

ETO: 32+008+81+82

LÉTÜNK

TÁRSADALOM•TUDOMÁNY•KULTÚRA
SOCIETY•SCIENCE•CULTURE

XLII. évfolyam, 2012. 4. szám
Year XLII, issue 2012/4

FORUM KÖNYVKIADÓ, ÚJVIDÉK
FORUM PUBLISHING COMPANY, NOVI SAD

KIADJA A FORUM KÖNYVKIADÓ INTÉZET
Published by the Forum Publishing Company

Angol tartalommutató és rezümék:
Rakić-Ódri Kornélia

Szerb tartalommutató:
Pásztor Kicsi Mária

ETO-besorolás:
Kaszás Angéla

A folyóiratban megjelent tanulmányokat a szerkesztőbizottság tagjai, illetve felkért szakemberek lektorálták.

All the contributions in the quarterly journal *Létünk* are refereed by members of the Publishing Board and/or by external professionals from the relevant field.

David Wiles *A Short History of Western Performance Space* (Cambridge University Press, Cambridge, 2003) című könyve bevezető fejezetét (Roginer Oszkár fordításában) a szerző, David Wiles és a kiadó, a Cambridge University Press engedélyével közöljük.

E számunk színes mellékletei Sagmeister Peity Laura és Torok Melinda alkotásai.

A folyóirat az interneten:
www.letunk.rs

TARTALOM

	■ ■ <i>Elmélet – történet – kísérlet</i>	
David Wiles	A nyugati világ előadó-művészeti tereinek rövid története (Roginer Oszkár fordítása)	9
	■ ■ <i>Perspektíva</i>	
	<i>Nemzetközi hatókörű tudományos tanácskozás a Létünk folyóirat kutatói vonzatkörében</i>	
Bence Erika	Társadalomtudományi, kultúratörténeti és kulturális antropológiai kutatások a XXI. század elején (Európai és regionális mozgások)	31
Németh Ferenc	A kultúrtörténeti kutatások összegezésének szükségességéről a 21. század elején	33
Csányi Erzsébet– Horváth Futó Hargita– Hózsá Éva	Létünk és kultúránk multidiszciplináris vonzatkörben.	43
	I.	
Ifj. Korhecz Tamás	A nemzeti kisebbségek politikai szerveződése Szerbiában és annak sikeressége a 2012. évi általános választások eredményeinek az ismeretében	47
Gábrity Molnár Irén	A szerb–magyar határon átívelő migrációs életvitel	56
Takács Márta	A kulturális és gazdasági antropológiai vizsgálatok XXI. századi matematikai módszerei . . .	70
Jeges Zoltán	A matematikai modellezés rejtélyei	78
Rajslí Ilona	Az írott nyelvi kódváltás kifejezési lehetőségei a vajdasági kultúrtérben	86
	II.	
Káich Katalin	Művelődéstörténeti kutatásainkról: eredmények és feladatok	96
Géczi János	A történeti pedagógia segédtudománya: ikonológia-ikonográfia	103
Amedeo Di Francesco	A költészet mint imádság – Dsida Jenő „apokrif evangéliuma”	120
Draginja Ramadanski	A kultúrák áthatása (Fordítások eredeti nélkül) (Pásztor Kicsi Mária fordítása)	140

III.

Karikó Sándor	Hogyan neveljenek az iskolák? (Konformitás és nevelés)	147
Tapodi Zsuzsanna	Milyen esélye van az irodalomnak és az irodalomtanításnak a XXI. században? (Kultúratudományi kontextusok és imagológia – intermedialitás és adaptáció)	156
Viktorija Aladžić	A földszintes házak tipológiája és lakáskultúra a XIX. századi Szabadka példája alapján (Pásztor Kicsi Mária fordítása)	163
Ózer Ágnes	Védtelenül védett (A vajdasági magyar muzeális emlékek begyűjtésének, feldolgozásának és prezentálásának lehetőségei)	175
■ ■ Szemle		
Hózsa Éva	Elhalványított kontúrok (Németh Ferenc: <i>Ady vonzáskörében</i>)	182
Jovan Medurić– Lengyel László	A nagy kivándorlási hullám (<i>Veliki val</i>)	187
Varjasi Szabolcs	Magyar diákok a Vajdaságban: nyelvészeti tanulmányok (Bene Annamária: <i>A vajdasági magyarok nyelvhasználati szokásairól</i>)	191
Roginer Oszkár	Nem egy monográfia (<i>Fajkutyák ideje – Vreme rasnih pasa</i>)	196
*		
Ágoston Pribilla Valéria	Könyvre hangolva (<i>Könyv, de másként! Városi Könyvtár, Szabadka</i>)	201
	In memoriam. Dr. Pál Tibor (1963–2012) (<i>Csorba Béla</i>)	203
	E számunk szerzői	205

SADRŽAJ

	■ ■ <i>Teorija – istorija – eksperiment</i>	
Dejvid Vajls	Kratka istorija prostora izvođačke umetnosti u zapadnom svetu (Prevod Oskara Roginera) . . .	9
	■ ■ <i>Perspektiva</i>	
	<i>Naučna konferencija internacionalnog opsega u orbitalnom krugu istraživačkih aktivnosti časopisa „Létünk”</i>	
Erika Bence	Društvenonaučna, kulturnoistorijska i kulturno antropološka istraživanja na početku 21. veka (Regionalne migracije u Evropi)	31
Ferenc Nemet	O potrebi kulturnoistorijskih istraživanja na početku 21. veka	33
Eržebet Čanji– Hargita Horvat Futo– Eva Hoža	Naša bit i kultura u multidisciplinarnom gravitacionom polju	43
	I	
Tamaš Korhec ml.	Političko organizovanje nacionalnih manjina u Srbiji i njegova uspešnost u svetlu poznavanja rezultata opštih izbora iz 2012. godine	47
Irena Gabrić Molnar	Migracioni životni stil nadvijen preko srpsko-mađarske granice	56
Marta Takač	Matematičke metode kulturalnih i ekonomskih antropoloških istraživanja u 21. veku	70
Zoltan Jegeš	Misterije matematičkog modelovanja	78
Ilona Rajšli	Mogućnosti izražavanja putem promene koda u pisanom jeziku unutar kulturnog prostora Vojvodine	86
	II	
Katalin Kaić	O kulturnoistorijskim istraživanjima u nas: rezultati i zadaci	96
Janoš Geci	Pomoćna naučna disciplina pedagogije: ikonologija-ikonografija	103
Amedeo Di Frančesko	Poezija kao molitva („Apokrifno jevanđelje” Jenea Džide)	120
Draginja Ramadanski	Prožimanje kultura (Prevodi bez originala) (Prevod Marije Pastor Kiči)	140

III

Šandor Kariko	Kako da vaspitavaju škole? (Konformizam i vaspitanje)	147
Žužana Tapodi	Kakve šanse imaju književnost i prenošenje znanja iz književnosti u 21. veku? (Konteksti kulturne nauke i imagologije – intermedijalnost i adaptacija)	156
Viktorija Aladžić	Tipologija prizemnih kuća i kultura stanovanja u XIX veku na primeru Subotice (Prevod Marije Pastor Kiči)	163
Agneš Ozer	Nezaštićeno zaštićeni (Mogućnosti sakupljanja, obrade i prezentacije vojvođanskih mađarskih muzejskih vrednosti)	175

■ ■ Prikazi

Eva Hoža	Izbledele konture (Ferenc Nemet: <i>Ady vonzáskörében/U krugu Adijevog privlačenja</i>) . . .	182
Jovan Medurić– Laslo Lendel Sabolč Varjaši	Veliki talas emigracije (<i>Veliki val</i>)	187
	Mađarski đaci u Vojvodini: lingvističke studije (Anamarija Bene: <i>A vajdasági magyarok nyelvhasználati szokásairól /O navikama korištenja jezika kod vojvođanskih Mađara</i>	191
Oskar Roginer	Ne baš monografija (<i>Fajkutyák ideje – Vreme rasnih pasa</i>)	196

*

Valerija Agošton Pribila	Na knjigu naštimovani (<i>Könyv, de másként!/Knjiga, ali drugačije!</i> Gradska biblioteka Subotice)	201
--------------------------	---	-----

	In memoriam: Dr Tibor Pal (1963–2012) (<i>Bela Čorba</i>)	203
--	--	-----

	Autori ovog broja	205
--	-----------------------------	-----

CONTENTS

	■ ■ <i>Theory – History – Experiment</i>	
David Wiles	A Short History of Western Performance Space (Hungarian translation by Oszkár Roginer)	9
	■ ■ <i>Perspectives</i> <i>International scientific conference of the researchers of Létünk periodical</i>	
Bence, Erika	Research in Social Sciences, Cultural History, Cultural Anthropology at the Beginning of the 21 st Century (European and Regional Tendencies)	31
Németh, Ferenc	On the Necessity of Compiling Research in Cultural History at the Beginning of the 21 st Century	33
Csányi, Erzsébet– Horváth Futó, Hargita– Hózsá, Éva	Multidisciplinary Aspects of Our Existence and Culture.	43
	I.	
Korhecz, Tamás Jr.	The Political Organization of Minorities in Serbia and Its Results in View of the 2012 General Elections	47
Gábrity Molnár, Irén	The Serbian-Hungarian cross-border migratory lifestyle	56
Takács, Márta	Studies in Cultural and Economic Anthropology Using 21 st Century Mathematical Methods	70
Jeges, Zoltán	The mystery of mathematical modelling	78
Rajslí, Ilona	The Possibilities of Expressing Code-Switching in Written Language in the Cultural Region of Vojvodina	86
	II.	
Káich, Katalin	Cultural History: Results and Tasks	96
Géczi, János	Auxiliary Science to Pedagogical History: Iconology-Iconography	103
Amedeo Di Francesco	Poetry as Prayer – „Apokrif evangélium” [Apocryphal gospel] by Jenő Dsida	120

Draginja Ramadanski	Permeating of Cultures (Translations with no originals) (Hungarian translation by Mária Pásztor Kicsi) 140
	III.
Karikó Sándor	How should Schools Educate? (Conformity and Education) 147
Tapodi, Zsuzsanna	What are the chances of literature, teaching literature in the 21 st century? 156
Viktorija Aladžić	Typology of Ground-floor Houses and Culture of Living Based on the Example of 21 st Century Subotica (Hungarian translation by Mária Pásztor Kicsi) 163
Ózer, Ágnes	Protected in Unprotected Way (The possibilities of collecting, processing and presenting museum relics of Hungarians in Vojvodina) 175
	■ ■ Review
Hózsa, Éva	Faded Contours (<i>Ferenc Németh: Ady vonzáskörében/In Reflection to Ady</i>) 182
Jovan Medurić– Lengyel, László Varjasi, Szabolcs	The Great Wave of Migrations (<i>Veliki val</i>) 187 Hungarian Students in Vojvodina: Linguistic Studies (Annamária Bene: <i>A vajdasági magyarok nyelvhasználati szokásairól/On the Habits of Language Usage of Hungarians in Vojvodina</i>) 191
Roginer, Oszkár	Not a Monograph (<i>Fajkutyák ideje [The Time of Pedigree Dogs]</i>) 196
	*
Ágoston, Pribilla Valéria	Tuned to Books (<i>Books but in a Different Way!</i> City Library, Subotica) 201
	In memoriam. Dr. Tibor Pál (1963–2012) (<i>Csorba, Béla</i>) 203
	Authors in this issue 205

David Wiles

∴ Londoni Egyetem, Dráma- és Színháztudományi Intézet
 ∴ d.wiles@rhul.ac.uk

A NYUGATI VILÁG ELŐADÓ-MŰVÉSZETI TEREINEK RÖVID TÖRTÉNETE

Short History of Western Performance Space

BEVEZETŐ

„A színházban rendre elbóbiskolok.”

(Peter Brook)

Amikor egy üres színházba lépek, az erőteljes emberi kapcsolat lehetőségét érezve elvárás rohamom lesz. De ahogy Brooknak is, amikor ugyanabban a színházban előadást nézek, szokásommá lett elbóbiskolni. Ahogy a műhelymunkában levő színészeket elnézem, látom, hogy a darab mi *lehetett volna*, viszont a műhelytől a színházig való áthelyezésben valami túl gyakran elveszik. Amikor az idegesen beviharzó színhallgatók megérkeznek az intézményembe, már a fogadáson megkérem őket, hogy válasszanak egy helyet az egyetemi városban, tegyék azt „otthonukká”, és hagyják, hogy abból kifejlődjön egy előadás. A gyakorlat elkötelezett és kreatív munkát eredményez. A térrel egy fokozott kapcsolat alakul ki. Tíz napra rá arra kérem a hallgatókat, hogy helyezték át az „előadást”, és a stúdiónk színpadján tegyék működőképessé. A munka meghal. Kivétel nélkül. A gyakorlat tanulsága – a munka áthelyezésével és meghalni hagyásával – lassan és fájdalmasan szívódik fel. Az eredményeként feltevődő kérdéseknek sokszor a térhez illő előadás, vagy az előadáshoz illő tér megtalálásának feltételei adnak keretet, az egyetlen kielégítő megoldás viszont csakis az „előadás” és „tér”, valamint a „tartalom” és „forma” dichotómiáinak együttes tagadása lenne. Az előadást mint szöveget *térben* játszhatják el, de az előadás mint esemény a térhez tartozik, és ugyanannyira játszik a tér, amennyire a színészek is. Az előadás és tér dichotómiájának kiiktatása ugyanakkor nem könnyű feladat. A hivatásos színházakban a darab állandó áthelyezések nyersanyaga: a tervező modellształáról a gyakorlóterembe, majd alig a technika előtt a színházba; ezután talán el fog jutni a stúdió színpadáról a főépületbe, amely üres

és telt is lehet, ezután esetleg egy londoni helyszínre, vagy akár egy fesztiválra is elviszik – ugyanakkor a darabot ontológiai állandónak kell tekintenünk, végig. A nyugati játéktér története így a nyersanyagnak tekintett színházból eredő frusztrációból nőtt ki. A világ viszont nem volt mindig ilyen.

A nyugati játéktér története... Mindezen összetett kifejezések közül a *történet* valószínűleg a legengedetlenebb. Egy színháztörténeti áttekintésben – amelynek az amerikai hallgatók egy egész korosztálya hasznát vette – eljárásait Oskar Brockett a szokásrenddel indokolja meg: „Rendszerint elfogadjuk a *színház mint a művészet egyik ága* és a *színházi elemek esetleges használata egyéb tevékenységek során* közötti különbséget.” Ezzel viszont nem kínál választ a huszadik század egyik szívós kérdésére: *mi a különbség a színház mint művészet és a puszta teatralitás között?* – azon a megjegyzésen túl, hogy az *szokásos*. Brockett így folytatja: „Ez a különbségtétel itt rendkívül fontos, mert nélküle lehetetlenné válna egy olyan összefüggő történet megszerkesztése, amely tartalmazza az emberiség szerteágazó tevékenységében évezredekken át megtalálható teátrális eszközöket. A könyv ezért elsősorban a színház intézményéről – annak eredetéről és fokozatos fejlődéséről szól.” A kulcsszó az *ezért*. Brockett története nem az odakint létezőnek, hanem saját retorikai igényeinek a funkciója. A színház mint intézmény olyan fogalom, amely a hivatásos színháztörténész igényeit szolgálja, és Brockett így kerül az ilyen történeteket létrehozó előke-lőségek neveit tartalmazók sorába. Az *intézményt* ezáltal újraértékeljük, szétvá-lasztva a színházat a teátrálistól. Az „eredet”, majd a „fejlődés” aládúcolja az intézmény rangját, és igazolja azt, hogy a színház szónak/fogalomnak időtlen je-lentése van. A körkörösség valóban kényelmes. A dolog történetének leírásával bizonyítjuk a lényegét; és mert van lényege, leírjuk a történetét... Ez mindaddig szép és jó is, amíg szeretjük az adott „intézményt”, sokan viszont nem osztóznak velünk ebben: „Nem ülhetek többé tétlenül egy falüreget bámulva a sötétben, megjátszva azt, hogy a nézőtér a reprezentáció semleges bárkája volna. Ez egy térbeli szerkezet, amely eltávolít minket a látványtól, valamint mindattól, ami a támogatottságot, a színházi maradiságot és a politikai konzervativizmust nemes célként egyesíti annak érdekében, hogy szó szerint »a helyünkön maradjunk«. Nem tudok többé kötelességtudóan felbukkanni ebben a művészeti központban, csak azért, hogy ennek és ennek a legújabb »zseniális« alkotását lássam, amikor szinte tegnap láttam mások legutóbbi »zseniális« alkotását – ez már egy kime-rülésig szántott mező.”

Az 1998-ban íródott kiáltvány szerője Mike Pearson, jelenleg a Performance Studies tanára. Alig kristályosodott ki az 1960/70-es években a brocketti szem-léletmód körül külön diszciplínaként a Színművészetek Tudománya¹, máris

¹ Theatre Studies (a ford. megj.)

megjelent az Előadó-művészetek Tudománya², hogy kettéhasítsa és egyben alávesse azt a megsemmisítés antropológiai erejű figyelmének. Pearson kiáltványa új, kreatív célokat fogalmaz meg, olyan tevékenységhez kötődve, amely kívül helyezkedik a színház intézményén: „Meg akarok szabadulni a színház-tól mint »tárgytól«, a darabtól, a »jól elkészített előadástól«, a kritikus *raison d'être*jétől...”

Újratárgyalni és problematizálni akarom a három alapvető tevékenységi viszonyt³: színész és színész, színész és néző (majd ugyanezt megfordítva is), valamint néző és néző között...

A tevékenységnek más arénákat akarok találni – a munka, a játék és a fohász tereit –, ahol a színház törvényeit és jogait, szokásrendjét és betanult egyezményeit felfüggeszthetjük.

Olyan tevékenységet akarok, amelyben egybehajlik a tér, a tevékenység és a néző.”

Pearson utalása a „tevékenységek viszonyaira” Richard Schechner-től, a New York-i Előadó-művészetek Tudományának gurujától származik. Schechner axiomatikusnak tartja, hogy a színpadi esemény elsősorban három áttételt tartalmaz: (1) az előadók közöttit, (2) a nézők tagjai közöttit, (3) az előadók és nézők közöttit. Színházelméletéből, mivel ezeken az áttételeken senki sem tud kívül állni, eltűnik az önmagára hagyott szubjektum helyzete. Itt alapvetően a szubjektum-objektum viszony forog kockán. Pearson elveti a Színművészetek Tudománya által általánosan elfogadott nézetet, mely szerint az önálló szubjektum, vagyis a kritikus, az odakint előadásnak nevezett objektumot fogja vizsgálni, úgy, hogy azt a tér (a falüreg, művészeti központ) és az idő (a jól elkészített előadás eleje, közepe és a visszatapsolás) határozzák meg. Pierre Bourdieu volt az, aki a „tudatos szubjektum” problematikáját a legtagabban definiálta, és aki észrevétlenül mért ütést a gyakorlatra „alapelveiben és pontosan megváltoztatván azt [...] felvevén egy, a cselekményre irányuló olyan megfigyelői pózt, melynek segítségével visszavonulhat tőle, hogy a magasból, távolabbról figyelhesse meg, és folytathassa ama gyakorlati munkát, mely őt a *vizsgálat és megfigyelés objektumává teszi – pusztá reprezentációvá*”. Ahhoz, hogy egy előadó-művészeti gyakorlatot kívülálló kritikusként végignézhessünk, meg kell változtatnunk; *eseményből reprezentációvá* kell tennünk. A fizikában a relativitáselmélet támasztja alá azt, hogy az objektív nézőpont „tudományosnak” való elnevezése magából a tudomány szempontjából lehetetlen.

Schechner 1987-ben másodlagossá tette a viszonyt a „teljes produkció és azon tér vagy terek között, amelyben az létrejön”, viszont elismerte, hogy ami

² Performance Studies (a ford. megj.)

³ Performance Relationships (a ford. megj.)

másodlagosnak látszik, idővel elsődlegessé is válhat. Az *Enviromental Theater* (1973) című könyvében minőségileg sehol sem elemzi azon munkateret, amelyet a Performance Garage-ban alakított ki. Pearson ugyanakkor igyekszik „egybe-hajlítani a teret, a játékot és a nézőt”, továbbá nem hajlandó alárendelni a munkateret a személyközinek. Amíg Schechner az 1960-as évek utópiájában egy garázs elzárt magányában tevékenykedett, és csapatával abban hitt, hogy saját, új szabályokat írhatnak a társadalmi interakciók terén, addig Pearson 1998-ban már úgy érzi, hogy a színházi múlt holt kezének elkerülésére kínálkozó egyetlen járható út egy olyan talált térben való munka, amely már eleve adott szabályokat ró ránk. Az egyént így egyre nehezebb lett elválasztani a tértől. Az utolsó fejezetben azt fogom bebizonyítani, hogy a huszadik század színházát az „üres tér” felemelkedése és bukása jellemezte. Brook elméletének klasszikus kijelentése szerint: „Bármely tetszés szerinti üres termet csupasz színpadnak nevezhetem”, továbbá „egyetlen friss és új tapasztalat sem lehetséges, ha nincs készenlétben egy érintetlen, szűzi tér, hogy befogadja azt”. Brook üres tere olyan, mint a modernizmus festőinek üres vászna. A huszadik század végére nyilvánvalóvá vált, hogy – ahogy a szűzeknek mindig van karakterük –, a vásznaknak is van anyaguk, színük és formájuk, valamint egy láthatatlan „Művészet” feliratú címkéjük. A művészetek házában levő legújabb zseniális produktum Pearson-féle elutasítása nemcsak a kreatív művész örökkévaló kiábrándulását, hanem azt a filozófiai értelmezést is tükrözi, mely szerint a tér sohasem üres, és sohasem lehet a „reprezentáció semleges bárkája”.

Pearson nézőpontjával egyébként rokonszenvezem – a tevékenység⁴ iránt érzett szenvedéllyel egy olyan frusztráció vegyül, amely a térbeli szerkezeteknek egy előre meghatározott színházi jelentéseket termelő csapdjába esett. Eme könyv a következő meggyőződésekből íródott: (1) vannak új, előremutató utak; (2) a jelen legjobb megértési módja a hátratekintés; (3) a megtapasztalásra érdemes színház (ahol a nézés már bizonyos leválásra utalna, de a megtapasztalás még túl passzív lenne) szükségyszerűen egybehajtja a „teret, a játékot és a nézőt”.

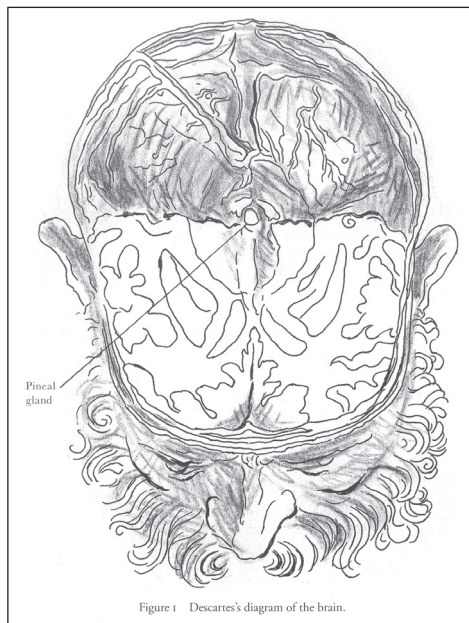
A játéktér történetének kontextusa a *tér* története. A klasszikus és a középkori értelemben vett tér véges és kötött volt, a reneszánsz és a felvilágosodás által bemutatott új fogalmak alapján viszont már a végtelenig is tágíthatóvá lett. Az első ábrán a klasszikus értelemben vett kozmoszt láthatjuk, középen a Földdel, egymástól tisztán különváló szférákba illesztett hét bolygóval, amelyek az óra járásával megegyező irányban keringenek körülötte, majd a csillagokkal, amelyek az óra járásával fordított irányban keringenek, végül a kilencedik szférában – ebben az esetben Erzsébet királynő képében – a világmindenség Fő Mozgatója helyezkedik el. A világmindenséget saját – a kozmosz közepének tiszteletbeli

⁴ Performance (a ford. megj.)

helyéről nemrég elmozdított – apró bolygójáról szemlélve, Descartes (1596–1650) tudományos mustrája meglehetősen tárgyilagos volt: a peremvidék egy-fajta nem-teréről figyelte a valóságot. Világegyetemét a szélekről vizsgálva Descartes önmagáról vont le következtetéseket. Amint intellektuális miliője a szent centrumból minden emberi lényt eltávolított, Descartes úgy küszöbölte ki a hibát, hogy a feje középpontjában az agya középpontjába – akár egy valamiféle anyagiatlan bentlakásos homunculust – önnön *egóját* tette (1. kép). Egy csodával határos módon állítván így vissza a klasszikus értelemben vett világegyetem centripetális rendjét. Descartes úgy vélte, hogy a szemével látott dolgokat a látóidegeken át az agy közepében elhelyezkedő mirigyre vetíti ki, ahol a képet a titokzatos ego nyugodtan tanulmányozhatja. Amit viszont Descartes a koponya közepében felállított, nem volt más, mint egy miniatűr színház, ahol az én – mielőtt kellő utasításokat küld a test hidraulikus rendszerének – eltűnődhet a valóságon és eldöntheti, hogy miként viszonyul hozzá. Ez a miniatűr színház adott biztos otthont az éneknek vagy *egónak*, védve őt attól az inkvizíciótól, amely Galileót is hatástalanította, de az ára ugyanakkor az a bizonyos tárgyilagos leválás volt, amely a valóságot mindig a távolból láttatta. Amikor Pearson azt jelenti ki, hogy a modern színház térbeli szerkezete eltávolítja őt a látványtól, akkor nem akar mást, mint megszökni ettől a karteziánus állapottól.

I. ábra

I. kép

Descartes a nyugati értelemben vett színháztörténet egyik legjelentősebb alakja. Érzelemelmélete, LeBrun rajzainak közvetítésével, egy új színjátszási rendszernek is ösztönzésül szolgálhatna. Az arc lenne – lévén fizikailag legközelebb az agyban elhelyezkedő kis színházhoz – a legmegfelelőbb testrész ahhoz, hogy a különböző érzelmeket bemutassa:

A SZÍNÉSZ EGÓJA	A SZÍNÉSZ ARCA	RIVALDAFÉNY	A NÉZŐ LÁTÓIDEGE	A NÉZŐ EGÓJA A BELSŐ SZÍNHÁZBAN
--------------------	-------------------	-------------	---------------------	--

A karteziánus tér – a végén – a színésznek egy keret mögé való visszavonulását eredményezte volna. Amennyiben ez a hitelt érdemlő homunculus *ego* már a szaruhártyán át a cselekményre figyel, akkor már annak is van értelme, hogy egy, a proscénium boltívei által létrehozott másik lencsével – a színpadi tevékenységre is betekintsünk. Szép és jó, ha ez a színpadi cselekmény – ahogy maga az élet is – távoli álmok minőségében jelenik meg, méghozzá úgy, hogy az egyetlen bizonyosság a koponya homályos kakasülőjén biztonságba helyezett gondolkodó egója annak, aki álmodik. A karteziánus tér a szemrevétel tere. A láthatatlan *ego* nemcsak megfigyeli a cselekményt, hanem tekintetének irányító

erejével még a színészeket is elnyomja. A tér megtestesülésébe való alámerülés egyik nemének sem hódol be – sem mozgás-, sem szaglás-, sem hangzásbelileg; még a vállra való ránehezedéssel sem szívárogtat át. A színházi historiográfia brocketti iskolája az aktív színész és a passzív néző természetes felosztására alapult – egy jelenségre, amelyet a karteziánus színház dichotómiájának nevezhetünk el. A dichotómia viszont történelmileg esetleges, ezért egy újfajta történelmet kell megírunk.

Sok tér-történész lelt ihletre Michel Foucault meghívásában: „A tér nemzedékeken át tartó értékvesztésére kell kritikát gyakorolnunk... A térrel úgy bántunk, mint egy halottal, egy állandóval, egy nem-dialektikussal, egy mozdulatlanul. Az idő – ezzel ellentétben – a gazdagság, a termékenység, az élet, a dialektika volt.” A legtöbb színház-történeti munka a színházi teret mozdulatlan és élet-telen tartályként mutatja be, amelyben gazdagon és termékenyen bontakozik ki különféle alkotók és színészek karrierje. Foucault térre helyezett hangsúlyát a jelennel való elemzéseivel hozhatjuk kapcsolatba: „A tizenkilencedik század nagy rögeszméje, mint azt tudjuk is, a történelem volt: a fejlődés és a megszakítás témáival, a válsággal és a körforgással, az örökkön halmozódó múlt témájával. A jelenkor talán felül fog kerekedni a tér összes korán. A párhuzamosság korát éljük: a mellérendelés korát, a közel és távol korát, az egymás-mellettlevését, az eloszlását. Úgy gondolom, hogy egy olyan korban élünk, amikor a világról való tapasztalatunk még véletlenül sem egy időben hosszan kialakuló élet, hanem inkább egy kereszteződésében gombolyagot kialakító és pontokat összekötő hálózat.”

1967-ben ez profetikus látomása volt a globális azonnali kommunikáció által összetartott hálózati társadalomnak, egy világnak, amelyben felszámolódik az emlékezet, a halál pedig el van rejtve a tekintetek előtt. A térnek a posztmodern által adott új jelentősége új intellektuális kihívást idézett elő: „Meg kell írunk a terek teljes történelmét – ez lesz egyben a hatalmak története is (mindkét fogalom többes számban) – a nagy geopolitikai stratégiáktól, a lakhelyek apró taktikáig, intézményi építészet a tanteremtől a kórházak tervezésén át a politikai és gazdasági képződményekig.”

Bár a színház elsiklott Foucault tekintete előtt, szavai ugyanolyan súllyal vonatkoznak erre is. A színház(ak) és erő(k) közötti viszony összetett és folyamatos.

Az 1967-es *Más terekről* című előadásában Foucault egy háromosztatú tér-történelmet vázolt fel. A középkori teret az elhelyezés, a lokalizálás tereként írta le. Bizonyos terek eredendően fontosabbak vagy szentebbek voltak másaknál, és a nagy kozmológiai rendben – különféle lények lakaiként – természetes és kevésbé természetes tereket különített el. A második történelmi fázisban Galileo kozmológiája elvezetett addig a karteziánus látásmódig, mely szerint az minden létező *res extensa*, vagyis egy végtelen térbe való kiterjedés, ahol minden állan-

dó áramlásban van. Végül az 1967-es Foucault által látott tér már egy kizárólag a viszonyai által meghatározott helyszín térbelisége – azzal, hogy a gyakorlatban az előző két tér maradványai is jelen vannak. Foucault kialakítja a „heterotópia” ellen-helyszínének fogalmát, amely más helyszínekről beszél, és megannyi példa közül a színház is idézi. Ahhoz, hogy ezt illusztráljuk, képzeljük el a roppant Opéra vagy Comédie épületét, amely a francia város központi terén a Mairie-vel áll szemben. Egykor ez egy *utópia* volt, ahol a keretek közé koherens történeteket és diskurzusokat helyezhettünk, 1967-től viszont radikális rendezők lakják, *heterotópiává* lett, és már csakis arra alkalmas, hogy aláaknázza a nyelvet, a mítoszokról pedig leránta a leplet. A színpadi tevékenység történetét a foucault-i háromágú rend alapján is megírhatjuk. Az *elhelyezés* idejében a tevékenység helyei eredendően valamifajta jelentőséget tartalmaztak, olyanok, mint a szentély, a főutca vagy ennek és ennek a szülőháza. A *kiterjedés* terében a színház – az emberek kényelmes gyülekezése érdekében – szinte bárhova fel lehetett építeni. Tekintetük egy színpadra, a látványos díszleten át pedig egészen az euklideszi végtelenig volt irányítva. A helyszín modern terében Foucault 1967-es meghívása a színház, valamint olyan heterotópiák összekapcsolását jelentette, mint a bordélyház vagy a keleti kertek, amelyek képviselik, megkérdőjelezzik és kifordítják a társadalom egyéb tereit. Egy nemzedékkel később viszont Foucault alternatív (hetero-) tereinek eszménye egy kissé avíttnek tűnik. A globalizáció helyett egy „alternatív” kultúrát választani lakhelyül jelenleg problematikusabbnak tűnik mint a hatvanas években.

Foucault, a „klasszikus rend” kora tizenhetedik századi megszületésének döntő történelmi törésvonala, Descartes korának képében jelent meg. A szavak megszűntek misztikus jelekként létezni, így a nyelv áttekinthetővé lett. Foucault ahhoz, hogy illusztrálja az új karteziánus kiterjedésbeli teret és bemutassa azt, hogy a realista művészet miként számolja fel varázsával a nézőt, Velázquez *Las Meninas* (1656) című festményét írja le. Ezen a képen a középpontban elhelyezett apró tükörből ránk tekintő fejedelmi párt látjuk, a vásznon eközben – más alakok társaságában – a műteremben levő, portréjukat festő művészt láthatjuk. Velázquez festménye – folytatja Foucault – meghazudtolja azt a klasszikus fogalmat, mely szerint a művészet objektív módon képezi le a valóságot, lévén, hogy a kivetítés alanya a tekintetek előtt egy meglehetősen csábító módon van elrejtve. A vászon nézői pedig – állítja – mivel képtelenek magukat meglátni a tükörben, megtapasztalják a klasszikus reprezentációval együtt járó „alapvető rést”. Ezzel az elemzéssel csak egy baj van. Foucault a festményt minden bizonynyal a Pradóban látta, ahol egy tükörrel szemben álló falra volt kiállítva, hogy a modern nézőnek a betekintés alaposan posztmodern tapasztalatát nyújtsák. A festmény viszont eredetileg a király magánhasználatára volt megrendelve, hogy dolgozószozájában önmagához viszonyítva láthassa női örököse emberméretű

képét. A festmény a tér látszatát keltette, a királyi tükörben ugyanakkor nem volt rés. Foucault lehámozta térbeli kontextusáról a festményt, mindazonáltal meg is feneklett a jelentés azon felfogásában, melyet modern kiállításának funkciója nyújtott. Foucault ugyanakkor egyrészt minden szándéktól mentes, gyakorlati leckével gazdagított minket. Amit klasszikus és maradandó „műtárgy” gyanánt ismerünk, azt valójában a múzeumi kontextus teszi azzá. Így alakítanak a modern színházi épületek is – jelentésüket térbeli kontextusaiktól elszabadítván – szövegeket klasszikusokká.

Henri Lefebvre *A tér létrehozása* című 1976-ban francia nyelven, majd 1991-ben angol fordításban is megjelent könyve egy Foucault munkájához nagyon hasonló szellemi légkör terméke; álláspontjában viszont sokkal materialisztikusabb. Ez az igazán figyelemre méltó vállalkozás egyesíti a modern francia gondolkodás marxista, fenomenológiai és feminista áramlatait. Lefebvre-t az 1844-es utópista, Gazdasági-filozófiai kéziratok Marxja ihlette meg, a korai Marx, akit a természet emberének látványa hajtott, mintsem a kései, aki az élet minden vonatkozását a gazdaságtudománynak rendelte alá. Lefebvre terének története, ahogy Foucault-é is, a karteziánus metafizika kritikájában gyökerezik: „Amikor a szubjektumot objektum nélkül (a pusztá »Én« gondolata, a *res cogitans*), avagy az objektumot szubjektum nélkül (a test-mint-gép, a *res extensa*) értelmezte, akkor a filozófia egy kiköszörülhetetlen csorbát követett el ott, ahol definiálni akart. Descartes után a Nyugati Logos nem igazán igyekezett összeragasztani, összemontázsolni a részeket. A szubjektum és objektum egyesítése olyan fogalmakban mint az »ember« vagy az »öntudat« viszont csak annyiban volt sikeres, hogy a már egyébként is hosszú sor egy újabb filozófiai fikcióval lett hosszabb... A nyugati filozófia *elárulta* a testet... Az élő test, amely »szubjektum« és »objektum« is egyben, nem tud elfogadni egy ilyen fogalmi felosztást... A test manapság szilárdan fogalmazódik meg, bázisként és alapként, mindennemű filozófián és diskurzuson túl... Ezért beszélünk a nyugati metafizika megszüntetéséről, a gondolkodás azon hagyományáról, amely Descartes-tól napjainkig tart...”

Ahol Foucault gyakran elégedett azzal, hogy diskurzusokra utaljon vissza – a szexualitással vagy például az örülettel kapcsolatban –, Lefebvre a test materialitásához ragaszkodik. Ragaszkodása ahhoz, hogy a testben inkább tudás gyökerezik mint Logosz vagy diskurzus, nyilvánvaló utalás a színpadi tevékenység vizsgálatára.

Lefebvre könyvének tézisszerű axiomatikus kiindulópontja: „A (társadalmi) tér (társadalmi) csinálmány”. A tér *társadalmi*, mert minden társadalom létrehozza a saját terét, egy teret, amely egy időben mentális és fizikai is. A tér mindig *létre van hozva*, egy olyan viszonyhálózat értelmében, amely sohasem adott, sohasem mozdulatlan vagy szembeszökő, és sohasem leledzik egy természeti,

kultúra által érintetlen állapotban. Nem létezik olyan, hogy üres tér: „A megélt tapasztalattal szemben a tér egyrészt nem egy puszta »keret«, a festmények kereteinek gyakorlata után, másrészt egy virtuálisan semleges forma vagy tartály sem, melynek kivitelezése arra irányul, hogy befogadja, bármit is beletöltenek. A tér társadalmi morfológia: olyan viszonyban van a megélt tapasztalattal, mint önnön formája az élő szervezethez...”

Lefebvre a térhez való viszonyulás három módját írja le: észlelhetjük a társadalom *térbeli gyakorlatait*; kódolt *térmegnyilvánulások* segítségével fogalmasíthatjuk a teret; valamint megélhetjük a *megnyilvánulások terében*, ahol már összetett szimbolizmusokban ölt formát. Az utóbbi kategóriába tartoznak a színház és egyéb művészeti formák, valamint annak a lehetősége, hogy bevett gyakorlatok és fogalmak a megkérdőjelezés tárgyaivá legyenek.

Lefebvre a tér idealista fogalomkészletét bírálja. Az ideológia elvont értelmezésével és a tiszta gazdaságtanhoz kapcsolódó magyarázóerejével a hagyományos marxizmus kritikáját is felajánlja. Vitatja azon szemiotikus és strukturalista térmegközelítéseket, amelyek szerint egy testetlen ego olvashatja és dekódolhatja a teret anélkül, hogy annak része lenne, és kitér arra is például, hogy Bartes korai munkái egyrészt nem számolnak a testtel, másrészt pedig a hatalom problematizálása során is zátonyra futnak. A teret – folytatja Lefebvre – nem „olvassuk”, hanem azzal a testtel tapasztaljuk, amely jár, szagol, ízlel és egy rövid ideig be is lakja azt. A hatalom ugyanakkor minden kódon kívül fekszik, és az erőszakban gyökerezik. Az Anne Ubersfeld nevéhez fűződő párizsi színházszemiotikai iskola egy hatásos játéktér-elméletet fejlesztett ki, amely arra alapul, hogy a passzív néző „olvassa” a színpadi cselekményt. A szemiotikus megközelítés esetében így egy olyan színházi formára adott akadémikus válaszként tekinthetünk, ahol a díszlettervező segítségével dolgozó rendező a szerzőnek mint az elsődlegesen kreatív művésznek helyébe lépett. A szemiotikus megközelítés – ahogy az a színház is, amelyre irányul – kudarcot vallott a karteziánus színházi dichotómia megkérdőjelezésében: nevezetesen a színpad és nézőtér közötti hasadásban, a tevékenység mint objektum és a néző mint testetlen szubjektum között. A szemiotika lefebvre-i fenomenologikus kritikája arra hívja fel a figyelmünket, hogy máshonnan kell kiindulnunk.

Lefebvre a korai „abszolút tértől” a modern kapitalizmus „absztrakt tere” felé haladva vázolja fel a tér történetét. Az abszolút tér a testet illeti meg, és nem fogalmasítható. Ez egy aktivált tér, egy szent tér, amely formájában mindig a világegyetem mikrokozmosza. Vallási és politikai funkcióiból ítélve a közösség központjában elhelyezkedő görög agora az abszolút tér része volt. Amikor a rómaiak falakat emeltek a fórum köré, valójában homlokzatot emeltek neki, megsemmisítve így a görög agora abszolút terét. A római építészet, Lefebvre szerint, rést hozott létre a konstrukció és azon dekoratív forma között, amely

elfedi ezt a konstrukciót, kialakítván így egy másik teret, amely a városállam lényegét már nem *érti* teljességében meg. A tizenkettediktől a tizenkilencedik századig terjedő periódust a lassú halmozódás időszakának vehetjük, melyet csak a tizenhatodik századbeli szuverén hatalom robbanása, majd a tizenhetedikben a karteziánus tér-fogalmasítás szakít meg. A tizenkettediktől a tizenkilencedik századig tartó időszakot a lassú halmozódás korának látja, ahol a tizenhatodik században egy hatalmi robbanás, a tizenhetedikben pedig a karteziánus térfogalmasítás tanúi lehetünk. A romantikusok által beharangozott huszadik század absztrakt tere egy időben volt széttöredezett és egységes. A kultúra egyrészt globális és uniformizált lett; a Picasso festményein levő tört testű nők viszont másrészt már egy új látásmód példái, a testé, amely mint a művész hímnemű tekintete által darabokra szabdalts részek és alakok gyűjteményévé lett. Az absztrakt tér a munka absztrahálásához és minden dolgok egységes kereskedelmi értékének átalakításához kötődik.

A Lefebvre-féle abszolút és absztrakt tér ellentétének több folyománya is van. A geometrikus és vizuális rend felemelkedését az írott szónak a kimondott szóhoz viszonyított térnyerésével azonosítja: „Minden nem-optikus benyomás – például érintés- vagy izomrándulásbeli (ritmus) – immáron nem több mint a vizualitás egy szimbolikus formája, vagy fejlődési foka... A szem ugyanakkor a távolságnak rendeli alá a tárgyakat, passzívvá teszi őket. Amit alig látunk, az képpé, jeges ridegséggé van lefokozva.”

A leválasztott karteziánus szubjektum elsődlegesen a szem segítségével fér hozzá a világhoz. A látás elsődlegességét Lefebvre a gótikus székesegyházak fénykezeléséig vezeti vissza, felfedezvén azt, hogy a vizualitás könyörtelen térnyerése nem zajlott le minden akadály nélkül – példaként itt a tizennyolcadik századi zenei újításokat hozza fel. Lefebvre szavai ezen a ponton Foucault-éival csengnek össze, aki a tizenkilencedik századi orvosok és börtönőrök pusztá tekintet általi hatalomgyakorlását írta le. Lefebvre azon felismerésének elfogadására kényszerít, mely a modern színház elsődleges látásközpontúságára vonatkozik. A káprázatos, fényekkel kiegészített díszletek, a légkondicionálás, az óvó karpihentetők és az építészet tekintetvezérlő hangsúlya a színházlátogatásból elsősorban vizuális tapasztalatot kovácsol. A londoni Royal National Theatre-ben, a Lyttelton és az Olivier termekből eltávolított 750 lámpást a modern állapot tüneteként foghatjuk fel. A fényviszonyok mindennemű létrehozásának ára az akusztika rovására ment. Az idők változásáról Vitruvius római színházszásról szóló leírásaiban is olvashatunk: egy olyan színházzsók kultúrában, amely a beszédben és a zenében összpontosul, az építész szinte teljes figyelmét a színház akusztikai ismérvei foglalták le. A jó akusztika azt jelenti, hogy a színészek is hallani tudják a közönséget – nemcsak a kacajt és tapsot, hanem azokat az apró zörejeket és fészkelődéseket, amelyek a figyelem minőségére utalnak, kétirányúvá téve így a

kommunikációt. A modern tekintetvezérlés egyirányú közlekedésre utal: a paszszív néző láthatja a színészt, akit ugyanakkor a fények vakítanak el.

Lefebvre, megtisztelvén az építészetet, különbséget tesz „emlékmű” és puszta „épület” között: „Az emlékmű tere a társadalom minden egyes tagjának felkínálja tagságának képét, társadalmi ábrázatának képét. Létrehozván így a társadalom tükkrét... Az emlékmű a lehető legszűkebb értelemben a »közösségire« is kihat, gyakorlativá és szilárdná alakítván azt át. A benne levő elnyomás és felmagasztalás elemei ugyanakkor alig teszik azt kezelhetőbbé.”

A székesegyház használója így – mondhatni ideológiailag – érezvén a tömjént és hallván az énekeket, testileg vesz részt a világ bűneiben és bűnbánatában. A görög színházat ugyanígy a közösségi egyezés tereként idézi, amely „előfeltételezi a tragédiát és a komédiát, valamint méreteiben a város lakosságának jelenlétét, hűségüket hőseikhez és isteneikhez”. Az emlékmű-térben, az építészeti egységek ritmusokat hoznak létre, szertartási mozgást, zenei rezonanciákat, amelyek elősegítik azt, hogy a testek, a „nem-láthatónak” szintjén felleljék egymást. Amikor az emlékművek az emberek elnyomása vagy szétszóródása következtében elveszítik hatalmukat – állítja Lefebvre –, megadják magukat azon pusztá épületek káoszának, amelyek nem részei a társadalmi gyakorlat „momentumainak”. A néhai egység elvesztésével az épületek sokszor emlékművet jelző homlokzatot kapnak – bizonyításként, ezen a ponton nyugodtan idézhette volna a György-korabeli vagy viktoriánus színházak klasszikus homlokzatát. Lefebvre az emlékművet az „abszolút tér” tárgykörébe helyezi, ahol valamikor valamilyen naptári esemény alkalma során, az idő kapcsolatban volt a térrel. A tér és idő modern széthasadása Lefebvre számára csak egy másik karteziánus dichotómia. A modern színház – mindazonáltal, hogy valamiféle dialektikus változás erői felbukkanhatnak – a „szórakozás” elidegenítő terét és idejét kényszerül betölteni.

Ezzel a monumentalitáshoz kapcsolódó aggódással Lefebvre egy, az 1970-es évekre vonatkozó széles körű aggódást körvonalaz. Antoine Vitez, a rendező például 1978-ban kijelentette, hogy kettéhasad az alkotás meghatározott módját előíró, korlátozó építmény, és azok között a sokkal szabadabb alkotást szavatoló lehetőségek között, amelyeket egy alighogy befedett tér, illetve hajlék biztosíthat. Színházi körökben addigra már a gyakorlati választás szükségessége túlon túl felerősödött. Örökölt színházi terekben kell dolgozni, amelyek egy idejétmúlt térbeli gyakorlatnak épültek, és olyannak is maradtak? Talán egy semlegesnek tűnő hajlék védelmében kell dolgozni, melynek semmilyen viszonya sincs azzal a művészeti alkotással, melyet befed és tartalmaz? Esetleg egy új monumentális formát kellene kialakítani, amely a késő huszadik századi társadalomnak lenne a tükré? Lefebvre egy transzgresszív ellen-tér képében keres dialektikus megoldást a monumentalitás és hajlék közötti feszültségre – egy akkoriban alighogy

körvonalazott fogalom segítségével, amely Foucault heterotópiáit és a kísérleti színházak új nemzedékét is megidézte.

Az előadó-művészetek elméletének szintjén a tér elsőbbségének legerőteljesebb védelmezése Tadeusz Kantor lengyel rendező részéről érkezett. Sztanyiszlavszkij, Mejerhold, Grotowski és a modern díszlettervezés úttörője, Adolphe Appia képezik a huszadik század színészbajnokságának uralkodó vonalát. Brecht a történet mellé állt, ezért a hagyományos színházi épületekben végzendő munkával kellett megelégednie. Craiget elsősorban a színpad megformálása érdekelte, és nem a színész-néző kapcsolat. Artaud a „térköltészet” fogalmával egy új irány felé bólintott, de mindezek felett Kantor áll, aki a színház értelmezését a tér értelmezéséből eredeztette. Kreatív hozzáállása nem a szövegértelmezésekben, hanem a festészetben gyökerezik, és ez vezette a színház mint médium olyan felfogásához, amelyben a tárgyak és a terek az emberi testtel egyenértékűnek számítottak. A teret a színház „öslényeként” írja le, mely élő és független a művésztől:

A tér nem egy puszta t a r t á l y,

amelybe tárgyakat és formákat helyezünk

a TÉR maga is egy [létrehozott] TÁRGY.

A legfontosabb!

A TÉR ENERGIAVAL telített.

A tér zsugorodik és t á g u l.

És ezek a mozgások formákat és tárgyakat hoznak létre.

A tér SZÜLI MEG a formákat!

A tér határozza meg a tárgyak közti kapcsolathálózatot és feszültséget.

A FESZÜLTség a tér legfontosabb szereplője.

Semmi kapcsolata azzal az elmélettel, mely szerint a darabnak „üres” térben kell létrejönnie, és mivel térfogalma energikus, kapcsolatban áll a szubatomikus fizika elméleteivel is.

Ahogy Foucault és Lefebvre, Kantor is a kora huszadik századot azonosította azzal a kritikus pillanattal, amikor a látás régi rendje megbukott. Sajat munkájának fordulópontja a második világháborúban következett be, amikor valódi anyagokat használt fel egy lebombázott ház „talált realitásának” kialakításához:

Abban a híres 1944-es évben,

egy újabb fontos szót ejtettem ki

valódi h e l y

Színházi hely,

de nem az a hivatalos hely

amelyet a dráma bemutatásához foglaltak le...

Mivel a darabokat – fittyet hányva a náci tilalomnak – titokban mutatták be, a bátor nézők észre sem vették, hogy egy illúzióról van szó. Gyakorlatilag egy tájművészeti alkotáson belül elhelyezkedő installáció részei voltak. Kantor, a „valódi hely” fellelése érdekében, munkássága későbbi részében utasította el teljesen a hagyományos színházat. A színház – így írja – „egy több évszázados gyakorlat színhelye, közömbös és elesztétizálódott, és a legkevésbé alkalmas arra, hogy a dráma m a t e r i a l i z á l ó d j o n”. Egyik darabját vagy happeningjét a színház mosdójában rendezte meg, a művészet templomában ezáltal e „szerény” helyet „szentté” avatta. A dráma az valóság kell hogy legyen és nem illúzió, ez volt az alapelve. A látványt el kell utasítani. Egy színpadi művet nem „nézni kell!”.

Henri Lefebvre Foucault-val és Kantorral együtt képezi a karteziánus vagy perspektivikus látás sarkalatos pontjaival és a kora huszadik század modernizmusával a tér történetének vázát. Ezen paraméterek nyomán tesszük fel azt a kérdést, hogy miként is írhatjuk meg a színház történetét. Kantor – miután elutasította a hagyományos színházi épületeket – elutasította azt is, hogy „a színház általános történetének” része legyen. A történet megírásához fűzött saját véleményemet a *The Oxford Illustrated History of Theatre* című kötethez való hozzájárulásom stimulálta. John Russel Brown, a szerkesztő, célirányosan vezette a csapatot. A könyv „a színház legnagyobb vívmányait tette volna közzszemlére”, valamint „jelenlegi színház-látogatási, olvasási és felfedezési gyakorlatunkat hivatott volna erősíteni”. Lévé, hogy a jövőre nézve ez lett volna az örökölt színjátékok repertóriumának aktív ágense, rendezők, színészek és tervezők hada használhatta volna. A védőborítón levő, a Royal Shakespeare Company produkciójában Lear bolondjaként játszó Anthony Sher képe, összekötve a modernet a klasszikussal, a népit a magas tragédiával – kellőképpen tájékoztatja az olvasót a viszonyulási pontokról. A borító kézenfekvő módon egyrészt a múlt megfigyelésére szolgáló lencseként, másrészt egy, a történelem által már újrarahitelesített intézményként állítja be az RSC-t.

A feladatot, úgy gondolom, jól elvégeztük. De tegyük fel, hogy kicseréltük a lencsét... Tegyük fel, hogy történetünket nem az RSC viszonylatában fogalmazzuk meg, hanem a Welfare State kiáltványának kijelentése felől: „A pillanatnyi szaknyelv alapján művészetet, színházat és életstílust egyesítünk, végső célunk viszont ezen kategóriákat és szerepmeghatározásokat feleslegessé tenni.” A társulat által végzett munka esetében a kapott „színház” kifejezés akadályként jelenik meg. Michael Kirby hasonlóképpen vélekedik a John Cage ihlette happeningek színházáról: „Ahogy a vers és a próza között sok esetben nem tudunk formális különbséget tenni, és így »prózarészleteket« sok esetben »versantológiákba« válogatnak be, ahogy a modern műalkotások kapcsán egyre kevésbé alkalmazhatók a »festmény« és »szobor« kategóriák, úgy létezik entitás helyett

kontinuumként más művészeti ágakba beolvadván a színház is. Minden elnevezés és fogalom csak az ebben a kontinuumban levő jelentősebb pontokra utal.”

A *Szobor a kiterjedt térben* című tanulmányában Rosalind Krauss úgy elemezte a szobor kategóriáját, hogy egy hagyományos kategóriákat elvető posztmodern földmunkára összpontosított. A premodernben, írja, a szobor egy meghatározott helyhez kötődő, emlékeztetést szolgáló emlékmű volt. A modernizmus korában a „szobor” önálló műalkotásként lépett elő, fetisizálva bázisát (nyilvánvalóan Brancusi által) ahhoz, hogy pótolja a szobor által már nem birtokolt helyhezköttöttséget. A posztmodernben, amikor a művészek olyan földmunkákat alkotnak, amely nem építészet, nem objektum és nem is tájkép, a történészek továbbra is a szobor fogalmát használják, mert valami kortárs származástudatot szeretnének kialakítani, ismerősnek tüntetve fel azt, ami új. A színház/színitevékenység ugyanilyen kiterjedt térben van elhelyezve. A „színház” fogalma – amint a „szobor” fogalma is – homogenizálja a premodern, helyhez rögzített eseményeket, az „üres” színházi terekben létrejövő modern művészeti eseményeket és a kortárs performance-művészetet. Brockett, Brown és mások történetei a színházat a kora modernizmus általános feltételezése alapján vázolják fel. Ez a könyv a hagyományos történetírással való párbeszéd reményében már párhuzamos narratívák sorát ajánlja fel. A színháztól megvonva így a transzhistorikus lényeket, azonosítani szeretném a színitevékenységek nyalábjá szempontjából fontos folyamatok sokaságát azzal, amit színházként ismerek fel. Látszógem szükségszerűen jelen idejű.

A színháztörténet műfaja alig három évszázaddal ezelőtt bukkant fel. Az olasz Luigi Riccoboni például párizsi színész-szövegíró korában írta meg az 1738-ban kiadott *Történeti és kritikai elmélkedések Európa különféle színházairól* című kötetét. Az európai rivalizálás korában vándorszínészként tisztában volt a kulturális különbségekkel, s történeti munkáját a nemzeti hagyományok köré szervezte. Múltról való meglátásait öt nagy feltételezés formálta:

Folyamatos előrehaladás. „Munkám célja felhívni a figyelmet arra, hogy a modern színház – bár a kezdetekhez képest a létjogosultságnak egy sokkal kifejezettebb szintjét érdemelte ki – távol van még mindig attól a tökélytől, melyet oly sok arra érdemes ember kutat.”

Kontinuitás. „A vígjáték, a római színpadokról való elmaradás óta, sohasem szenvedett megszakítást. Miután néhai nagyságát elfeledte, köztereken megmutatkozva, városról városra járva alacsonyodott le.”

Lényegesség. „A színház legfontosabb célja az illúzió megteremtése, ezt pedig kizárólag a hitelesség által érheti el.”

Szöveg/tér megoszlása. „A színházi térről lévén szó, eljutok a bennük játszott darabokig is.”

Jelenkori vonatkozások. „A színházi reformokat egy külön munkában kívánom tárgyalni, ezt viszont az európai színházak történetével szeretném elkezdni.”

Riccoboni színháztörténete saját drámaszövegeinek szemelvényeiből és egy kidolgozandó, színészképzési rendszer igényének kifejezéséből áll. Egy elkötelezett író, aki kedvenc neveit és gyakorlatait történelmi támpontokkal dűcolja alá. A középkori színházzal való kapcsolatán túl a színház mint művészet próbakövéül használván a „komédia” és „tragédia” klasszikus kifejezéseit, saját előadó-művészeti gyakorlatának gyökereit egy halvány, de folyamatos kapcsolattal Görögországban és Rómában jelöli meg. Riccoboni mindenesetre nem járt sok sikerrel a „színház” szűk értelmezése során. Ahhoz, hogy a középkori színjátszásnak a trubadúrok monológjai által való elindításával cáfolni tudja a franciák előnyét az olaszokkal szemben, tagadja a monológok szükségességét a színházban. Annak ellenére, hogy Riccoboni a történelemhez való tudományos hozzáállás terén a találgatás helyett a bizonyítékokhoz ragaszkodik, polemikus szándéka rendkívül friss, és ez párhuzamba állítható huszadik századi követőivel, akik szintén aznapi vonatkozással írtak. Máshogy nem is tehettek volna.

A jelen egyik jellegzetessége a múlt ismerete miatti kétségbeesés. A következő, posztmodern, meglehetősen kihívó történetírói megközelítés Hans Kellnertől származik: „Nem hiszek abban, hogy odakint a múlt archívumaiban vagy emlékműveiben »történetek« vannak, melyeket feltámasztani és elmesélni kell. Sem az emberi tett, sem a tettről szóló feljegyzések nem öltik fel egy olyan narratíva formáját, amely összetett kulturális alakzatok és mélyenülő, hagyományosan retorikainak nevezett döntésekből eredő nyelvi szokások eredményei lennének; a történész őszinteségétől és szakszerűségétől függetlenül, a történelem kitalálása felé nem »egyenes« út vezet.”

Vagyis a mai történész nem képviselheti a múlt igazságát jobban – a múltat, ahogyan az *valóban* volt –, mint a naturalista dráma a „valódi” emberi viselkedést vagy az „igazi” társadalmi miliőt. Ahogy a színdarab, a történeti munka is egy csinálmány. Akár Kellner episztemológiai álláspontját osztjuk, akár azt cinizmusnak vagy kihívásnak tekintjük, tény, hogy a brit drámatanszékek többségén valamikor kötelező „színháztörténeti áttekintés” mára már kiesett a tantervből. Egyszerűen elveszítette értelmi hitelét. A hozzáférhető szöveggyűjtemények ugyanakkor a színháznak egy olyan normatív képét adják, amely kívánnivalót hagy maga után azok számára, akik jobban érdeklődnek az ötletesebb, mozgásalapú, közösségalapú vagy interkulturális munka iránt. Ahol viszont a színháztörténet mégis a tanterv része, ott is csupán csonka elemek sorozataként van jelen. A diákok érzékelik ezt a veszteséget, és hiányolják is egyben a kronológiai áttekintés nyújtotta biztonságot.

Hogy Kellner ügyét példával illusztráljam – személy szerint nem kételkedem abban, hogy a Globe 1599-ben épült, és hogy egy téli napon az átfagyott és kétségbeesett színészek rönköket vonszoltak át a fagyott Temzén... A múlt valóban megtörtént. Ahogy viszont ennek az információnak narratív formát

adok, egy ideológiailag telített történetbe kezdek a világ legnagyobb drámaírójáról, a színészi hivatás regényességéről, vagy a művészet gazdasági alapjairól. Kellnernek csak az eszmefuttatás aktusa számít. Mivel szerinte „a történelem nem a múltról mint »olyanról« szól, hanem azokról az eljárásokról, amelyekkel jelentésekkel töltjük fel a szanaszét heverő és számunkra teljesen értelmetlen törmeléket, amelyet magunk körül találunk”, akkor ebből az következik, hogy a történelemírás egy olyan kreatív aktus, amellyel a jelent kíséreljük meg elemezni. Kellner nem rest aláátamasztani az őszinteség és szakszerűség hagyományos akadémiai minőségeit. Az elsődleges források pedig továbbra is a történelmi vállalkozások építőkockái maradnak.

A történelmi tárgyú írás egyik feltétele, hogy a múlt egy adott narratív vagy retorikai struktúrába legyen ágyazva. E könyv szerkezetét Richard Southern *Seven Ages of the Theatre* című 1962-ben megjelent, akkoriban úttörő könyvéből kölcsönöztem. Southern az első egyesült királyságbeli dráma tanszéken tanított, és a színházi formák egy olyan történetének a gondolata foglalkoztatta, amely sem a drámairodalom, sem pedig a színpadi technikák történetének megírására nem vonatkozott. Díslettervezőként, Tyrone Guthrie nyomába szegődve, hivatását gyakorolva nyúlt az anyaghoz, úgy, hogy az akkori, proszcéniumszerű színpadot egy Erzsébet-kori modellre hivatkozó nyílt színpadra cserélje le. Southern a színház kapcsán hét fejlődési szakaszt különböztet meg, minden újabbat a színész kulcsfontosságú alakja körül történő rétegződésként értelmezve. Az egyszerű jelmezt viselő színész után alaposan kidolgozott szabadtéri fesztiválok jöttek. Ezután hivatásos színészek váltották fel az amatőröket, majd beltéri munkakörülmények következtek. Játékterek épültek, melyeket tetővel és színpalakkal láttak el. A tizenkilencedik század illuzionisztikus színházát a huszadik század illúziót tagadó színháza követte. Southern játéktér-történetének strukturálása a darwini időszervezésen alapszik, és ennek különféle kimenetelei vannak. Története teleologikus jellegű, és az 1950-es évek hivatásos angol színházi gyakorlatának nézőpontja felől szerveződik. A világ színházainak széles mustrája után figyelme lassan Angliára összpontosul. Címe (*Seven Ages...*) is shakespeare-i felhangokat idéz meg, jelezvén, hogy történetében az Erzsébet-kori színjátszás uralja majdan a negyedik kort – a nagykorúságot, a saját nyílt színpadának elkötelezettsége felé mutatva. Southern egyetlen időbeli egyenesének meghúzása arra enged következtetni, hogy a színháznak csupán egyetlen eredete, egyetlen identitása van. „A színház lényege – mondja – a játéknak a közönségben kiváltott benyomásai mentén van. A színház, lényegében a visszahatás művészete.” A színész a mag, a lényeg viszont, hogy azt a közönség reakcióiban keressék. Southern 1962-beli könyvének radikalizmusa abban a meglátásában rejlik, hogy a színész-közönség térbeli viszonyon fordított egyet, ugyanakkor a „visszahatás művészetéből” arra is következtethetünk, hogy a színház *a priori*

egy olyan művészet, amelyet a „közönséges kommunikációtól” el kell különítenünk. Négy évtizeddel később, művészet és nem-művészet elkülönítése sokkal sebezhetőbbnek tűnik. A populáris kultúra, a rituálék szimbolikus gyakorlatai, a gyerekjátékok és a mindennapok szemiotikája terén végzett kutatások ezt a különbséget védhetetlenné teszik. Ma tisztában vagyunk azzal, hogy a művészet egy történeti szerkezet, eredménye annak a módnak, amely kiadói méltatással, múzeumi fallal, koncertteremmel vagy színpadi deszkákkal tárgyakat és tetteket helyez el egy esztétikai keretben.

A Space in Performance: making meaning in the theatre című, már inkább a „színművészetek” és kevésbé az „előadó-művészetek tudománya” területén elhelyezkedő könyvében, Gay McAuley, a formának „a nyugati kultúrában betöltött fontos történeti szerepe miatt” klasszikus darabok szövegalapú produkcióira összpontosít, ugyanakkor fájdalommal jegyzi meg, hogy minőségi ítéletekbe nem bocsátkozhat. A sydney-i Előadó-művészeti Tanulmányok Központjában⁵ megszervezett 1994-es konferencia anyagából idéz, ahol a szakmabeliek egyetértettek abban – és szerintem ezt a meglátást más anglofon országok szakemberei is elfogadnák –, hogy a kreativitás többé nem alapozható a szövegalapú munkára, ellentétben Európa kontinentális részével, ahol a színházak nagyvonalúbb közelítése még a szövegalapú gyakorlat pozitív előjelű eredményeihez vezethet. Könyvének végén, a tizenkilencedik századi népi színjátszásban levő színész-közönség viszony leírása után megjegyzi, hogy „korunk emberének rockkoncertekre és labdarúgó döntőkre kell eljárniuk, hogy megtapasztalhassák azt a performatív energiát, amit Kierkegaard a berlini Königsstädter Theaterben talált”. Ahogy McAuley Sydney-ben, én is több különböző színházi kultúrával állok kapcsolatban. Van egy hivatalos, klasszikus darabok köré szerveződő kultúra, amely egy magas szintű társadalmi presztízst diktál. Ezek általánosan elterjedt, nemzetközi szinten színpadra vitt szövegek, és olyan értelemben hasznosak, hogy egy ausztrál akadémikus (például) szót tud érteni az amerikai vagy európai olvasóval. Létezik emellett egy alternatív kultúra is (amely már nem csak egy ifjúsági kultúra, mint a hatvanas években), amely többek között ezen a sydney-i konferencián hallatta a hangját. Ebbe a másik művelődési csoportba Kantor, Mike Pearson és a Welfare State munkái tartoznak, akik minimális eszközökkel működnek a híres nagyvárosi központokon kívül. Ezek mellett van egy gazdasági alapú populáris kultúra is, amely egyéb, színházon kívüli előadásmódokat támogat, olyanokat, mint a stand-up, a tánc-show-k, a cirkusz és a pantomim. Ezen három fő előadó-művészeti kultúrához adhatjuk hozzá a nem-nyugati típusú, utazók által látott rituális színházat, a drámapedagógiát, a karneválokat, a performance-művészetet és sok minden mást. Ebben a szöveg-

⁵ Centre for Performance Studies (a ford. megj.)

környezetben Southern lényegre és általános eredetre vonatkozó megjegyzései feleslegessé válnak. A színházi kultúrák sokrétűségével való foglalkozásom során megkísértem McAuleynél katolikusabb lenni – ezt viszont csak megannyi jelentős és megkülönböztetett helyet betöltő drámaíró és rendező rövid gyóntatása árán érhettem csak el.

Egy sokrétű világ értelmét kereső történészként a térgyakorlathoz fűződő folyamatok nyalábjait magába sűrítő „színészeket” és „nézőket” látok magam előtt. Történészként egy narratívához vagyok kötve. Szerepem nem a múlt megfestése vagy megzenésítése, hanem a történetmondás. Stratégiám hét elkülönülő színpadi gyakorlat, hét párhuzamos történetének elmondására irányul. Amennyiben Lyotard-nak igazat adunk abban, hogy a nagy narratívák többé nem fogadhatók el, akkor a rövid történetek műfajai, a mikronarratívák még talán használhatók. Minden egyes történetem a hétből olyan gyakorlatot ír le, amely egy meghatározott térhez kötődik, és a színész, néző, környezet fizikai viszonyaival együttesen az ott lezajló kommunikációt határozza meg. Ahogy Lefebvre után a teret mindig társadalmilag létrehozottnak tekintjük, az esztétikai gyakorlatot is minden ponton szociopolitikai és filozófiai feltételekhez kell kötnünk. A hét fejezet nem meríti ki a témát, és további mikrotörténetek is létrehozhatók. Hét mindenesetre elegendőnek tűnt ahhoz, hogy egy spektrum érzését keltsem.

Az utolsó fejezet kivételével, mindegyiket a klasszikus antikvitáshoz kötöttem. Emiatt a tradicionalizmus szempontjából védtelen vagyok, és politikai ügy lehet például abból, hogy a körmeneti tér fejezetét az ókori Egyiptomból indítom. Három fontos okom volt Görögországgal indítanom. Először is párbeszédet szerettem volna felállítani a hagyományos történetírással, utalván arra, hogy a tragédia és a komédia mellett több színpadi gyakorlat is görög eredetre vezethető vissza. Másodsor, a nyugati szakmának a görögök folyamatosan vonatkozási pontot képeztek, amely sok esetben úgy alakult, hogy valójában a klasszikus világ egy specifikus értelmezését képezte. Harmadszor pedig, nem akartam magam kezdetleges felmenők fogalmaival és a színház eredetének gyümölcstelen keresésével leterhelni, hiszen az antropológiai fejlődés napjainkra már világossá tette, hogy a „primitív” már nem egy elfogadható fogalom. Történeteim nem a fejlődés, hanem csupán a változás történetei. Csakis azért, mert Oliviert „művészként” címkézte, Southern az új-guineai bygone sámánokat is ugyanazzal az esztétikai aurával illette. Ahogy a modernista művészek is afrikai maszkokat vásároltak, hogy szobrokként műtermek falára akasszák őket, halmozta ő is a világ minden tájáról begyűjtött álcázott rítusokat, és helyezte el a színház első két fejlődésszakaszába. Egy, a maga korában radikálisnak tűnő interkulturális hozzáállás mára már politikailag tarthatatlanul túltelített lett. E könyv Nyugat-Európára szorítkozik, de a huszadik századra kitágítván már rálátok Kelet-Európára és az USA-ra is. A nyugati kultúrát egy antropológiai tekintetnek szeretném

alávetni. Nem célozom meghonosítani az európai gyakorlatokat ahhoz, hogy normatívvá tegyem őket, hanem ismeretlenné, és egyben el is helyezzem egy adott kultúra rituális rendszerében.

Bár Görögországgal kezdtem, elsődleges csomópontom mégis Róma, a hely, ahol az egyik valláspolitikai hatalom székhelye átadta helyét egy másiknak, ahol nem is olyan rég írták alá a Római Szerződést ahhoz, hogy aláássák a nemzetállam fogalmát – a fogalmat, amely Riccibonitól az *Oxford Illustrated History*-ig oly sok historiográfiára rányomta a bélyegét. Igaz, sokszor Angliára és Franciaországra összpontosítottam, de sajátos európai gyakorlatok leírására törekedtem. A nyugat-európai társadalom jól körülhatárolható történetét a klasszikus pogányság, a kereszténység, valamint a tudományos racionalizmus egymásra hatása jellemzi, és a térszervezés meghatározott módjai is e három kód gyakorlatának és hitének függvényében zajlottak. Kutatásom elsősorban a folyamatokra és nem a változásokra, a *longue durée*-re és nem a tiszavirág-életűre, a tipikusra és kevésbé az avantgárd gyakorlatokra irányult.

Olyan cselekvésmódokra fogok összpontosítani, amelyek – ahogy azt Michael Kirby mondaná – a tér, idő és szerep mátrixát a lehető legszigorúbban vetítik rá a darab valós terére és idejére, valamint az előadók identitására. A narratívák eljátszásával, továbbá az élő előadókkal kapcsolatos gyakorlatokra összpontosítok. Philip Auslander – a derridai „jelenlétből” kiindulva – kiemelte, hogy az élőség kategóriájának a fenntartásához ontológiai akadályok kapcsolódnak. A vetítések, például az előadó-művészetek egyre fontosabb elemét képezik, és a modern élőség utáni hajsza, a figyelem medializált funkciójának is tekinthető. Annak ellenére, hogy több nézői spontaneitást és közösségi érzést talállok a helyi moziban mint a helyi színházban, a moziba járást és a tévénezést – elkülönülő térbeli gyakorlatokként – egy megíratlan fejezet tárgyának tekintem.

A hét tér közül az első a „szent tér” – a tér, amelyről használói úgy tartják, hogy az abszolút valóság jobban belengi mint a mindennapi, körülötte elhelyezkedő, szekuláris teret. A szentség ilyen fogalmához kapcsolódik Foucault „elhelyezése” és Lefebvre „abszolút tere”. A „szenttel” kezdem, mert az nyilvánvalóan egy kevésbé modern, ősi kategória, ugyanakkor nem kell attól tartani, hogy ez egy eredetelmélet becsempészésre irányuló igyekvés, amellyel a szüret idején Dionüszosz oltárára felkapaszkodó első színészekig jutok el. Érvelésem másfelé vezet. A klasszikus pogányság értelmében bizonyos terek azért voltak szentek, mert valamilyen módon az istenekhez tartoztak, vagy az alvilág kapui voltak. A kereszténység már kevésbé nyugodott bele abba, hogy az isteni az anyagi jelenlétre formált igényt, mindazonáltal a térszakralizálásra más eljárásokat fejlesztett ki. Annak ellenére, hogy a karteziánus univerzum homogén, és nem fogad el semmiféle határt az isteni és az emberi szférák között, a tér szakralizálásának impulzusa latens erő marad a modern világban is.

Ezután a szabadban, köztereken zajló tevékenységekkel foglalkozom, a körmeneti, utcákon és közökön fel- és alávonuló színháztól indulva a következő fejezetben tárgyalandó, piacokon és vásártereken zajló produkciókig. A tér rendje a hatalom rendje. Az utcákon zajló lineáris mozgás a településnek és a körmenetben részt vevő lakosoknak a formáját és rendjét képviseli. A település központi tere (idézzük csak fel a francia *place* szót) a középpontozott autoritás megjelenítésének, ugyanakkor az általában vett adás-vevés lebonyolításának a helye is lehetett, továbbá egy olyan hely is, ahol a színészek a különféle dobogókön kínálták fel fogyasztási cikként a testüket. A fogyasztás metaforája vezet el a negyedik térig, a bankettig, ahol a játék a vendégek szemének és fülének lakomáját segítette elő. Az ötödik rész a határozottan filozófiai értelemben vett szentséget foglalja magában, melynek elmélete szerint a mértani kör Isten világmindenségét tükrözi vissza. Az antikvitás ideje alatt a politikai rend eszményével a kozmikus rend megegyezett. Amikor viszont az anyagi világmindenség kopernikuszi képe felülkerekedett, és a közönség feje fölé húzott tetővel lekapcsolták a felfoghatatlan kozmoszt, a társadalomnak eszközként a kör továbbra is fennmaradt segítségül ahhoz, hogy saját belső felépítésén elmerenghessen. Platón nemcsak a kozmikus kör kulcsfontosságú teoretikusa, hanem – barlanghasonlata segítségével – a hatodik térbeli paradigmám felvezetője, melyben a néző – individuális értelemben – kívülről egy olyan varázsdobozba néz, amelyben a világmindenség ideális rendje nyilvánul meg. A reneszánsz uralkodókat Platón idealizmusa teljességgel kielégítette, a karteziánus rend pedig szentesítette az elvet, mely szerint a nézőt egy láthatatlan fal kell hogy elválassza attól, amit néz, így elégítvén ki a színházi varázs segítségével az eszményi utáni éhséget egy olyan korban, amikor a vallás túlságosan kényes téma volt ahhoz, hogy egy színész foglalkozhasson vele. Utolsó fejezetemben a modernizmus azon központi tézisének veszem szemügyre, amely a nagy francia és orosz forradalmak mögött helyezkedik el, mely szerint az emberi lét egy *tabula rasa*, és ahol még az újrakezdés is lehetséges. Ebből a tézisből ered az, hogy a klasszikus antikvitás művészi formái – az összes társadalmat tükröző szokással együtt – mind letudhatók. A színházban, a színpadi megvilágítás új műszaki lehetőségei egy semleges és a végtelenig alakíthatónak tűnő környezet kialakításának alapjait fektették le. A színházi építészetet a modernizmus egyik legnagyobb melléfogásaiként tarthatjuk számon, amely fogalmi képtelenségét rugalmas, változatos, társadalmi üzenetektől megfosztott színházaival bizonyította legjobban. A *machine à jouer* ugyanolyan képzeletbelivé lett, mint Corbusier *machine à vivre*-je. Sok színházi szakember pedig a józan ész hangját hallotta felülkerekedni, amikor a posztmodern kijelentette, hogy az *ex nihilo* sohasem hozható létre, csupán újrajátszhatjuk a múlt bizonyos fragmentumait.

ROGINER Oszkár fordítása

© David Wiles

David Wiles shakespeare-ológusként indult, majd a görög színjátszás érintésével az Erzsébet-kori színjátszáson át alakult a színház egyre kiterjedtebb ismerőjévé. Korunk jelentősebb teatrológusainak sorába tartozik. Jelenleg a Londoni Egyetem Dráma és Színház Tanszékének a rendes tanára, és az év vége felé kiadásra kerülő *Cambridge Companion to Theatre History* című színháztörténeti mű szerkesztésén dolgozik. A jelen számban olvasható szöveg A nyugati világ előadó-művészeti tereinek rövid története című (*A Short History of Western Performance Space*) 2003-ban napvilágot látott kötetének a Bevezetője. A könyv a színművészetben használatos tereket, azok történetét, felépítését, különféle szintjeit és sarkalatos pontjait veszi sorra. A játéktér ókori, középkori és modern kori jellemzőin át ismerteti korunk előadó-művészeti gyakorlatának térbeli vonatkozásait, kontextualizálja azokat, emellett vázolja a megállókat is, amelyek a terek fejlődéstörténetében mérvadók voltak.

David Wiles started his career as a Shakespearean, then moved into the field of Greek drama, which soon led him to study Elizabethan theatre thus becoming an authority on theatre. Today, he is considered one of the most prominent theatre historians of our times. Presently, he is full professor at London University, Department of Drama and Theatre, and he is coediting the *Cambridge Companion to Theatre History* due out by the end of this year. The text published in this issue is the Introduction to Wiles's *A Short History of Western Performance Space* published in 2003. The book surveys the performance spaces, their history, structure, different levels and characteristic points. He presents the features of performance spaces in ancient theatre, in the Middle Ages and in the Modern Age, contextualizes them, and at the same time looks at the milestones which were decisive in the development of performance spaces.

R. G.

Bence Erika

· Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
· erikazambo@eunet.rs

*Nemzetközi hatókörű tudományos tanácskozás
a Létünk folyóirat kutatói vonzatkörében*

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI,
KULTÚRATÖRTÉNETI ÉS KULTURÁLIS
ANTROPOLÓGIAI KUTATÁSOK
A XXI. SZÁZAD ELEJÉN

*Európai és regionális mozgások
2012. október 27.*

*Research in Social Sciences, Cultural History,
Cultural Anthropology at the Beginning of the 21st Century*

European and Regional Tendencies

A folyóirat indukálta diskurzus a globális európai és a regionális hatások alatt egyszerre alakuló közép-európai társadalmi létformák és életvezetési stratégiák, fenntartható közösségi modellek interdiszciplináris és multikulturális szempontú körülményét jelenti.

A tudományos diskurzus kulcsszavai: hagyomány és megújulás, kulturális és nyelvi identitás, közösségi emlékezet, globalizáció, regionális értékrend, multikulturális mozgások, individuális értékek.

A tanácskozás a jog-, a (köz)gazdaság-tudomány, a szociológia, a filozófia, a társadalom- és művelődéstörténet, valamint a különböző szaketikák legfontosabb kutatási témáit tűzi napirendre. Megszervezését a közép-európai társadalmi modellek átalakulása, a globalizáció indukálta digressziók, az aktuális politikai mozgások, közösségi struktúrák és jogtörvények alakulása aktualizálja és indokolja. Ezek közé tartozik a különböző nemzetközi társadalmi programok, gazdasági és környezetvédelmi jogszabályok, nyelvtörvények meghozatala és létrejötte. Megtartását a tudományos beszéd módok változásai, a diszciplináris

határok módosulásai is időszerűvé teszik; olyan modern társadalmi és közösségi problémák vetődnek fel, amelyek egyaránt érintenek jogszabályokat, kulturális attitűdöket és etikai problémákat (pl. szlovák nyelvtörvény, kollektív bűnösség elve, társadalmi rehabilitáció stb.).

A tanácskozás figyel az európai és a regionális társadalmi mozgások létrehozta gyakorlati kérdésekre is: pl. nemzetközi támogatási struktúrák, a jogszabályokkal való szinkron mozgások, az életmód-átalakulások morális vonzatai. Egyik legfontosabb kérdésköre ugyanakkor a tudástranszfer, az információközvetítés és az oktatási innováció.

A tanácskozás tudományos diskurzusában hazai és nemzetközi tudományos és kutatói műhelyek tudósai, kutatói vesznek részt. A konferencia nyelve a magyar, legfontosabb kulturális kódjai is a magyar nemzeti értékrenden alapulnak, ugyanakkor nem zárkózik el más nyelvek és kultúrák megnyilatkozásaitól és kérdésfelvetéseitől sem. A konferencia előadói angol és más idegen nyelven is megszólalhatnak és prezentálhatják kutatásaikat.

A Társadalomtudományi, kultúrtörténeti, kulturális antropológiai kutatások a XXI. század elején címmel, a *Létünk* folyóirat által megrendezésre kerülő tudományos tanácskozás várható eredménye egyrészt az elmúlt évszázad vonatkozó kutatásainak összegezése, a XX. századi társadalomtudományi-kulturális antropológiai törekvések és eredményeinek/hiányainak felmérése, másrészt – és elsősorban – az adott területek tudományelméleti gondolkodásának, új irányzatainak és feladatainak felvázolása a XXI. század perspektívájából. A konferencia tehát az adott tudományterületekre és vonzatkörükre (interdiszciplináris kapcsolataikra) jellemző múlt kiértékelésével, másrészt XXI. századi stratégiák, kutatási modellek javaslatával gazdagítja a vajdasági magyar tudományos életet.

Németh Ferenc

: Forum Könyvkiadó Intézet, Újvidék
: direktor@forumliber.rs

A KULTÚRTÖRTÉNETI KUTATÁSOK ÖSSZEGEZÉSÉNEK SZÜKSÉGESSÉGÉRŐL A 21. SZÁZAD ELEJÉN

On the Necessity of Compiling Research in Cultural History at the Beginning of the 21st Century

A körülöttünk gyorsan változó világ számottevően és folyamatosan módosítja igényeinket, ennek megfelelően pedig azt a kultúrtörténeti értékhalmazt/értékegyüttest is, amelyre építkezünk, s amelyet fontos szellemi kincsként tovább kell adnunk a jövő nemzedékeknek. Ahhoz, hogy körvonalazhassuk az átmenteni szándékozott művelődéstörténeti értékeinket, szellemi kincseinket, előbb számba kell venni őket a legújabb kutatások tükrében, és egyben felmérni a 21. század társadalmának (szűkebb vagy tágabb közösségünknek) ilyen jellegű igényeit. Nevezetesen azt, hogy mire van, illetve mire lesz s mire nem befogadói igény.

Kulcsszavak: vajdasági művelődéstörténeti kutatások, részterületek összegezési tendenciái, az összegezés szükségessége, Vajdasági magyar művelődéstörténeti lexikon, a művelődéstörténet táguló/változó fogalma

A 21. század egyik kihívása, amellyel valamilyen formában mindenképpen szembesülnünk kell, kultúrtörténeti értékeink számbavételére, átfogó áttekintésére, kultúrtörténeti kutatásaink eddigi eredményeinek összegezésére vonatkozik.

Új évezred elején vagyunk, egy körülöttünk gyorsan változó világ forga-tagában, amely nemcsak az egyént, hanem a mögötte levő társadalmi hátteret is napról napra, évről évre alakítja, módosítja. Ennek megfelelően pedig azt a kultúrtörténeti értékhalmazt/értékegyüttest is, amelyre építkezünk, s amelyet fontos szellemi kincsként tovább kell adni a jövő nemzedékeknek. Nem véletlenül fogalmazódott meg Agárdi Péter dilemmája: vajon „mi jellemzi korunkat, a kultúrávesztés-e vagy a kultúraváltás (netán mindkettő együtt)” (AGÁRDI: internetes forrás). Ezen érdemes lenne hosszabban is eltöprengeni.

A társadalmi módosulások gyors üteme az egyénnek néha arra sem ad időt, hogy akár csak a megértés szintjén foglalkozhasson a körülötte kialakuló új jelenségekkel, viszonyokkal, nemhogy értelmezze azokat. E tempós társadalmi átalakulások egyénformáló hatása esetenként nem túl előnyös: nem befolyásolja

mindig megfelelő módon az egyén világszemléletét, gondolkodásmódját, értékrendszerét, önazonosság-tudatát, végső soron kulturális identitását. Az internetes kommunikáció meg a mobiltelefonok korában olyan újabbnál újabb társadalomlélektani, etikai vagy kultúrantropológiai jelenségekkel szembesülünk, amelyekkel gyakran nem is tudunk mit kezdeni. A 21. század embere egyszerűen nem tudja maradéktalanul feldolgozni a reá zúduló újdonság- és információáradatot, új szokásokat és magatartásformákat, fogalmakat és kultuszokat, ezért gyakran kerül stresszhelyzetbe, értékítélete elbizonytalanodik, önazonosság-tudata meg-inog, sőt elveszíti társadalmi tájékozódóképességét is. A gyorsan változó világ áldozatává válik valamilyen szinten és formában, mert nincs biztos lelki fogódzója. Többek között ezért is oly fontos birtokba venni szellemi értékeinket, hagyományainkat, kultúrtörténeti örökségünket, hogy pontosan tudjuk, honnan jöttünk, kik vagyuk és merre igyekszünk.

Ez idáig több okból kifolyólag nem kerülhetett még sor a vajdasági magyar művelődéstörténeti kutatások eredményeinek összegezésére, s ez a megoldásra váró probléma még a 20. század első feléből húzódik. Bizonyos jelekből ítélve a 21. század első éveitől elindult egy biztató, összegező munka a művelődéstörténeti részterületek vonatkozásában, amely közelebb vihet bennünket kultúrtörténeti értékeink körvonalazásához, behatárolásához. Ez pedig újabb minőségi előrelépést jelentene értékeink, hagyományaink számbavételében és megőrzésében.

A 20. század elejétől művelődéstörténeti kutatásainknak is voltak hullám-hegyei és hullámvölgyei. Trianonig egyetemes, „közös” volt művelődéstörténetünk alakulása. Mint Bori Imre fogalmaz, létezett egy, „az »egész« nevében gondolkodó magyarországi hagyomány-tudat” (BORI 1971: 63–75). Csak 1920 után rajzolódtott ki művelődéstörténetünknek egy „önálló” – jugoszláviai, azaz utóbb vajdasági magyar – jellege, tehát „mássága”, amely eleinte (az 1930-as években) sokáig a hagyománytalanság-komplexussal küzdött (uo.). A „hagyomány hagyománytalanságának ténye”, azaz a vajdasági hagyománytalanság-tudat kialakulása, vagy – mint Bori Imre írja – „nemzeti hagyománytalanságunk feltárása” (uo.) Szenteleky Kornél nevéhez fűződik, aki egyik tanulmányában azt írta: „ezen a tespedt, művészietlen lapályon sohasem voltak ősi kolostorok, évszázados kollégiumok, hírhedt lovagvárak, görnyedt, legendás dómok vagy templomok, france-i könyvesboltok, fontainebleau-i erdők, ezen a józan, disznóól szagú földön sohasem éltek nótázó igricek, ferde kucsmás kurucok, sárga szakállú ötvösök, magas homlokú hitvitázók vagy finom ujjú humanisták” (uo.). E sokat idézett értékítélet utóbb, a művelődéstörténeti feltáró munka nyomán, tévesnek bizonyult. Volt itt mindezekből minden: lehet, hogy kisebb méretben és mértékben, de mindenképpen elegendően ahhoz, hogy megcáfolhassuk feltételezett gyökértelenségünket.

A második világháború után egy ideig pangás állt be művelődéstörténeti értékeink, helytörténeti kincseink feltárásába, Kalapis Zoltán magyarázata szerint azért, mert „akkor még nagyon fontos szempont volt a politikai megbízhatóság, a tabutémák tisztelete” (KALAPIS 2004: 104–127). Bori Imre ugyanakkor ennek okát abban látja, hogy a felszabadulás utáni évtizedekben a jugoszláviai magyarság sajátos nemzetiségi helyzetben volt, „melyben a kollektivitás tudata nem reflektálódott” (BORI 1971: 63–75). Mint Bori mondja, ehhez járult hozzá „a jugoszláviai magyar irodalom és szellemi élet lényeges kérdéseinek tisztázatlansága”, valamint „a jugoszláv szellemi életnek a tradíciókhoz való viszonyának kérdése” (uo.). Évekig háttérbe szorult a hagyománykutatás, s csak az újvidéki Magyar Tanszék (1959), majd a Hungarológiai Intézet (1968) megalakulása teremtett intézményes feltételeket a tudományos igényű, módszeres kultúrtörténeti feltáró munka megkezdésére. Időközben sor került a nemzetiségek alkotmányos helyzetének fokozatos megváltoztatására, a nemzetiségnek mint közösségnek az afirmálódására, végső soron a jugoszláviai magyar kultúra „autonóm arculatának felismerésére” (uo.). Jelentős mozzanatként említhetjük, hogy az 1950-es, 60-as években, Bori Imre szavaival élve – „szellemi életünk tisztázta a viszonyát mind a magyarországi szellemi élethez, mind az egyetemes magyar kultúrához, aminek következtében természetes módon kerülhetett »előtörténete« gazdag hagyománykincseinek közvetlen közelébe, anélkül, hogy csorbát kellene ejtenie az egyetemes magyarság hagyomány-fundusán” (uo.).

E nagyszabású munka fontos mérföldköveként említhetjük azt a művelődéstörténeti tanácskozást, amelyre 1971. december 17-én és 18-án került sor Újvidéken, a Hungarológiai Intézet szervezésében.¹ E tanácskozással nyert kutatási létjogosultságot és intézeten belüli projektumot a magyar művelődéstörténet kutatása, amely addig – Szeli István megfogalmazása szerint – csak mint „egyféle »vendégtudomány« vagy kuriózum kapott helyet” (SZELI 1972: 3–7). Szeli szerint a művelődéstörténeti kutatások, a többi diszciplínához képest, „egy összehasonlíthatatlanul elhanyagoltabb területet” képviseltek (uo.), ezért már a tanácskozás során Bori Imre *Művelődéstörténeti kutatásaink lehetőségeiről és feladatairól* (BORI 1972) értekezett, jórészt kijelölve a 20. század utolsó harmadának legfontosabb kutatási teendőit. Nem mellékes megemlíteni, hogy a Hungarológiai Intézet, a művelődéstörténeti kutatások beindításakor, az akkor már „sokak szerint meghaladott, »németes«, pozitivista fogalmához tér(t) vissza” (SZELI i. m.). Azt, ami a rákövetkező évtizedekben a művelődéstörténeti

¹ A tanácskozás anyagát lásd: *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei*. 1972 március. 10. szám. (A szám munkatársai: Angyal Endre, Bánai János, Bori Imre, Csáky S. Piroska, Bela Duranci, Gerold László, Lőrinc Péter, Matijevics Lajos, Nagy Sándor, Pándi Oszkár, Pastyk László, Schneider Júlia, Szekeres László, Szeli István.)

kutatások eredményeként felszínre került, Káich Katalin megfogalmazása szerint a széttöredezettség, a szétmorzsolódás jellemezte (KÁICH 2008: 7–16). „A teljesség tettenérése helyett a korlátok közé szorított, részleges és csonka, [...] mozaikszerűen manifesztálódó valóság” került az érdeklődés és kutatás középpontjába, azaz „a szűkebb anyagi valóság analízise” (uo.). Holott, mint Káich Katalin hangsúlyozza, éppen „a komplexitás elvén alapuló megközelítést”, „a teljesség tettenérését”, „a világ egységben történő látását és láttatását” kellett volna érvényesíteni (KÁICH 2008, 2012).

Az 1990-es évektől szinte mozgalomszerűen fellendült, igen termékeny vajdasági magyar helytörténet-kutatás és -írás² lokális tényyszerűségében, parcialitásában mutatkozott meg, s jórészt elmaradt a lokálist meghaladó összefüggések felfedése, akárcsak a feltárt eredmények tágabb kontextusba való helyezése, így e munkákon – kevés kivétellel – a vidékiesség jegyei mutatkoznak.³

A 21. század első éveiben jelenséggé mutatkozott meg, hogy a vajdasági magyar művelődéstörténeti kutatások – öröndetes módon – elérték addig a pontig, amikor már kísérletek történtek egyes részterületek kutatásainak összegezésére, amely úgy tűnik, egy távolabbi szintézis alapjait is megvetették. Erre csak most érett meg a helyzet, több évtized elteltével, könyvtárnyi résztanulmány megjelentetése után, merőben megváltozott társadalmi háttérrel, amely kedvezett az effajta vizsgálódásoknak. Sőt, erre igen nagy igény is mutatkozott.

Hadd szolgáljak itt néhány pozitív példával: 2001-ben látott napvilágot Gerold László *Jugoszláviai magyar irodalmi lexikona* (GEROLD 2001), amely az 1918 és 2000 közötti időszak íróiról adott közre fontos adattárat. Terjedelmében még bővebb és átfogóbb Kalapis Zoltán 2002-ben és 2003-ban kiadott ezer életrajzot tartalmazó háromkötetes *Életrajzi kalauza* (KALAPIS 2002–2003),

² „Főleg a mennyiségi eredményeket (»öröndetes szaporodás«) dicsérhetem, a minőségeket már kevésbé” (KALAPIS 2004: 104–127).

³ Káich az 1990-es évektől nagyobb számban jelentkező helytörténeti munkákról írja, hogy „ezek legtöbbször eredményfeltáró jellege a helyi tények felderítésében csúcsosodott/ csúcsosodik ki. Az egységből kiszakítottan jelennek meg az egyes jelenségek, parciális látószögű megközelítésben fogalmazódnak meg a feldolgozott témával kapcsolatos érték-meghatározások, s ezekben a munkákban csak ritkán találunk utalást azokra a lokálison túli összefüggésekre, amelyek a választott tárgykör megítélését illetően az egész viszonylatában mondanak értékítéletet” (KÁICH 2008: 7–16). Pejini Attila is azon a véleményen van, hogy a helytörténet-kutatásban „nincs programozott, célirányú kutatás, nincs elszámoltatás, mindenki azt, akkor és olyan szinten kutat (és publikál), ahogyan akarja, nem alakul ki tehát felelősségtudat sem az ilyen kutatások iránt. [...] Az, hogy ilyen jellegű munkák az utóbbi időben nagy számban jelentek meg, egyrészt öröndetes, mert végre valakik valamit letesznek az asztalra, amit el lehet olvasni, meg lehet bíráltni, és ha kell, újra vagy tovább lehet írni. Ellenben az is tény, hogy ezen kiadványok igen jelentős hányada nem felel meg a komolyabb szakmai elvárásoknak” (PEJINI 2007: 52–66).

amely „művelődéstörténetünk folytatásos regénye”, vagy ha úgy tetszik, „tájegységünk panteonja” (KALAPIS 2002a: 40–43). Adattárának előszavában Kalapis azt is megmagyarázza, hogy műve miért csak most jelent meg: „Nem is olyan régen még főbenjáró bűn volt egynemzetiségű adattárat készíteni. Ennek sorsa, ha netán mégis elkészültek és megjelentek, a betiltás volt a testvériség–egység elleni vétség ürügyén, jobbik esetben csak bizalmatlanság fogadta, elhallgatás várt rá, hivatalos fenntartások fogalmazódtak meg, ha nem is mindig nyilvánosan” (uo.). Az életrajzgyűjtemények vonatkozásában említésre méltó még *Újvidék enciklopédiája*⁴ (*Enciklopedija Novog Sada*) is, amely több magyar vonatkozású biográfiát (és tárgyszót) is tartalmaz. Az említettek mellett 2000 után már sajtótörténeti összefoglalók is napvilágot láttak, mindenekelőtt Kalapis Zoltán⁵, Pejin Attila⁶ és e sorok írójának⁷ kutatásai nyomán. Egy-egy város vagy térség művelődéstörténeti múltjáról is jelentek meg tanulmányok. Így a fontosabbak közül kiemelhetjük Kalapis Zoltán művelődéstörténeti sorozatának köteteit, Bori Imre *Ember, táj, történelem* (BORI 2009) című délvidéki olvasókönyvét, Káich Katalin színháztörténeti tanulmányait, Zombor művelődéstörténetét feltérképező esszéjét⁸ meg Silling István *Barangolások Nyugat-Bácskában* (SILLING 2012) című kultúrtörténeti bedekkerét. Az utóbbi években sokasodni kezdtek a vidékünkre vonatkozó lokális vagy regionális építészettörténeti, fotótörténeti és művészettörténeti örökséget taglaló munkák, jobbára a 19. századi és 20. század eleji gazdag polgári kultúra időszakának behatóbb tanulmányozása eredményeként. E témakörből kimagaslik két – magyar művelődéstörténeti tényanyagot is tartalmazó – impozáns kötet. Az első az *Evropski konteksti umetnosti XX veka u Vojvodini*⁹ című művészettörténeti tanulmánygyűjtemény, amely a Vajdaság európai színvonalú művészettörténeti értékeit foglalja egybe, közöttük több magyar vonatkozásút is, a másik pedig Vlada Mitrović *Arhitektura XX. veka u Vojvodini (Vajdaság építészete a XX. században)*¹⁰ című összefoglaló munkája, amely ugyancsak szép számmal tartalmaz magyar vonatkozású építészettörténeti anyagot. Divatos témákként bukkantak fel mostanság vidékünk kastélyait és azok egykori életét bemutató művelődéstörténeti írások, tanulmányok¹¹, valamint a vajdasági szecesszió többfé-

⁴ 1993 és 2009 között harminc kötete jelent meg e nagyszabású vállalkozásnak.

⁵ KALAPIS 2002.

⁶ PEJIN 2004.

⁷ NÉMETH 2004.

⁸ KÁICH 2004–2005.

⁹ ŠUVAKOVIĆ–UGREN 2008.

¹⁰ MITROVIĆ 2010.

¹¹ PODHORÁNYI 2011.

le válfájával és megnyilatkozásával foglalkozó munkák.¹² A fontosabb, újabb bibliográfiai feldolgozások közül kettő érdemel figyelmet. Mák Ferenc impozáns, több ezer tételt tartalmazó *A délvidéki magyarság válogatott történeti és honismereti bibliográfiája* (2008), valamint Ispánovics Csapó Julianna doktori értekezésének könyv-változata, *A bácskai magyar irodalmi kultúra előtörténete a régió magyar könyvkiadása szempontjából* (2011).

Jelzésértékű e művek jelentkezése, úgy is mondhatnám, hogy művelődéstörténeti kutatásaink összegező tendenciájáról tanúskodnak, hiszen fontos részterületeket foglalnak össze. Ezzel kapcsolatosan talán nem korai az a megállapítás, hogy a vajdasági magyar művelődéstörténeti kutatások lassan túlhaladják a 20. század második felében tapasztalható lokalizmust és parcializálódást, s mindinkább a regionális összefoglalás felé haladnak. Erre az összegezésre igény is van, esély is meg kezdeményezés is: mintegy két évvel ezelőtt a zentai Vajdasági Magyar Művelődési Intézet felvállalta és elindította a több kötetre tervezett *Vajdasági Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* projektumát. Egy-egy részterület szakembereinek bevonásával már megalakult a szerkesztőbizottság is, amelynek élén jeles művelődéstörténészünk, Káich Katalin egyetemi tanár áll. Megkezdődött a tárgyszók írása, több szócikk el is készült, majd egy kis szünet következett, amelyet követően, reményeink szerint, hamarosan ismét beindul a munka. Fontos, hogy e több évre tervezett összefoglaló munka az elkövetkező években befejezést nyerjen, hiszen fontos szintézise lehet művelődéstörténetünk fejlődésvonulatának, de egyben kultúrtörténeti sajátosságainknak is. Emlékeztetni szeretnék arra, hogy Magyarországon már elkészült a MAMÜL, a *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*¹³, amelyhez szervesen illeszkedhetne majd ez az ígéretes vajdasági összefoglaló sorozat.

Egy magyarországi művelődéstörténeti kitekintés – vajdasági vonatkozásában – arról tanúskodik, hogy újabban több adattár is számon tartja térségünk művelődéstörténeti eseményeit, annak szereplőit. Így a *Magyar Színházművészeti Lexikon*, az *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, a *Révai új lexikon*, a *Magyar utazók lexikona* meg a *Délvidéki magyar képzőművészeti lexikon*. Ilyetén az egyetemes magyar művelődéstörténet részeként vagyunk jelen e gyűjteményes munkákban. A magyarországi művelődéstörténeti kutatások 21. századi problematikájáról érdemében a Monok István által 2003-ban szerkesztett *A művelődéstörténet problémái*¹⁴ című tanulmánykötet értekezik, amelyben jeles kutatók, művelő-

¹² Lásd: *A szecesszió Szabadkán* (szerk.: Krstić Boško). Íróközösség, Szabadka–Kijarat Kiadó, Budapest, 2002; Duranci Bela: *Arhitektura secesije u Vojvodini*. Grafoprodukt, Subotica, 2005; valamint a *Bácsország* tematikus, szecessziós számát (2012/3. sz.).

¹³ *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*. Középkor és kora újkor I–XII. (Köszeghy Péter főszerk.). Balassi Kiadó, Budapest, 2003–2011.

¹⁴ *A művelődéstörténet problémái* (szerk. Monok István). Magyar Tudományos Akadémia Művelődéstörténeti Bizottsága, Budapest, 2003.

dés-, nevelés- és irodalomtörténészek értékelik a magyar művelődéstörténet helyét és szerepét meg esetleges távlatait a 21. század elején. Egy problémafelvető kötetről van szó, amelynek szerzői amellett, hogy a művelődéstörténet korszerű definícióját kutatják, szélesítve annak fogalmi keretét, esetenként helyzetelemzést is nyújtanak erről a gazdag és érdekes interdiszciplináris tudományágról.

Egyébként arról a körülményről, hogy a 21. század új kihívások elé állítja térségünk művelődéstörténeti kutatásait, Káich Katalin értekezett *Kivezetések* (KÁICH 2008) című művelődéstörténeti kötetében. Meglátása szerint ezek a kihívások és elvárások mindenekelőtt arra vonatkoznak, hogy a művelődéstörténeti kutatások igénylik „a komplexitás elvén alapuló megközelítést, tanulmányozást”, azt a szemléletet, amely szerint „minden mindennel összefügg” (KÁICH 2008: 7–16). Ennek nyomán tarulhatnak csak fel az egyetemességből gyökerező törvényszerűségek, amelyekről nem volt, nem is lehetett korábban tudomásunk. Káich Katalin meglátása szerint „[a] XXI. század embere számára nem maradt más hátra, mint visszatérni a gyökerekhez, abból a célból, hogy a szétforgácsolt/szétforgácsolt világ helyébe egy magasabb szinten újrateemtse [...] az embermértékű valóságot” (uo.). Tehát ő a tradíciót jelöli meg az újraértelmezések és kiutkeresések kezdetének. Ugyanakkor, a lokális vizsgálódásokon túl, síkraszáll a tágabb, európai gyökerek feltárásáért meg a vajdasági művelődéstörténeti kutatásoknak az egyetemes magyar kultúrkör kontextusába való elhelyezéseért is.

A 21. században mindenképpen számíthatunk arra, hogy a művelődéstörténet fogalmának horizontja időről időre tovább bővül.¹⁵ Jelenleg is – interdiszciplináris tudományágként – több új részdizciplinákkal látszik gazdagodni. Például a könyv- és médiatörténettel, azaz információtörténelemmel (KÓSA 2005), a

¹⁵ A művelődéstörténet fogalmának változásait az alábbi néhány definícióvariánssal szemléltethetjük: Az 1960-as évek értelmezése szerint a művelődéstörténet „a művelődés történetével foglalkozó tudomány”, amely e fejlődésvonalat az „emberi csoportok, illetve egy-egy történelmi kor társadalmi, erkölcsi, szellemi fejlődése” szempontjából vizsgálja, különös tekintettel az intézmények fejlődésére (*A magyar nyelv értelmező szótára*. Szerkesztette A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Ötödik kötet. Mo-S. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961: 88). Németh G. Béla 1998-ban már így fogalmazott: „a művelődéstörténet olyan általános történettudomány, amely a történetiség tisztázásának és tudatosításának eszközeivel az élet minden mozzanatára kiterjed” (NÉMETH G. 1998: 39). Kőszeghy Péter szerint „a művelődéstörténet [...] a szaktudományok által kihatott tudományoszeletek – irodalomtörténet, művészettörténet, zenetörténet, jogtörténet, nyelvtörténet, filozófiatörténet, orvoslástörténet, ipar- és mezőgazdaság-történet, pénztörténet stb. – együttes, komplex vizsgálata, ahol a vizsgálat tárgya a szó legtágabb hegeli értelmében felfogott s nem esemény- és politikaközpontú történelem.” (Kósa László szerk. *Magyar művelődéstörténet*. Budapest, 2003. I. 7.) E tudományterület fogalmának időnként változó, bővülő tartalma is a művelődéstörténetről való gondolkodás sokféleségéről tanúskodik.

természet- és műszaki tudományok történetével¹⁶, a történeti ökológiával, az életmódtörténettel stb. Ezekre is ki kell terjeszteni a kutatásokat, s figyelemmel kísérni a megjelenő szakirodalmat.

Meglátásom szerint a vajdasági magyar művelődéstörténészek számára az új kihívások közé tartoznak majd a módszertani kutatástörténeti kérdések, a művelődéstörténeti határtudományok (az eszmetörténet, szellemtörténet, mentalitástörténet stb.) kutatása, az információtechnológia lehetőségeinek (internet, számítógépes adathordozók, valamint az újabban jelentkező úgynevezett könyv nélküli „netes” irodalom) értelmezése, vizsgálata, a digitális írás és olvasástudás kutatása, de a különféle, újonnan jelentkező művelődésfogalmak megalkotása, újabb kultúraelméletek elemzése, a kulturális örökség sajátos, újabb rétegeinek meghatározása és értelmezése, a nemzeti, illetve az európai kulturális tudat kérdései, a nemzeti örökség és világörökség viszonyának egyensúlyba helyezése, a kulturális örökség menedzselése, az integrált örökségvédelem, a kulturális örökség reprodukálásának problémái, a saját (kisebbségi) nemzeti kultúra súlyának újrapozicionálása, a kulturális örökségturizmus, a digitális archiválás kérdése stb.¹⁷ Mindez a „kultúra vibráló sokszínűségéről” tanúskodik, ahogyan azt Agárdi Péter nevezi (AGÁRDI: internetes forrás), s ezek között a tények között kell keresnünk az összefüggéseket, a tendenciákat meg a lehetséges értelmezési horizontokat ahhoz, hogy befogható, áttekinthető és értelmezhető legyen e tág tudományterület. Arra is fel kell készülnünk, hogy felmérjük szűkebb tájegységünk magyarságának 21. századi művelődéstörténeti igényeit: nevezetesen azt, hogy mire van, illetve mire lesz s mire nem befogadói igény. Merthogy a társadalmi változások művelődéstörténeti értékeink afféle divatjának kialakulását is feltételezik, azaz az értékekhez való szelektív viszonyulást. Az elkövetkezőkben értékrendek változására és értékszelekciók módosulására is fel kell készülnünk. Éppen a most elmondottak miatt volna jó élni az összegezés esélyével, lehetőségével, hogy a 21. század várható kihívásait már szilárd alapra építve tudjuk vállalni.

¹⁶ Lásd: *Az Árpádok világa. Magyar művelődéstörténet a kezdetektől 1301-ig*. Főszerk. Szentpéteri József. Szerk. Stemler Gyula. Budapest, 1999. 444. [Magyar Kódex 1.]; *Lovagkor és reneszánsz. Magyarország művelődéstörténete 1301–1526*. Főszerk. Szentpéteri József. Szerk. Stemler Gyula. Budapest, 1999. 456. [Magyar Kódex 2.]; *Szultán és császár birodalmában. Magyarország művelődéstörténete 1526–1790*. Főszerk. Szentpéteri József. Szerk. Stemler Gyula. Budapest, 2000. 464. [Magyar Kódex 3.]; *Reformkor és kiegyezés. Magyarország művelődéstörténete 1790–1867*. Főszerk. Szentpéteri József. Szerk. Stemler Gyula. Budapest, 2000. 480. [Magyar Kódex 4.]; *Az Osztrák–Magyar Monarchia. Magyarország művelődéstörténete 1867–1918*. Főszerk. Szentpéteri József. Szerk. Hargitai György. Budapest, 2001. 490. [Magyar Kódex 5.]

¹⁷ Ezek közül több már kurzusként hallgatható egyes magyarországi egyetemeken, a Vajdaságban azonban még nem.

IRODALOM

- AGÁRDI Péter é. n. *Kultúravesztés vagy kultúraváltás?* <http://mek.oszk.hu/10900/10981/html/01eloszo.htm> [2012. 10. 20.]
- BORI Imre 1971. Hagyományaink = *Létünk*, 1. 63–75.
- BORI Imre 1972. Művelődéstörténeti kutatásaink lehetőségeiről és feladatairól = *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei*. Március (10. sz.), 9–27.
- BORI Imre 2009. *Ember, táj, történelem*. Újvidék
- DURANCI, Bela 2005. *Arhitektura secesije u Vojvodini*. Subotica
- GEROLD László 2001. *Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon (1918–2000)*. Újvidék
- ISPÁNOVICS CSAPÓ Julianna 2011. *A bácskai magyar irodalmi kultúra előtörténete a régió magyar könyvkiadása szempontjából*. Újvidék
- KALAPIS Zoltán 2002. Százötven éves sajtótörténetünk dátumai és fejezetei (1848–1998). = *Létünk*, 1–2. 13–36.
- KALAPIS Zoltán 2002a. Előszó az Életrajzi kalauzhoz = *Létünk*, 3–4. 40–43.
- KALAPIS Zoltán 2002–2003. *Életrajzi kalauz I–III*. Újvidék
- KALAPIS Zoltán 2004. Jelenkori összegezés, némi visszapillantással = *Létünk*, 2. 104–127.
- KÁICH Katalin 2004–2005. Zombor művelődéstörténetéből = *Létünk*, [2004.] 2. 69–89. (I.), 3–4. 117–137. (II.), [2005.] 1. 64–77. (III.)
- KÁICH Katalin 2008. Művelődéstörténet – eredmények és a 21. századi kihívások = *Kivézetések*. Művelődéstörténeti tanulmányok. Újvidék–Szabadka, 2008. 7–16.
- KÁICH Katalin 2012. Kutatási mércék a 21. században = *Bácsország*, 3. (62. sz.) 11–12.
- KÓSA László szerk. 2005. *Magyar művelődéstörténet*. Budapest
- KÖSZEGHY Péter főszerk. 2003–2011. *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*. Középkor és kora újkor I–XII. Budapest
- KRSTIĆ, Boško szerk. 2002. *A szecesszió Szabadkán*. Szabadka–Budapest
- MÁK Ferenc 2008. *A délvidéki magyarság válogatott történeti és honismereti bibliográfiája*. Újvidék–Zenta
- MITROVIĆ, Vlada 2010. *Arhitektura XX. veka u Vojvodini*. Novi Sad
- MONOK István szerk. 2003. *A művelődéstörténet problémái*. Budapest
- NÉMETH G. Béla 1998. Művelődéstörténet = B. Gelencsér Katalin szerk. *Művelődéstörténet. Tanulmányok és kronológia a magyar nép művelődésének, életmódjának és mentalitásának történetéből I–II*. Budapest, 39.
- NÉMETH Ferenc 2004. *A nagybecskereki sajtó története (1849–1918)*. Újvidék
- PEJIN Attila 2004. *A zentai hírlapok történeti bibliográfiája (1875–1962)*. Zenta
- PEJIN Attila 2007. Magyar helytörténetírás a Vajdaságban = Szerk. Papp Richárd. *Délvidék/Vajdaság*. Társadalomtudományi tanulmányok. Zenta, 52–66.
- PODHORÁNYI Zsolt 2011. *Mesélő délvidéki kastélyok*. Mágnsók a Bácskában és a Bán-ságban 1700–1920. Budapest–Zenta
- SILLING István 2012. *Barangolások Nyugat-Bácskában*. Újvidék
- ŠUVAKOVIĆ, Miško–UGREN, Dragomir szerk. 2008. *Evropski konteksti umetnosti XX veka u Vojvodini*. Novi Sad
- SZELI István 1972. Bevezetés = *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei*. Március (10. sz.), 3–7.

*On the Necessity of Compiling Research in Cultural History
at the Beginning of the 21st Century*

The fast changing world around us significantly and continuously alters our cultural needs, and accordingly the cultural historical set of values that we build on, and which we ought to pass on to the upcoming generations as a significant spiritual heritage. In order to describe our cultural historical values and spiritual heritage that we intend to save, first we need to consider them from the aspect of the latest studies, and at the same time assess such needs of the 21st century society (our wider or narrower community). Namely, we should assess what there is or will be requirement for, or not, by receivers.

Keywords: research in history of culture in Vojvodina, tendencies in compiling subparts, necessity of compiling, Lexicon of Hungarian Cultural History in Vojvodina, broadening/changing of the notion of cultural history

Csányi Erzsébet

∴ Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
∴ erzsebet.csanyi@gmail.com

Horváth Futó Hargita

∴ Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
∴ horvathfuto@stcable.net

Hózsá Éva

∴ Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
∴ hozsaeva@eunet.rs

LÉTÜNK ÉS KULTÚRÁNK MULTIDISZCIPLINÁRIS VONZATKÖRBE

Multidisciplinary Aspects of Our Existence and Culture

A *Létünk* folyóirat 2012. október 27-én nemzetközi hatókörű tudományos tanácskozást tartott *Társadalomtudományi, kultúratörténeti és kulturális antropológiai kutatások a XXI. század elején (Európai és regionális mozgások)* címmel Újvidéken, a Forum Könyvkiadó Intézet szervezésében.

Németh Ferenc *A kultúrtörténeti kutatások összegezésének szükségességéről a 21. század elején* című bevezető előadásában a kezdetekhez nyúlt vissza, hogy a konferencia egészének kultúrtörténeti háttérét és elképzelhető horizontját megrajzolhatóvá tegye. Vajdaság szellemi potenciáljai akkor válnak fejleszthetőkké, ha a múltbeli értékeket begyűjtve, értelmezve, aktualizálva és tudatosítva a továbblépés igényével élünk.

POLITIKAI SZERVEZŐDÉS, MIGRÁCIÓS ÉLETVITEL, MATEMATIKAI MÓDSZEREK, KÓDVÁLTÁS

Ifj. Korhecz Tamás (Újvidéki Egyetem–Magyar Nemzeti Tanács) *A nemzeti kisebbségek politikai szerveződése Szerbiában és annak sikeressége a 2012. évi általános választások eredményeinek az ismeretében* című előadásában a hatalmi szintekkel, képviselői szervekkel, a nemzetiségi jogérvényesítés jog-

szabályai kereteivel, a nemzeti kisebbségek pártjaival és választói szerepléseivel, valamint a nemzeti tanácsokkal foglalkozott a vajdasági politikai szintér szempontjából. Felhívta a figyelmet a manipulációs lehetőségekre, formákra, a joghézagokra, a nemzetközi védőegyezményekre.

Gábrity Molnár Irén (Újvidéki Egyetem) *A szerb–magyar határon átívelő migrációs életvitel* című előadásában a lakossági mobilitás típusait kísérelte meg meghatározni. Szinte vándormozgalomról beszélhetünk. A vajdasági magyar egyetemi hallgatók mintegy 30%-a (1000–1300 diák) Magyarországon tanul.

Takács Márta (Újvidéki Egyetem) *A kulturális és gazdasági antropológiai vizsgálatok XXI. századi matematikai módszerei* címmel érkezett. Kifejtette, hogy az információs technológia a modellezéssel segít bennünket például a döntéshozatali-felismerési folyamatokban. Modellezzük az ember kognitív működését, mesterséges intelligenciarendszereket állítunk fel. A modellezésben szerkezeti (stabil) és működési (dinamikus) sémák vannak. E többértékű logikával működő rendszerek segítségével letérképezzük a valóságot, majd szimulációs módszerrel visszaültetjük a valóságba.

Jeges Zoltán (Újvidéki Egyetem) *A matematikai modellezés rejtélyei* című előadásában felhívta a figyelmet a leképezések bizonytalansági tényezőire, arra, hogy a tudásunk hiányos, ezért kétségtelenül számolnunk kell a hibák halmozódásával is.

Rajslí Iлона (Újvidéki Egyetem) *Az írott nyelvi kódváltás kifejezési lehetőségei a vajdasági kultúrtérben* című előadásában a sajtó és a vajdasági szerzők szövegmintái alapján érzékeltette a vajdasági kommunikációs tér kódváltásra ösztönző hatását, a regiszterek cseréjét, vizsgálta a kódok megjelenésének és a kommunikációs stratégiák alkalmazásának okát.

KULTÚRATUDOMÁNYI KÉRDÉSEK A XXI. SZÁZAD ELEJÉN

A második szekció előadásai a kultúratudomány területei és diszciplínái: a művelődés- és társadalomtörténet, az összehasonlító irodalomtudomány és az ikonológia-ikonográfia vonzatkörében jöttek létre.

Káich Katalin (Újvidéki Egyetem) *Művelődéstörténeti kutatásainkról: eredmények és feladatok* című előadása bevezető részében áttekintette az elmúlt fél évszázad művelődéstörténeti kutatásainak legfőbb állomásait és komplex eredményeit, míg az összegező eljárást követően a vajdasági magyarság önazonosság-tudata szempontjából még megvalósításra váró fontos feladatok és célok felmérésével foglalkozott.

Géczi János (Pannon Egyetem, Veszprém) előadása az ikonológia, antropológia és művelődéstörténet diszciplináris vonzatkörében bontakozott ki – a

természettudományos gondolkodás felé is diskurzust kezdeményezve. Az általa „kép fordulat”-nak nevezett – a művészettudományok és a természettudományok számára egyaránt fontossá vált – tudományos gondolkodásmód perspektíváiról megállapította: „A képeket feltáró, de a szövegközpontúságra ügyelve verbalizáló ikonográfiának-ikonológiának, meglehet, hamarosan vége szakad, s helyét az önálló képelmélettel rendelkező kritikai ikonológia veheti át.”

Amedeo Di Francesco (Nápolyi Egyetem) Morus Tamás *Erősítő párbeszéd balsors idejében (1534–1535)* című művének aktuális Magyarország-képét vizsgálta. „A műben Magyarország erősen szimbolikus s célzatos jellegzetességeket mutató ország: a magyar mentalitástörténet tipikus közhelyei, sztereotípiái és visszatérő motívumai egyszerre partikulárisak és univerzálisak, érvényességük kiterjed a török veszély fenyegetésében élő dunai régióra, de az ember léthelyzetének tágabb és időtlen helyzetére is vonatkoztathatók” – állapította meg előadásában a szerző.

Draginja Ramadanski (Újvidéki Egyetem) a kultúrák áthatását, a kultúrák közötti átjárási lehetőségeket s az ezzel kapcsolatos jelentős alkotói manifesztumokat értelmezte előadásában. Az orosz–magyar irodalmi kapcsolatok hálójában egy XIX. századi és egy kortárs „áthatást” mutatott be. Az egyik a fiatal Csehov (1882), a másik Faina Grimberg (1994) fiktív fordítása, amelynek során Csehov Jókai Mór művét „ülteti át” magyarra, míg Grimberg kitalál egy magyar férfi–nő szerzőpárost, s egy harmadik álarc mögött, kitalált fordítói néven teszi saját alkotását közzé fordításként orosz nyelven. Mindkét eset felveti az alkotói eljárásokról, beszédmódokról szóló polémia lehetőségét, illetve az alkotói szabadság témáját.

GLOBALIS ÉS REGIONÁLIS TÖRTÉNESEK A NEVELÉSELMÉLET, AZ ÉPÍTÉSZET ÉS A MUZEOLÓGIA TERÜLETÉN

A harmadik szekció előadásai több tudományos és kutatási területet érintettek, viszont minden előadás aktuális vitatémához kapcsolódott, minden előadó határozott véleményt képviselt. Karikó Sándor és Tapodi Zsuzsanna előadása neveléstudományi, illetve konkrét oktatási kérdéseket vetett fel, Viktorija Aladžić történeti szempontú kutatása a jelen nézőpontjából vált igazán érdekfeszítővé, Ózer Ágnes pedig, aki a múzeumok problémáját a vajdasági magyar muzeális emlékek begyűjtésének szemszögéből vizsgálta, az újabb alapítású közgyűjtemények távlatára irányította a hallgatóság figyelmét.

Karikó Sándor (Szegedi Tudományegyetem) *Hogyan neveljenek az iskolák? Konformitás és nevelés* című előadásában konformizmus és nonkonformizmus filozófiai vetületeit és iskolai megnyilvánulását helyezte előtérbe.

Karikaturisztikus példaanyagával az áttűnések lehetőségeit, az összefüggések szövevényességét, az egyén marginalizálódásának esélyeit illusztrálta. Vizsgálatából különösen kiemelhető a tanár viszonyulásmódját tanulmányozó rész, valamint az a konklúzió, miszerint a mai neveléstudomány nagy dilemmája, hogy hogyan ítéljük meg a fiatalok szuverenitást feladó magatartását.

Tapodi Zsuzsanna (Sapientia, Csíkszereda) az utóbbi években szoros kapcsolatot alakított ki az újvidéki Magyar Tanszék oktatóival, augusztusban pedig a hagyományos szabadkai tanári továbbképzésen szólhatott azokról az égető problémákról, amelyek napjaink irodalomtanítását érintik. A *Létünk* konferenciáján *Milyen esélye van az irodalomnak és az irodalomtanításnak a XXI. században?* című kétpólusú előadásának példaanyagát az erdélyi tapasztalatból merítette, ám ezek a tapasztalatok szinte minden ponton érintkeznek a vajdasági irodalomoktatás problémáival. Tapodi Zsuzsanna a mostanában kevésbé idézett modellre, Németh László hódmezővásárhelyi kísérletére hivatkozott. Az irodalomtanítás aspektusából a kutató egy konkrét kiutat lát, az összművészet kiemelését, illetve a komparatiztika eszköztárának erőteljesebb bevonását.

Viktorija Aladžić (Újvidéki Egyetem) előadása a szabadkai földszintes lakóházak tizenkilencedik századi tipológiáját és paradigmaváltását vázolta fel, kutatásainak középpontjában a parasztház polgárházzá való átalakulása, a hozzáépítés sajátos módszere és L alapú modellje állt. A gazdag szemléltetőanyagot tartalmazó, precíz tervekkel felsorakoztató retrospektív vizsgálat éppen a ma aktuális szabadkai urbanizációs viták nézőpontjából vált kulcsfontosságúvá, válhat vitaindítóvá.

Ózer Ágnes (Vajdasági Múzeum, Újvidék) *A vajdasági magyar muzeális emlékek begyűjtésének, feldolgozásának és prezentálásának lehetőségei* című előadásának első része történeti áttekintést adott, majd ezt követte a műtárgyak nemzeti alapon való kiválasztásának problémafelvetése, azaz a tudományos, kulturális és jogi szempontok számbavétele. A műtárgyak tekintetében a néprajzi gyűjtemények kerülhetnek kivételes helyzetbe, viszont a múzeumokban levő gyűjtemények – mint szellemi örökségünk alappillérei – sokkal több figyelmet, újragondolást, sőt új besorolást igényelnek, mindez pedig a nemzeti identitás és a többi nemzetrésszel való kapcsolat nézőpontjából lenne rendkívül fontos.

A harmadik szekció időszerű előadásai felkeltették a hallgatók érdeklődését, a felvázolt problémák mindegyike új távlatokat nyitott, hálószerű gondolkodásra késztetett.

Ifj. Korhecz Tamás

Magyar Nemzeti Tanács – Dr. Lazar Vrkatić Jogi és Üzleti Tanulmányok Főiskola –
EDUCONS Egyetem, Újvidék–Kamanc
korhecz@tippnet.rs

A NEMZETI KISEBBSÉGEK POLITIKAI SZERVEZŐDÉSE SZERBIÁBAN ÉS ANNAK SIKERESSÉGE A 2012. ÉVI ÁLTALÁNOS VÁLASZTÁSOK EREDMÉNYEINEK AZ ISMERETÉBEN

The Political Organization of Minorities in Serbia and its Results in View of the 2012 General Elections

A többnemzetiségű államokban – amilyen Szerbia is – a népi szuverenitáson alapuló demokrácia fontos eleme, hogy a különböző nemzetiségek aktívan részt vegyenek a választási folyamatban, és megfelelő módon legyenek képviselve a közvetlenül megválasztott képviseleti szervekben. Szerbiában különböző választott hatalmi testületek léteznek: országos szinten a Nemzetgyűlés, tartományi szinten Vajdaság AT Képviselőháza, önkormányzati szinten a városi és községi képviselő-testületek, valamint a közvetlenül választott nemzeti tanácsok. A politikai részvétel fontos elemét képezik a politikai pártok és szervezetek. Ezen tanulmány azt vizsgálja, milyen mértékben vesznek részt a szerbiai nemzeti kisebbségek a választási folyamatban, rendelkeznek-e autentikus képviselettel a közvetlenül megválasztott hatalmi szervekben. Kitér a kisebbségi pártok jogi helyzetére, a regisztrált kisebbségi pártok struktúrájára, valamint eredményeire a 2012-es választásokon. Ismerteti azokat a törvényes megoldásokat, amelyek azt hivatottak biztosítani, hogy a kisebbségek a hatalom minden szintjén rendelkezzenek autentikus politikai képviselettel, ugyanakkor kritikusan elemzi a meglévő rendszer hiányosságait.

Kulcsszavak: nemzeti kisebbségek, politikai pártok, választások, parlamenti képviselet

I.1. BEVEZETŐ – TÉMAFELVETÉS

Ezen tanulmány célja, hogy ismertesse és értékelje azon jogi és politikai kereteket, amelyek elősegíteni és serkenteni hivatottak a Szerbiában élő nemzeti kisebbségek részvételét a választási folyamatokban, illetve biztosítani ezeknek a közösségeknek a legitim képviseletét a választott állami szervekben, a képviselő-testületekben. Ennek keretében külön vizsgálni és elemezni szeretnénk a nemzeti

kisebbségi politikai pártok helyzetét és szerepét a választási folyamatban, különös tekintettel a 2012. évi általános választások eredményeinek ismeretében. Célunk választ keresni arra a kérdésre is, hogy a nemzeti kisebbségek politikai pártjai milyen mértékben képviselik az adott nemzeti közösséget, illetve mennyire képesek mobilizálni az adott közösséget a választási folyamatokban.

I.2. A NEMZETI KISEBBSÉGEK POLITIKAI KÉPVISELETÉNEK KÉRDÉSE – A PARLAMENTI KÉPVISELET FONTOSSÁGA

A népfelség elvén működő képviseleti demokrácia olyan választási rendszer kiépítését követeli meg, amely biztosítja a polgárok tömeges és hatékony részvételét a választási folyamatban. Kíváncsú, hogy a képviseleti szerv a lehető legnagyobb mértékben kifejezze a választói testület sokszínűségét, a szuverenitást gyakorló választott képviselők képviseljenek minden releváns társadalmi csoportot: nemek, korosztályok, gazdasági erő és természetesen nemzeti, kulturális, nyelvi vonatkozásban is (SZÉKELY 2009: 221). Ez megköveteli azt is, hogy ezen csoportok tagjai is képviselőkkel rendelkezzenek a választott törvényhozásokban. A nemzeti kisebbségek megfelelő képviseletének a biztosítása megfelelő jogi megoldásokat, politikai kereteket tesz szükségessé. Ezek nélkül a nemzeti kisebbségek a nagyobb lélekszámú kisebbségek is – (autentikus) képviselet nélkül maradhatnak, még akkor is, ha a jogszabályok közvetlenül nem diszkriminálnak, és ha biztosított az általános választói jog. A választási rendszert úgy is megtervezhetik, hogy az a szabad választások ellenére is gyakorlatilag lehetetlenné tegye a kisebbségek képviseletét. Ilyen az úgynevezett „gerrymandering”, azaz a választói kerületek határainak olyan manipulatív és mesterséges meghatározása, amely bizonyos csoportok esetében – például a nemzeti kisebbségeknek – nem teszi lehetővé a jelöltek győzelmét. Továbbá, ilyen intézkedés a kisebbségi nyelv mellőzése a választási folyamatban, olyan jelölési feltételek előírása, amelyeknek a nemzeti kisebbségek jelöltjei nem tudnak megfelelni, a kisebbségi pártok létrehozásának a tilalma vagy megnehezítése stb. Ezzel ellentétesen, létezik számos olyan intézkedés, amely serkentheti a nemzeti kisebbségek részvételét, jelöltjeinek esetleges bejutását a törvényhozásba. Ilyen intézkedés lehet a részarányos választási rendszer bejutási küszöb nélkül, a nemzeti kisebbségek számára biztosított garantált parlamenti helyek rendszere, vagy a nemzeti kisebbségi politikai pártok létrehozására, a jelölésre és választási részvételére vonatkozó különböző kedvezmények rendszere (PAJVANČIĆ 2008: 48). A különféle nemzetközi egyezmények és ajánlások arra serkentik a soknemzetiségű országokat, hogy a választási rendszerükön keresztül biztosítsák a nemzeti kisebbségek hatékony részvételét a választásokon és a választott törvényhozási szervekben. Különösen nagy jelentősége van az Európa Tanács Keretegyezményének a nemzeti kisebbsé-

ségek védelméről (BASTA P. FLAJNER 2009: 41–46). Ugyancsak jelentős soft-law kötelezettségeket írnak elő az EBESZ különböző dokumentumai, elsősorban a Kisebbségi Főbiztos lundi ajánlásai.¹ Mindazonáltal nem beszélhetünk egységes nemzetközi standardokról erre vonatkozóan. Jól szemlélteti ezt a helyzetet az a tény, hogy magában az Európai Unióban is tarka képet mutatnak egyes országok választási rendszerei. Szlovéniában például az őshonos magyar és olasz kisebbség tagjai két szavazattal rendelkeznek. Egyrészt megválaszthatják saját parlamenti képviselőjüket (garantált parlamenti hely), másrészt szavazhatnak az országos pártok jelöltjeire (GYÖRI–SZABÓ 2007: 313–314). Horvátországban ugyancsak létezik a garantált parlamenti helyek intézménye, azzal, hogy a regisztrált kisebbségi szavazóknak választaniuk kell, hogy a kisebbségi jelöltekre szavaznak, vagy az országos listák egyikére (TATALOVIĆ 2005: 53–54). Horvátországban a szerb nemzeti kisebbségnek három, a magyar és az olasz nemzeti kisebbségnek egy-egy, a cseh és a szlovák nemzeti kisebbségnek egy közös jelöltje van, míg a többi elismert nemzeti kisebbség közösen választ ugyancsak egy képviselőt a horvát Száborba (TATALOVIĆ 2005: 116). Amíg a szlovén és a horvát jogi szabályozás a közösségi támogatástól (szavazatszámától) függetlenül külön parlamenti helyet biztosít egyes nemzeti kisebbségeknek, addig az Európai Unió két másik tagállama, Szlovákia és Magyarország (beleértve a 2010. évi választásokat) semmilyen kedvezményt sem biztosított a nemzeti kisebbségek parlamenti képviseletének. A két véglet között helyezkedik el Németország és Románia, ahol a kisebbségi pártok és szervezetek jelöltjei az általánosan megkövetelt szavazatszámnál kisebb támogatás esetében is mandátumhoz juthatnak a választott törvényhozásokban (SZÉKELY 2009: 231, 256–257).

I.3. DEMOKRATIKUS VÁLASZTÁSOK SZERBIÁBAN – KÉPVISELETI SZERVEK A HATALOM NÉGY SZINTJÉN – KEDVEZMÉNYEK A NEMZETI KISEBBSÉGI POLITIKAI PÁRTOK SZÁMÁRA (A TOVÁBBIAKBAN: NKPP)

Szerbiában az Alkotmány és a vonatkozó törvények értelmében négy hatalmi szinten léteznek közvetlenül választott képviselő-testületek. Ezek a Szerbiai Népképviselőház, Vajdaság Autonóm Tartomány Képviselőháza, a helyi önkormányzatok (városok és községek) választott képviselő-testületei, valamint a nem területi alapon közvetlenül megválasztott szerveződő nemzetiségi önkormányzatok, a választott nemzeti tanácsok.²

¹ A lundi ajánlások magyar szövege elérhető a következő címen: http://www.osce.org/documents/hcnm/1999/09/2698_hu.pdf.

² A Szerb Köztársaság Alkotmánya, a Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 98/2006. szám, 100. szakasz, 180. szakasz és 75. szakasz.

A vonatkozó jogszabályok kedvezményeket biztosítanak a nemzeti kisebbségekhez tartozó választók és az NKPP-k számára annak érdekében, hogy a nemzeti kisebbségek képviselőihez jussonak a választott képviselő-testületekben. Ezek a megerősítő rendelkezések és kedvezmények hasonló módon jelen vannak a hatalom minden szintjén, és mindenekelőtt a kisebbségi nyelv használatának szavatolását jelentik a választási folyamatban, valamint az NKPP-k számára a kedvezményes mandátumszerzést. A szerbiai Népképviselőház megválasztása esetében – amelynek 250 képviselőjét részarányos választási rendszerben választják meg ún. pártlistás rendszerben – ez a kedvezmény abban nyilvánul meg, hogy az NKPP-i által állított listáknak nem szükséges megszerezniük az összes szavazat legalább 5%-át annak érdekében, hogy képviselői helyet szerezzenek, hanem annyi szavazatot, ami elegendő egy képviselő megválasztásához (ún. „természetes küszöb”).³ Ez a szavazatszám hozzávetőlegesen 0,4%, és a választási részvételtől függően körülbelül 10–15 ezer szavazatot jelent. Hasonló kedvezményt biztosít a tartományi képviselőházi választásokat szabályozó tartományi rendelet is⁴, azzal, hogy a tartományi képviselőház mindössze 60 képviselőjét választják meg részarányos választási rendszerben, ami azt eredményezi, hogy ebben az esetben a természetes küszöb magasabb, azaz az NKPP-nek több mint 1,5%-os eredményt kell elérniük a képviselői mandátum megszerzéséhez. Itt kell megemlíteni, hogy míg az országos törvényhozás esetében a listaállításnál az NKPP-nek ugyanannyi támogatói aláírást kell szereznük, mint a többi pártnak (10 000), addig a tartományi választásokon 6000 aláírás helyett 3000-et.⁵ Ami az önkormányzati képviselők megválasztását illeti, a NKPP-k számára biztosított kedvezmények gyakorlatilag azonosak mint az országos választások esetében, azaz a NKPP-k jelöltlistái mandátumhoz juthatnak akkor is, ha nem szerzik meg az adott önkormányzatban leadott szavazatok 5%-át sem. A természetes küszöb azonban itt nagyon változó, hiszen az önkormányzatok képviselő-testületeiben 19–90 képviselő van, így a természetes küszöb 1%-tól akár 4%-ig is terjedhet.

³ A népképviselők választásáról szóló törvény. Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 35/2000, 18/2004, 101/2005, 36/2011. számok, 81. szakasz.

⁴ Képviselőházi rendelet a tartományi képviselők választásáról Vajdaság Autonóm Tartomány Képviselőházába, Vajdaság Autonóm Tartomány Hivatalos Lapja, 3/2012. szám, 75. szakasz.

⁵ Képviselőházi rendelet a tartományi képviselők választásáról Vajdaság Autonóm Tartomány Képviselőházába, Vajdaság Autonóm Tartomány Hivatalos Lapja, 3/2012. szám, 54. szakasz.

I.4. A NEMZETI KISEBBSÉGEK POLITIKAI SZERVEZETEI SZERBIÁBAN ÉS AZOK TÁMOGATOTTSÁGA A 2012. ÉVI VÁLASZTÁSOKON – MAGYAR SZEMSZÖGBŐL

A fentiekben felvázolt kedvezményeket, amelyek elsősorban a könnyebb mandátumszerzést (természetes küszöb), esetenként pedig a jelöltállítást is érintik, az NKPP-k vehetik igénybe. A politikai pártokról szóló 2009. évi törvény értelmében a nemzeti kisebbségi politikai párt az a politikai párt, amelynek a tevékenysége különösen egy nemzeti kisebbség érdekeinek képviselését, valamint jogainak a védelmét célozza meg az alkotmánnyal, törvénnyel és a nemzetközi standardokkal összhangban, és ezt alapító okiratában, programjában és alapszabályában is így szabályozta.⁶ Az NKPP-t így tartják nyilván, és ezen pártok megalapításához az egyébként szükséges 10 000 alapító tag helyett 1000 polgár betagosodása is elegendő.⁷ Az igen szigorú pártalapítási követelmények és az NKPP-inak biztosított jelentős kedvezmény hatására a bejegyzett politikai pártok száma megtizedelődött a 2009-es állapotokhoz képest, ugyanakkor az NKPP-k száma nőtt. 2012 augusztusával bezárólag 91 politikai párt lett bejegyezve, ebből 53 NKPP! A pártnyilvántartást áttekintve megállapíthatjuk, hogy ebben a pillanatban hat magyar bejegyzett politikai párt működik Szerbiában: a Vajdasági Magyar Szövetség (a továbbiakban VMSZ), a Vajdasági Magyar Demokrata Párt (a továbbiakban VMDP), a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége (a továbbiakban VMDK), a Magyar Polgári Szövetség (a továbbiakban MPSZ), Magyar Remény Mozgalom (a továbbiakban MRM), valamint a 2012 derekán megalakult Magyar Egység Párt (a továbbiakban MEP).⁸ A hat magyar NKPP mellett a többi nemzeti kisebbség is számos pártot alapított: a bosnyákok 12-t, az albánok és a romák hatot-hatot, a vlachok 3-at, a szlovákok és a horvátok kettőt-kettőt, de alakítottak politikai pártokat a román, a rutén, a montenegrói, a macedón, a bolgár, a bunyevác és az orosz közösség tagjai is.⁹

Az NKPP-k nagy számával nincs arányban azok sikeressége, és relatív támogatottsága a 2012 májusában megtartott általános választásokon. A szerbiai népképviselőházi választásokon mindössze négy NKPP tudott önálló választási listát indítani, és ezek közül három szerzett parlamenti mandátumot. A VMSZ ötöt (68 323 szavazattal), a bosnyák Szandzsáki Demokratikus Akció Párt kettőt (27 708 szavazattal), míg a vlach NKPP-ként bejegyzett Egyik sem a felkínált

⁶ A politikai pártokról szóló törvény, Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, 36/2009. szám, 3. szakasz.

⁷ Ibid. 9. szakasz.

⁸ Izvod iz registra političkih stranaka. Letöltve a <http://www.drzavnauprava.gov.rs/article.php?id=784> honlapról 2012 szeptemberében.

⁹ Ibid.

opciók közül egyet (22 905 szavazattal).¹⁰ A Montenegrói Párt nem szerezte meg az egy mandátumhoz szükséges választói támogatást (3855 szavazatot szerzett). Koalícióban két NKPP-t tömörítő lista indult és szerzett egy-egy képviselői helyet: a preševói albán pártokat tömörítő koalíció (13 384 szavazatot szerzett), valamint a Mindannyian Együtt koalíció, amelyet bosnyák, magyar, horvát, szlovák és más kisebbségi pártok alakítottak, és nagyobb támogatottságot csupán Szandzsáiban szerzett (24 993 szavazattal).¹¹

A vajdasági tartományi képviselőházi választásokon önálló listát három NKPP tudott indítani, de a hatvan helyből csupán a VMSZ szerzett négy parlamenti mandátumot (62 275 szavazatot szerezve), az MRM (5991 szavazattal) és a Montenegrói Párt (2635 szavazattal) a választási küszöböt sem tudta elérni.¹² A tartományi választásokon indult a Mindannyian Együtt kisebbségi koalíció is, amelynek listavezetője az MPSZ elnöke, Rác Szabó László volt, de ez a lista sem érte el a természetes küszöböt, és mandátum nélkül maradt (4842 szavazatot szerzett). Egyéni jelöltet több NKPP is indított, de kizárólag a VMSZ tudott mandátumot szerezni három észak-bácskai választási körzetben.¹³

Csakúgy mint a felsőbb hatalmi szintek esetében, a 2012-es helyi önkormányzati választások eredményei is – a VMSZ kivételével – NKPP-k szerény teljesítményéről és relatív támogatottságáról tanúskodnak. Vajdaság Autonóm Tartományban önálló önkormányzati választási listát a magyar NKPP-ken kívül csak elvétve indítottak a kisebbségi pártok, a magyar pártok közül pedig kizárólag a VMSZ tudhat maga mögött jelentős közösségi támogatást. A legsikeresebb magyar párt a magyarok által nagyobb számban lakott önkormányzatok mindegyikében önálló jelöltlistát indított, és több mint 20 önkormányzatban 118 helyi képviselői helyhez jutott. A magyarok által legnagyobb számban lakott önkormányzatokban a következő eredményeket jegyezte a VMSZ: Szabadkán 16 helyet szerzett a 67 tagú városi képviselő-testületben, Zentán 12-t a 29-ből, Topolyán 16-ot a 41-ből, Magyarkanizsán 11-et a 29-ből, Csókán 9-et a 25-ből, Kishegyesen 8-at a 25-ből, Óbecsén 8-at a 36-ból, Adán 6-ot a 29-ből,

¹⁰ Izveštaj o ukupnim rezultatima izbora za narodne poslanike Narodne Skupštine, Republička izborna komisija. www.rik.parlament.gov.rs/cirilica/propisi_frames.htm. 2012. október.

¹¹ Izveštaj o ukupnim rezultatima izbora za narodne poslanike Narodne Skupštine, Republička izborna komisija www.rik.parlament.gov.rs/cirilica/propisi_frames.htm. 2012. október.

¹² Lásd: Izveštaj o ukupnim rezultatima izbora za poslanike u Skupštinu Autonomne pokrajine Vojvodine raspisanih za 6. maj 2012. godine. Letöltve a www.pik.skupstinavojvodine.gov.rs/docs/honlaprol2012_szeptemberben.

¹³ Izveštaj o ukupnim rezultatima izbora za poslanike u Skupštinu Autonomne pokrajine Vojvodine raspisanih za 6. maj 2012. godine. Letöltve a www.pik.skupstinavojvodine.gov.rs/honlaprol2012_szeptemberben.

Törökkanizsán 6-ot a 31-ből, Temerinben 3-at a 33-ből, Begaszentgyörgyön 3-at a 31-ből, Magyarcsernyén 3-at a 25-ből, Zomborban 3-at a 61-ből.¹⁴

Az önkormányzati megmérettetésen indult többi magyar NKPP mindössze 12 mandátumot szerzett. Az MRM és a VMDP Szabadkán 1-1-et, a VMDP Temerinben 3-at, Zentán az MPSZ 3-at, az MRM Magyarkanizsán 1-et, a VMDK Adán, Zomborban és Óbecsén 1-1-et. A magyarlakta önkormányzatok többségében, ebből három magyar többségű önkormányzatban, Topolyán, Csókán és Kishegyesen a „kis” magyar pártok egyetlen jelöltet sem juttattak be, sőt néhol jelöltlistát sem tudtak állítani.

I.5. ZÁRSZÓ HELYETT

A jogi keretek ismeretében megállapítható, hogy Szerbiában a nemzeti kisebbségek reprezentatív képviseletét a választott képviselő-testületekben elsősorban azok a mandátumszerzési kedvezmények hivatottak elősegíteni, amelyeknek a kedvezményezettjei az NKPP-i. A jogrend serkenti ezeknek a pártoknak a megalakítását, és a természetes küszöb intézményén keresztül megkönnyíti a számukra azt, hogy képviselhessék a saját nemzeti közösségeiket a hatalom minden szintjén (PAJVANČIĆ 2007: 82–84). Ez még akkor is igaz, ha figyelembe vesszük, hogy az országos választási lista állításához aránytalanul sok hitelesített választói aláírásra van szüksége az NKPP-nek. A törvényhozó tehát kulcsszerepet szán az NKPP-inek abban a folyamatban, amelynek szavatolnia kellene a nemzeti kisebbségek reprezentatív és legitim jelenlétét a választott testületekben. Mindazonáltal a 2012. évi választási eredmények arról tanúskodnak, hogy sok nemzeti kisebbség esetében az NKPP-ken keresztül nem (és máshogy sem) valósul meg ez a képviselet, elsősorban azért, mert az NKPP-nek nincs valódi támogatottsága az adott nemzeti kisebbségen belül. Megállapítható az is, hogy az NKPP-k nagy száma nem tükrözi a szerbiai nemzeti kisebbségek politikai erőnlétét, önálló politikai szubjektumként való fellépését és jelenlétét. A sok kisebbségi párt létrehozásának okait leginkább abban kellene keresni, hogy ezek a pártok kis támogatás mellett is politikai és közéleti jelenlétet biztosítanak önjelölt vezetőik számára, sőt egyes NKPP-k mögött talán nem is a kisebbséghez tartozó személyek és érdekek húzódnak meg.¹⁵ A választási eredmények azt is igazolják, hogy az NKPP-k mögötti valós közösségi támogatás elsősorban a magyar, a bosnyák és az albán nemzeti közösség esetében létezik, tehát ezen

¹⁴ A 2012-es önkormányzati választások eredményei megtalálhatók a <http://eizbori.com/rezultati-lokalnih-izbora-u-gradovima/> honlapon. 2012. október.

¹⁵ Ilyen az NKPP-ként bejegyzett Egyik sem a felkínált opciók közül vlach NKPP, amely támogatását elsősorban a vlachok által nem lakott Vajdaságban és Belgrádban kapta.

politikailag is szervezett kisebbségek esetében az NKPP-k könnyű megalakítása a választási küszöb eltörlésével együtt alkalmasnak bizonyult arra, hogy ezek a közösségek legitim képviselethez jussonak különböző hatalmi szinteken.

Mindazonáltal az egyetlen olyan NKPP, amely jelenleg a teljes nemzeti közösség képviseletére demokratikus legitimációval rendelkezik, az a VMSZ, amely a nemzeti tanácsi választásokon 2010-ben és a 2012. évi választásokon is, a leadott összes magyar szavazat abszolút többségét megszerezte. A bosnyák és albán NKPP-k esetében egyetlen párt sem rendelkezik ekkora relatív támogatottsággal a közösségen belül, ám együttvéve ezek a pártok is megszerzik a nemzeti közösséghez tartozók szavazatainak nagy többségét. A VMSZ-en kívül a többi magyar NKPP (ezek közül a 2012. évi választásokon négy indult, míg a MEP később alakult meg) folyamatosan csökkenő közösségi támogatással rendelkezik, arányosan és abszolút szavazatszám tekintetében is.

IRODALOM

- BASTA P. FLAJNER Lidija 2009. Participativna prava u Okvirnoj konvenciji Saveta Evrope: problem prirode manjinskih prava = Jovanović A. Miodrag (szerk.): *Kolektivna prava i pozitivna diskriminacija*. Beograd, 39–60.
- GYÖRI SZABÓ Róbert 2007. A szlovéniai magyar és olasz kisebbség autonómiája, politikai képviselete = Szarka László–Vizi Balázs–Majtényi Balázs–Kántor Zoltán (szerk.): *Nemzetfogalmak és etnopolitikai modellek Kelet-Közép-Európában*. Budapest, 308–323.
- PAJVANČIĆ Marijana 2007. Izborni sistem i pravo nacionalnih manjina na reprezentovanje = *Glasnik advokatske komore Vojvodine* 3–4. 71–84.
- PAJVANČIĆ Marijana 2008. *Izborni pravo*. Novi Sad
- SZÉKELY István–Gergő 2009. Speciális választójogi megoldások a kisebbségek számára – a romániai törvénykezés összehasonlító keretben = *Magyar Kisebbség* 1–2. 221–279.
- TATALOVIĆ Siniša 2005. *Nacionalne manjine u Hrvatskoj*. Split

The Political Organization of Minorities in Serbia and its Results in View of the 2012 General Elections

In multiethnic countries, multiethnicity being a significant element of Serbia's democracy founded on the sovereignty of nations, it is crucial that different ethnicities take an active part in the electoral process and are adequately represented in the directly elected representative bodies. In Serbia there are various elected government bodies: on state level the National Assembly, on province level the Assembly of the Autonomous Province of Vojvodina, on municipal level the city and municipal councils, as well as directly elected national councils.

Important constituents of political participation are political parties and organizations. This study explores to what extent Serbia's minorities take part in the electoral process, and whether they have authentic representation in the

directly elected governmental bodies. It also reflects on the legal position of minority parties, on the structure of registered minority parties, as well as their results in the 2012 elections. The paper also brings out the provisions of law which guarantee that minorities have authentic political representation on all levels of power. Alongside with that, the paper also gives a critical analysis of the flaws of the present system.

Keywords: ethnic minorities, political parties, elections, parliamentary representation

Gábrity Molnár Irén

: Újvidéki Egyetem, Közgazdaságtudományi Kar –
: Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka
: irengm@tippnet.rs

A SZERB–MAGYAR HATÁRON ÁTÍVELŐ MIGRÁCIÓS ÉLETVITEL

The Serbian-Hungarian cross-border migratory lifestyle

Az utóbbi évtizedekben – a szerb–magyar határsávban – a Szerbiából emigrálók körében kialakultak a jellegzetes migrációs típusok: (státus szerint) letelepült bevándorlók (hosszú távú/végleges migráció; legtöbben kettős állampolgárok); áttelepült circulálók (gyakori hazajárás, kétlakiak); ingázó idényjellegű migránsok, tanulók, egyetemisták és végül a menedékkérők. A migránsok céljuk szerint lehetnek gazdaságiak, munkát keresők, kreatívak (vállalkozás, ingatlanközvetítés, kereskedelem), a szakmai tudást és karriert építők (agyelszívás, szakember-circuláció), családgyesítők, állampolgárságot igénylők. A vajdasági magyarok helyzete sajátos, mert a bevándorlók az anyaországba „vándorolnak ki”, ahol nem szembesülnek jelentős nyelvi és kulturális akadályokkal, és etnikai emigránsokként hozzájárulnak az országok közötti kommunikációs csatornák kiszélesítéséhez.

Kulcsszavak: migrációs életvitel, határsáv, kommunikációs csatornák

BEVEZETŐ

Kutatásunkban interjúk segítségével vizsgáltuk meg a szerb–magyar határon átívelő életvitel formáit. A *Szerb állampolgárok Magyarországon* című kutatási projekt a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem, illetve a szabadkai Magyarországtudományi Társaság kutatóinak közös kezdeményezésével készült. A projekt az *Európai Unió Európai Integrációs Alapjának támogatásával* valósul meg, Magyarország Belügyminisztériumának közvetítésével.

A kutatási projekt célja egyrészt a *teljes körű statisztikák felhasználásával*, a Magyarországon tartózkodó szerb állampolgárok számának, összetételének, földrajzi elhelyezkedésének tényszerű elemzése; a Magyarországot érintő vándorlási folyamatok területi specifikumainak feltárása a szerbiai állampolgárok magyarországi társadalmi-gazdasági, munkaerő-piaci, demográfiai jellemzőinek megfogalmazása, a társadalmi-gazdasági életre gyakorolt hatásaiknak a leírása. A statisztikai adatelemzés mellett az empirikus (mélyinterjúk kérdőíves) felmérés három célcsoportra fókuszált: 1. Magyarországon élő szerb állampolgárok,

2. Vajdaságban élő szerb állampolgárok és 3. a magyar befogadó társadalom tagjai (helyi lakosság). A jelen tanulmány a Vajdaságból Magyarországra átjáró polgárok véleményével és életvitelével foglalkozik.¹

1. A HATÁRON ÁTÍVELŐ MIGRÁCIÓ OKAI ÉS TÍPUSAI

A szerb állampolgárok időszerű kivándorlási hullámairól időrendi vagy nagyságrendi szempontból is végeztek kutatásokat (TÓTH 1996, 2001; GÁBRITY MOLNÁR 2001, 2006, 2008, 2011, 2012; MIRNICS 2001; KINCSES–TAKÁCS 2010; ILLÉS–KINCSES 2009), amelyek az elvándorlók migrációs motívumaira utalnak. Az utóbbi két évtizedben a Magyarország felé irányuló szerbiai/vajdasági emigráció zöme *gazdasági* okokkal magyarázható:

- A *gazdasági migrációt* külföld felé a szerbiai rendszerváltást követő privatizáció sikertelenségei, a regionális fejlettségbeli különbségek, a gazdasági térszerkezet átalakulása, a tömeges munkanélküliség és a társadalmi bizonytalanság váltotta ki.
- Az *országhatáron átívelő gyakori ingázást* a kétlaki vállalkozások beindulása eredményezte; a mindkét országban lezajló üzletelések/kereskedelem, kisvállalkozások, tőkebefektetés.
- A *karrierépítés célú migráció* formái: főleg a vajdasági magyar fiatalok tanulási és továbbképzési célú kitelepülése, szakemberek ingázása.
- Az *etnocentrikus migráció* (a szerbiai magyarok kontaktzónái, kapcsolati tőke vonzáselemei), miközben létrejött a Nyugat-Európa felé irányuló *tranzit migráció* (főleg gazdasági/munkavállalási és karrierépítési motívumokkal).

A kutatáseredmények jellegzetes vajdasági kivándorlótípusokat vélnek felfedezni (GÁBRITY MOLNÁR 2008):

- a) A polgárháborút megelőző időszakban (1989–1991) kitelepülők, gazdasági migránsok. Ők a kivándorló *vendégmunkások* vagy az ideiglenesen külföldön munkát vállalók.
- b) A nyolcvanas évek végén Jugoszláviában és Vajdaságban is megjelentek a *vállalkozó hajlamú*, magántulajdonban levő kisüzemek vezetői, kereskedők, menedzserek, szolgáltatók. Munka és új piac után kutatva felvették a kapcsolatot a külföldi partnerekkel is. A bizonytalan gazdasági helyzetben

¹ A kutatócsoport tagjai: Langerné dr. Rédei Mária, az MTA doktora, dr. Gábrity Molnár Irén egyetemi tanár, dr. Illés Sándor habil. doc., dr. Karácsony Dávid PhD, dr. Kincses Áron PhD, Takács Zoltán doktorjelölt, Kovács Beáta projektmenedzser. A sikeres pályázást követően a kutatói konzorcium 2012. február 1-jével kezdte meg a kutatómunkát, a teljes kutatási eredmények bemutatására pedig 2012 novemberében került sor.

az üzletemberek rizikós vállalkozásokkal próbálkoztak. A délszláv háború és a hiperinfláció idején (1992–1993) külföldre kilépő vállalkozók alapították meg Magyarországon a vállalatokat. A dél-alföldi régióban legtöbbször a hiánypótló szolgáltatásokat vállalták.

- c) A kilencvenes években az állami vállalatok „technológiai feleslege”, az *új munkanélküliek* egy része is külföldi munkavállalóvá vált. Képzettségüktől függően próbálkoztak munkához jutni a szomszédos EU-országokban (például informatikusok egészségügyi dolgozók lettek). Mellettük megjelentek a mezőgazdaságból kilépők is, akik faluról indultak el külföldre alkalmi munkát keresni.
- d) A polgárháború elől menekülők (1992–1995) igen kevés tőkével, inkább az otthoni kapcsolatokra támaszkodva jutottak át az országhatáron és lettek *alkalmi munkahelyre (feketézők)*. Az otthon hagyott ingatlant csak ritkán adták el, hogy megmaradjon a visszatérés lehetősége. A szezonális, „jól fizető” munkákat választják, ami tartós ingázást jelent a számukra (építkezéseken dolgozók, a kéthetente-havonta hazautazó ipari munkások, kereskedők, transzportőrök, a tanulók/egyetemisták, csencselők).

2. A SZERBIAI MIGRÁNSOK TERÜLETI ELOSZLÁSA ÉS BEILLESZKEDÉSE

A statisztikai elemzések azt mutatják, hogy Budapest (Pest megye) Magyarország dinamikus bevándorlási központja. A vajdaságiak számára a határ közelsége motivációs elemként jelentkezik a migrációs áramlások szempontjából² (KINCSES–TAKÁCS 2010). A külföldön élők között többen idővel vissza akarnak térni szülőföldjükre, mások – főleg ha családotul hagyták el az országot – az idő múlásával mind kevésbé kötődnek azokhoz az életkörülményekhez és munkaszokásokhoz, amelyeket elhagytak. A könnyebb beilleszkedés céljából arra törekszenek, hogy mind jobban azonosuljanak az új életkörülményekhez és munkaszokásokhoz. A Szerbiából érkező vendégmunkások – ugyanúgy, mint az EU más országaiban – általában nagyobb kereset mellett a legracionálisabb életvitelre törekszenek. A helyzetüket nehezíti a befogadó társadalom tagjainak az a gyakori meggyőződése, hogy az emigránsok és a hazaiak a munkaerőpiacon konkurenciát jelentenek egymásnak. A beilleszkedési nehézségek miatt a külföldiek Magyarországon is egymásra utaltak, és a helybeliektől elkülönülten

² A Magyarországra vándorlás leginkább érintett szerb települései (2010): Szabadka (3365 fő), Zenta (1951), Újvidék (1020), Topolya (705), Magyarkanizsa (694), Óbecse (524) és Nagybecskerek (508). A Szerbiából érkezők körülbelül 88%-a a Vajdaság területéről vándorolt el. Magyarország – mint célterület – települései között leginkább preferált Szeged (4481), Budapest (3896), Kecskemét (499) és Baja (336).

élnek. A vajdasági magyarok életkörülményeit segíti a nyelvtudás és a kommunikációs tőke, mégis az új lakóhelyi és kulturális kapcsolatuk legtöbbször a „földiekkel” való kommunikációban merül ki.

Korszerű életszemléletük révén, és mert alkalmazkodóbbak a változásokhoz, az iskolázottak tudatosan elfogadják az új magatartásmintákat, és csak a legszükségesebbnek tartott identitásmegőrző szokásaikat őrzik meg. A hazalátogató vendégmunkások körében végzett felmérések³ azt mutatják, hogy az új környezetben igyekeznek fegyelmezetten dolgozni. A magasabb szakképzettségűek és a városból származók viszonylag könnyebben elfogadják az új körülményeket, de legtöbbször távol tartják magukat a befogadó ország politikai és intézményes életétől. Interjúalanyaink véleménye Magyarország befogadóképességét illetően igencsak megoszlott. A válaszadók szerint a vajdasági magyarokra Magyarországon úgy tekintenek, mint külföldi magyarokra (42,9 százalék szerint), s csaknem 30 százalékuk mint vajdaságiakra vagy vajdasági magyarokra. A megkérdezettek mindössze 13 százaléka szerbeknek, jugóknak, olcsó munkaerőnek titulálja őket, vagy szerbeknek és bűnözőknek (10,4 százalék!).

3. A VAJDASÁGI VÁNDORLÓK JELLEMZÉSE

Az empirikus kutatás helyszíne 2012 első felében Vajdaságban volt, 77 résztvevővel. A legtöbb megkérdezett az országhatár térségében él, legtöbben Szabadkán, Magyarakanizsán, Zentán, Adán, Topolyán stb.

A válaszadók között a nők készségesebbek voltak, így a minta 66 százalékát teszik ki. Korcsoportok szerint főleg fiatalok, 19–29 év körüliek alkotják a megkérdezettek több mint a felét. 87 százalékuk magyar nemzetiségűnek vallotta magát, ugyanakkor erős regionális tudatot tanúsítva identifikálódnak, elsősorban vajdaságiként, esetleg európaiként is. Az önbesoroláskor 45,5 százalék vajdaságinak vallotta magát, ugyanakkor 35 százalék valamely etnikumhoz tartozónak, valamint 11,7 százalék európainak.

A mintában megfigyelhettük a korábbi kutatások (GÁBRITY MOLNÁR 2001) által bizonyított ténytet, hogy a vajdasági magyaroknál erős regionális tudat tapasztalható, illetve, hogy a táj- és nemzetiségi tudat egybekapcsolódik. Az identitástudat *kulturális-nemzeti azonosulást* mutat, amelyben fontos a térség anyagi és immateriális értékeinek használata is. Az önbesoroláskor döntő

³ Lásd INNOAXIS The Borderline as an Axis of Innovation – IPA (2011) kutatáseredményeit. Forrás: Regionális Tudományi Társaság (Szabadka) honlapja.
http://www.innoaxis.hu/files/innoaxis/agazati/magyar/IPA_INNOAXIS_HUMAN_OPERATIV_PROGRAM.pdf.

az élet- és mozgástér dimenziója, a nemzeti kulturális javak igénybevételének szintje, de az emocionális emlékek is.⁴

Az iskolai végzettségi adatok az országhatáron át gyakran átjárók esetében nem követik a vajdasági felnőtt lakosság demográfiai adatait, ugyanis kevés az alapfokú végzettségű (6,5 százalék), viszont sokkal nagyobb a középfokú végzettségűek (61 százalék), valamint felsőoktatási diplomával (32,5 százalék) rendelkezők száma. A válaszadók megoszlása a foglalkozások alapján tarka képet mutat. Legtöbben közgazdászok, tanárok vagy informatikusok, illetve orvosok.

4. MIGRÁCIÓS HAJLANDÓSÁG

4.1. A szerb–magyar határ menti mobilitás

Az országhatár közelsége a régió munkaerőpiacát is befolyásolja. Gyakran még a határ átjárhatóságától is függetlenül, felvetődik a másik ország által kínált lehetőségek kihasználása a lakosság körében (hol vannak jól fizetett állások, jobb munkafeltételek). A vajdasági határrégió esetében két meghatározó jelentőséget regisztrálhatunk az elmúlt évtizedekben: az elvándorlási késztetés mögött mindvégig gazdasági motivációk (munkavállalás, megélhetés), valamint a politikai, kulturális jellegű motivációk álltak.

A kilencvenes években mindkét késztetés olyan erős volt, hogy a vajdasági értelmiség nagy része észrevétlenül *elszivárgott* (legtöbben az anyaországba), míg a *kétkézi munkások, vállalkozók* a szomszédos országokban, esetleg Nyugat-Európában, Kanadában és Ausztráliában próbáltak szerencsét. Nagy számban érkeztek munkások, vállalkozók Magyarország területére is, ahol a munkavállalás szempontjából előnyös helyzetben voltak a magyarul beszélők.⁵ 1990-től évente átlag ezer főnél több hazai állampolgár érkezett Szegedre. 1993-tól már nemcsak a délszláv háborúk elől menekülő katonaköteles férfiak, hanem nők is érkeznek, elsősorban vajdasági magyarok. A gazdasági menekültek esetében jellemző a tőke átmentése és a nagyfokú vállalkozói készség. A Miloševićet leváltó, új politikai irányvonalak (2000) demokratizálódási mámorából felocsúdván, Szerbiában újra a megélhetési gondok kerültek előtérbe. A sikertelen privatizációs folyamatok számos szociális és gazdasági problémát, tömeges munkanélküliséget okoztak. Az elvándorlók újabb hulláma először csak idényszerű munkákkal próbálkozott, elsősorban az építőiparban és a mezőgazdaságban, majd tartós letelepedésre szánta el magát az, aki állandó munkához jutott, vagy akinek már nem érte meg a folyamatos ingázás.

⁴ A témában készült tanulmánykötetben lásd bővebben: *Regionális erőnlét. A humán erőforrás befolyása Vajdaságban* (2007).

⁵ Lásd a *Kistérségek életereje – Délvidéki fejlesztési lehetőségek* tanulmánykötetben (2006).

A határrégió társadalom-földrajzi elemzésekor előtérbe kell helyoznunk a lakossági kapcsolatrendszerét, hiszen a határ átjárhatósága jelentős szerepet játszik az adott határvidék társadalmi-gazdasági életében. A kutatások a határ mindkét oldalát végigkísérik, és felvázolják a határrégió gazdasági, kulturális intézményes kapcsolatrendszerének esélyeit is. A vajdasági határ menti számos település határon átvelő kapcsolatrendszere lehetővé teszi, hogy a határ menti együttműködés a következőkben nyilvánuljon meg:⁶ gazdasági (termelési, kereskedelmi) kapcsolat; infrastrukturális kapcsolat; környezeti kérdések; intézményi (művelődés, oktatás, egészségügy) kapcsolat; közvetlen személyi, rokoni kapcsolat.

A közlekedés, a tájelerősség fontos szerepet játszik mind a gazdasági, mind a közvetlen személyes, rokoni kapcsolatokban. A kilencvenes évek eseményei és Szerbia akkori gazdasági „zárlata” megterhelték a határátkelőket, de fellendítették az addig perifériaként működő, gazdaságilag jelentéktelen zónák fejlődését. „Egy határ menti terület számára a határ közelsége még nem jelent hátrányos helyzetet. Akkor válik hátrányossá, ha a két állam szemben állva egymással, tudatosan visszafejleszti azt, mint például az 1950-es években a jugoszláv–magyar határ esetében történt.”⁷

Az utóbbi két évtizedben a szerb–magyar határzónában gazdasági fellendülés vette kezdetét, élénk vállalkozásokkal, kereskedelemmel, munkalehetőségekkel. Az itt élő lakosság találékonysága képes volt a feketegazdaság minden kapujához kulcsot találni, ugyanis nagyszabású csencselés, „cuccolás” vette kezdetét. A kormányoknak nehézséget okoznak a térségben uralkodó illegális ügyletek, adóvisszaélések felszámolásai. Az üzleti együttműködések mellett a személyes és rokoni kapcsolatok külön kategóriát képeznek a határon túli kapcsolatokban.

4.2. Kutatási tapasztalatok az életvitel megítéléséről

A lekérdezés során arra a kérdésre, hogy *Szerbián kívül mely országokban töltött el eddigi élete során egyfolytában egy hónapnál hosszabb időt?*, legtöbbször Magyarországot és Németországot jelölték meg. Ez megfelel a vajdasági magyarok évtizedek során kiépített migrációs szokásának, ugyanis vendégmunkásként legtöbbször ma is ezekben az országokban tartózkodnak.

A megkérdezettek nem adták fel a szülőföldjükkel való kapcsolatukat, mert viszonylag nagy százalékarány (62) válaszolta, hogy Szerbiában nem igazán jó,

⁶ Pál Ágnes és Szónoky Ancsin Gabriella szegedi szakemberek empirikus kutatásuk során a határ menti együttműködések vizsgálatát terepjárással preferálták (1994).

⁷ Szónoky Ancsin Gabriella: *A határ menti térségek lehatárolásának elméleti kérdései*. 2002. 185.

mégsem érzi, hogy értelme lenne elmenni. Ezt az életfelfogást támogatja további 22 százalék, akik szerint „jó Szerbiában, de máshol se lehet rosszabb”. Erős elvándorlási szándékot mutatott a válaszadók 14 százaléka. Azok, akik a világon sehol se élnének, csakis Szerbiában, a mintának mindössze 1,3 százalékát teszik ki.

A Véleménye szerint ugyanannyit keres-e, mint a hasonló munkakört betöltő magyarországi munkavállalók? kérdésre a Magyarországra áttelepülő dolgozók 39,3 százaléka szerint ugyanannyit, 39,3 százaléka szerint többet, 21,4 százalék szerint viszont kevesebbet keres.

Az anyagi helyzet szubjektív megítélése igen kedvezőtlen, mert arra a kérdésre, hogy *Hogyan jellemezné a családjá az ön mostani anyagi helyzetét?* a válaszadók 9 százaléka úgy felelt, hogy eladósodott vagy tartalékból él, 40 százalékuk éppen hogy kijön a jövedelméből, 36 százalék megél, de semmit nem tud félretenni. Mindössze 14 százalék körül mozog azoknak a válaszadóknak az aránya, akik gond nélkül megélik.

Beigazolódni tűnik az a tény, hogy a vajdasági magyarok erősen kötődnek a szülőföldjükhöz, ugyanis azok, akik Magyarországra orientálódtak, nem rizikóznának ingatlaneladással, inkább hetente, havonta vagy akár naponta ingáznak a magyarországi munkahelyük vagy az iskola között. 94,8 százalékuk nem tervezi a végleges átköltözést sem.

Az elszármazottak Magyarországon főleg Szegeden vagy Budapesten tartózkodnak. A statisztika szerint a következő megállapítást fűzhetjük ehhez: „A Szerbiából érkezők körülbelül 88%-a a Vajdaság területéről vándorolt el. Másrészt Magyarországon, mint célterület települései között leginkább preferált Szeged (4481), Budapest (3896), Kecskemét (499) és Baja (336); és megyék szerint Csongrád (6270), Budapest (3896), Bács-Kiskun (2522) és Pest (945), ahol a migránsok 80%-a él. Fontos megjegyezni, hogy a szerb állampolgárokat inkább jellemzi az eredeti lakóhely szerinti nagyobb konvergencia és az aktuális lakóhely szerinti nagyobb divergencia” (KINCSES–TAKÁCS 2010).

Kutatásunkban a megkérdezettek több mint 30 százaléka úgy nyilatkozott, hogy rokonai, illetve ismerősei Szegeden, illetve környékén élnek. Ezt követik a Budapesten és környékén élők nagy aránya (majdnem 30 százalék). A vajdaságiak megítélése a magyarországi rokonok életviteléről kedvező, különben nem lakták ott. A válaszadók kevesebb mint 15 százaléka gondolja azt, hogy a magyarországi hozzátartozók nem elégedettek ottani életükkel.

A keresetek tekintetében a vajdaságiak véleménye az, hogy a Szerbiából elszármazó rokonok Magyarországon ugyanannyit (77 százalék) vagy esetleg többet (19 százalék) keresnek, mint a hasonló munkakört betöltő magyar munkavállalók. Nagy többségük (77 százalék) nem tud semmilyen megkülönböztetésről, mégis 18 százalék szerint a szerb állampolgárok irányába negatív diszkriminációt alkalmaztak.

5. KOMMUNIKÁCIÓS SZOKÁSOK A SZÜLŐFÖLDDDEL

A volt Jugoszlávia, így Vajdaság területéről is, az elvándorlás immár több mint fél évszázada folyamatos. Ebből következik, hogy ma mindenkinek él külföldön közeli rokona, ismerőse vagy szomszédja. Ez a kapcsolati tőke nagy előny azok számára, akik külföldre utazást vagy költözést terveznek. A lekérdezés során arra a kérdésre, hogy *Hol élnek Szerbiából származó barátai, rokonai, ismerősei külföldön?* a válaszok megoszlása országok szerint így alakult: Magyarországon (46,2 százalék), majd Európában (26,9 százalék), a volt Jugoszlávia Szerbián kívüli területén (13,1), Amerikában (11,5) és más kontinensen (2,3 százalék).

Az elszármazott rokonokkal és ismerősökkel viszonylag gyakori a kapcsolattartás. A válaszadók több mint fele a *havonta vagy gyakrabban*, illetve a *4–6 havonta* opciót választotta. A megkérdezettek egynegyedénél a rokonokkal és ismerősökkel való találkozás több évre is szünetel. A közvetett kommunikáció (telefon, levél stb.) hasonlóan alakul, vagyis az esetek több mint a felénél gyakori (napi, heti, havi), míg 38,8 százalékánál ritkább.

A jó kommunikációs kapcsolatok mellett a vajdaságiaknak kettős kötődésük van. Ha kivándorolnának Magyarországra, nem zavarná őket, hogy a szülőföldhöz és Magyarországhoz egyidejűleg kötődnek. A válaszadók majdnem fele válaszolta, hogy egyáltalán nem zavarná (46,1 százalék), a kérdezettek másik részét talán nem zavarná (30,3) és kicsit zavarná (14,5). Mindössze 9,2 százalék gondolja, hogy zavarná a kettős kötődés. Az interjúkban megfigyelhetők voltak a transznacionális életstratégiák. Ilyen esetekben a migráns mind az elbocsátó, mind pedig a befogadó országot bázisaként kezeli bizonyos értelemben, kialakul a kételtű (folyamatosan ingázó) életforma.

A Szerbiából emigrálók elvándorlási motívumait elsősorban az országban uralkodó rossz gazdasági helyzet és az életszínvonal visszaesése, valamint a munkavállalási esélytelenségek határozzák meg, és csak másodsorban jellemzőek a külföldre vonzó erők. Elsősorban ma is a fiatalok tervezik a külföldi kapcsolatok és a karrier építését, de legtöbben a hiányzó alaptőke miatt inkább képesítik magukat vagy ingáznak, és a cirkuláló munkavállaló szerepét vállalják. Ezzel kapcsolatban a válaszadóink többsége (több mint 70 százaléka) úgy gondolja, hogy a cirkulálás, vagyis a Magyarországra irányuló többszöri oda-költözés, illetve a Szerbiába visszatérés nem helyettesítheti a szülőföld végleges elhagyását.

6. BEILLESZKEDÉSI HAJLAM

6.1. *A tanulóifjúság beilleszkedése*

Az ezredforduló után Európa-szerte növekszik a tanulási célú migráció. Ennek lényege, hogy a kivándorló csak egy ideiglenes időszakra, képzés és gyakran karrierépítés céljából költözik el szülőhazájából, azzal a szándékkal, hogy tanulmányai befejeztével visszatér oda. Ezzel a mobilitással a szellemi tőke növelhető a befogadó országban, *sőt nyereség érhető el*. A kibocsátó ország számára ez a jelenség veszteséget jelent, kivéve, ha a diákok, akik külföldi tanulmányaik befejeztével hazatérnek, igen jelentős nemzetközi kommunikációs tőkét képviselnek. A volt Jugoszláviában a kilencvenes évek háborús idején a fiatalok egy súlyos problémákkal küszködő országot hagytak maguk mögött, egy perspektivikusabb és nyugodtabb életkörülményeket biztosító ország miatt. Magyarország attraktívává vált a fiatalok számára (TÓTH 2001; GÁBRITY MOLNÁR 2001; T. MIRNICS 2001; RÉDEI-KINCSES 2008; FÁBRI 2008; TAKÁCS–GÁBRITY 2011; SZÜGYI–TAKÁCS 2011). A délvidéki magyar közösség migrációs veszteségének pótlásához nélkülözhetetlen a visszatérés a szülőföldre, miközben az anyaországban tanuló, diplomát szerző fiatalok tapasztalatára, kapcsolati tőkéjére (transznacionális hálózati kapcsolataikra) nagy szükség van Vajdaságban.

A vajdasági magyar egyetemisták ma majdnem fele-fele arányban tanulnak Szerbiában és Magyarországon (az elsőéves hallgatók statisztikái).⁸ 30 százalék Magyarországon (Szeged, Budapest, Pécs, Debrecen), 50 százalék szerbiai állami karokon, részben magyar nyelven (Szabadka–Újvidék) és 20 százalék Szabadka környéki magánkarokon, kétes akkreditációval rendelkező képzési programokon.

Arra a kérdésre, hogy *Ön szerint könnyen beilleszkednek-e a szerbiai tanulók tanulmányaik alatt Magyarországon?* a válaszok többsége pozitív, vagyis a *könnyen, előbb-utóbb igen* volt. A leggyakoribb indokokat idézem: *a vajdasági magyarok könnyen alkalmazkodnak, bátrabbak, merészebbek és könnyebben felszabadulnak, mint a magyarok, beszélik a nyelvet, van kitartásuk* stb. Azok, akik a beilleszkedési gondokról nyilatkoztak, a különböző szokásokat, a más mentalitást említették, hogy idegenként kezelik őket az anyaországban.

6.2. *A szerbiai munkavállalók beilleszkedése*

A migráció során a lakosság nagy része új, életvitelszerű mobilitáshoz idomul. Gyakori utazások, az élethely időnkénti változtatása, ingatlankereskedelem és munkahelyváltozás jellemzi életüket. Az életvitel mellett sokszor beilleszke-

⁸ Központi Statisztikai Hivatal (Budapest), Köztársasági Statisztikai Hivatal (Belgrád), 2011.

dési zavarok is megjelennek. A nemzetközi szakirodalomban egyfajta transznacionális gyakorlatok azonosításával találkozunk, ami változó életmódot és az identitások keveredését jelenti. A külföldön tartózkodók esetében hosszú távon kialakul az identitásváltás: „hol van az otthon és hol az itthon?”; megjelenik a regionális, nyelvi és etnikai identifikálódás válsága és váltása is.

Ha a kényszmigrációk sikertörténeteit figyeljük, akkor azok legtöbbször sikeres munkavállalást, nagyobb kereseti lehetőséget jelentenek. Amire egy határ menti régió a tömeges migráció közepette építeni tud, az az új kommunikációs csatornák, vállalkozói, munkatársi, magánemberi kapcsolatok hasznosítása. A kiépülő migráns életstratégiák új lehetőségeket nyújtanak, elsősorban a kreatív rétegeknek, munka- és vállalkozási hajlamukat emelve. A munkavállalás zökkenőmentességét elősegítené a két ország nagyobb fokú együttműködése, például ha nem lenne olyan nehéz munkavállalói engedélyhez jutni. Beilleszkedési akadályként a válaszadók a bürokrácia nehézségeit, a munkaerőpiac telítettségét, majd a mentalitásbeli különbségeket és a nyelvtudás hiányát jelölik meg.

A főleg fiatalokból álló válaszadóink arra a lehetőségre, esetleg kényszerre, hogy ha választania kellene szülőföldje és Magyarország között, akkor hogyan döntene, a következőképp feleltek: 44 százalékuk szülőföldjét választaná, vagyis maradna Szerbiában. Utánuk legtöbben (34 százalékuk) a körülményeket mérlegelnék; 13 százalékuk harmadik országot választana, és „csak” 6,5 százalékuk döntene Magyarország mellett. Az utóbbi évek gazdasági krízise megtette a magáét, ugyanis a szerb állampolgárok részére vonzóbbak a fejlett európai országok, mint a szomszédos államok.

7. A SZERB–MAGYAR LAKOSSÁGI EGYÜTTMŰKÖDÉS EDDIGI TANULSÁGAI

A térségben megjelent szakirodalom és a jelen kutatás együttesen a határ menti és regionális együttműködés témájában a következő megállapításokat teheti:

1. A szerb–magyar határ régióban a társadalmi kapcsolatok különböző hatótényezői egymással bonyolult kölcsönhatásrendszerben állnak. A két térségben nagy *egyenlőtlenségek* alakultak ki a mobilitási, elhelyezkedési lehetőségek és a munkanélküliségi mutatók tekintetében.⁹
2. *A kilencvenes években Szerbiából emigrálók hulláma* érkezett Magyarországra területére. A hiperinfláció okozta bizonytalanság miatt tömegesen indultak el a munkanélküliek, a fiatal szakemberek a munkavállalás vagy a továbbtanulás okán. A szerbiai családok legtöbbször külföldre menekítette

⁹ Lásd bővebben: Soós Edit, Fejes Zsuzsanna: *Határon átnyúló együttműködések Magyarországon*. 2009

a takarékpénzét, illetve a beruházásra szánt tőkéjét is. Új piaci viszonyok kiépítésével számos vajdasági vállalkozó alapított céget Magyarországon. Ezeknek a telephelye elsősorban a Dél-Alföld, majd Kecskemét irányában Budapestig.

3. A határrégió két szakaszát eltérő időben (mintegy 10 éves különbséggel) érték a tranzíciós változások. *A gazdasági térszerkezet átrendeződése ezért a két ország esetében eltérő*, ugyanakkor mindkét régió gazdasági potenciáljában csökkent a mezőgazdasági foglalkoztatottság, leépült az ipari termelés, növekszik a szolgáltatási szektor. A magyarországi térségben növekedtek a külföldi beruházások, míg a szerbiai oldalon ennek a nagysága elégtelen. Az aktuális munkaerő-piaci adatok mindkét országban a munkaerő komoly szerkezeti változásait jelzik, valamint a szakképzetlen, nem eléggé mobil munkaerő-kínálat eredményeként a munkanélküliség növekedését jelentik.¹⁰
4. Azok a letelepülők, akik kapcsolataikat nem szakították meg véglegesen a szülőfölddel, főleg az országhatár mentén ingáznak és alakítanak ki együttműködési csatornákat. Ők a kettős állampolgárság igazi haszonélvezői. A vajdasági multikulturalizmushoz szokott lakosság jellegzetes „rugalmasságot”, befogadókészséget, keveredési hajlandóságot épített ki. A Magyarországra költözők gyakran nem tapasztalják ugyanezt a „rugalmasságot”. Vajdaság térsége a szerb, magyar (nemzetiségi) és vajdasági (regionális) tudat talaja, míg Dél-Magyarország az áttelepülők esetében a vajdasági és magyar (anyaországi) identitás olvasztótégelye. A *vegyülés és öntudatőrzés* paradox módon párhuzamosan zajlik.
5. A vajdasági magyarok Magyarországra történő bevándorlása a nemzetközi migrációs folyamatokban sajátos helyet foglal el, mert a bevándorló *nem egy idegen országba, hanem többnyire a saját hazájának tekintett anyaországba „vándorol ki”*. Ez azért is jelentős, mert az emigráns nem szembesül jelentős nyelvi és kulturális akadályokkal. Ők az ún. *etnikai emigránsok*, akik esetében *a kisebbségi lét elutasítása és az ebből fakadó bizonytalan jövőkép jelenti a legfőbb motivációt* (GÖDRI 2010). Az ő esetükben a *nyelvtudás fontos kommunikációs előny*.
6. Az utóbbi évtizedek során a szerb–magyar határsávban a következő jellegzetes migrációs típusok alakultak ki:
 - *Státus szerint*: letelepült bevándorlók (hosszú távú/végleges migráció; legtöbbször kettős állampolgárok); áttelepült cirkulálók (gyakori haza-

¹⁰ Lásd INNOAXIS The Borderline as an Axis of Innovation – IPA (2011) kutatáseredményeit. Regionális Tudományi Társaság (Szabadka) honlapja. http://www.innoaxis.hu/files/innoaxis/agazati/magyar/IPA_INNOAXIS_HUMAN_OPERATIV_PROGRAM.pdf.

- járás, kétlaki munkavégzés); ingázó szezonális migránsok, átmeneti munkát vállalók (3 hónaptól egy évig), azután tanulók, egyetemisták és végül kis számban a menekültek/menedékkérők.
- *A migráció célja szerint*: gazdasági emigráló, munkát keresők, majd a kreatív típusok (vállalkozás, ingatlanközvetítés, kereskedelem, ami hosszú távú, de sok esetben visszatérő migráció), továbbá a szakmai tudást és karriert építők (agyelszívás, brain gain vagy szakember-cirkuláció), családegyesítők (házasodás, idősök eltartása), végül az állampolgárságot igénylők.
7. A határokon átívelő életvitelszerű lakossági migrációk kétségtelenül hozzájárulnak az országok közötti kommunikációs csatornák kiszélesítéséhez, közelebb hozva egymáshoz az embereket, családokat, intézményeket és szervezeteket. A migrációs formák meghatározók a szélesebb régió- és európaiságtudat kialakulása szempontjából is.
8. Valamennyi potenciális vajdasági migráns valószínű visszatérő, ugyanis még a Magyarországon való letelepedés után is gyakran járna haza, a szülőföldön hagyott ingatlant legtöbbször nem adnák el. *A migrációs lakossági hálózatok sajátosságos és gyakorlatias logikával működnek*. Pl. Magyarországon dolgozni, Szerbiában költeni. Megállapítható, hogy a kettős állampolgárság lehetősége sokkal inkább a nemzeti tudat megerősítése a vajdasági magyarokban, semmint valamiféle „haszonélvezeti csomag”, amelyből inváziószerűen minden külhoni profitálni szeretne.

IRODALOM

- FÁBRI István 2008. Kik tanulnak tovább? In Fábri Gy. (eds.): *Felvételi*. Budapest, 91–100.
- GÁBRITYNÉ Dr. MOLNÁR Irén 2001. A jugoszláviai magyarok vándormozgalmának okai és méretei. In: *Fészekhagyó vajdaságiak 4*. Gábrity Molnár Irén, Mirnics Zsuzsa (szerk.). Szabadka, 115–162.
- Dr. GÁBRITY MOLNÁR Irén 2006. Szerbia és Vajdaság demográfiai mutatói – migrációk. In: *Kistérségek élettereje – Délvidéki fejlesztési lehetőségek*. Dr. Gábrity Molnár Irén, Ricz András (szerk.). Szabadka, 57–71.
- GÁBRITY MOLNÁR Irén 2008. Vajdaság népességmozgása az utóbbi fél évszázadban. In: *Közép-európai Közlemények*. Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata. 1. évf. 2. szám, 2008/2. Szeged, 74–85.
- GÁBRITY MOLNÁR Irén 2011. Kapcsolatok a szerb–magyar határ két oldalán lévő területek és lakosok között. Scientific conference: „*Határon innen és határon túl – Cross here and beyond*”. Location: Department of Public Law, Faculty of Political Science Department. Szeged, Hungary. October 21.
- GÖDRI Irén 2010. *Migráció a kapcsolatok hálójában*. A kapcsolati tőke és a kapcsolathálók jelenléte és szerepe az ezredvégi magyarországi bevándorlásban. KSH Népeségutódományi Kutatóintézet, Kutatási Jelentések 89. 2010/2. Budapest, 179–185.

- ILLÉS Sándor–KINCSES Áron 2009. Migráció és cirkuláció. In: *Statisztikai Szemle*. 87. évf. 7–8. sz. 729–747.
- INNOAXIS The Borderline as an Axis of Innovation – IPA (2011) kutatási eredményei. Forrás: *Regionális Tudományi Társaság* (Szabadka) honlapja.
http://www.innoaxis.hu/files/innoaxis/agazati/magyar/IPA_INNOAXIS_HUMAN_OPERATIV_PROGRAM.pdf.
- KINCSES Áron–TAKÁCS Zoltán 2010. Szerb állampolgárok Magyarországon. In: *Területi Statisztika*. 13. (50.) évf. 2. sz. 2010. Hungarian Central Statistical Office, Hungary. 182–197. http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xftp/terstat/2010/02/kincses_takacs.pdf
- MIRNICS Károly 2001. Betelepítések, kitelepítések és vándormozgalmak. In: *Fészekhagyó vajdaságiak 4*. Gábrity Molnár Irén, Mirnics Zsuzsa (szerk.). Szabadka, 9–76.
- T. MIRNICS Zsuzsanna 2001. Hazától hazáig. In: *Fészekhagyó vajdaságiak 4*. Gábrity Molnár Irén, Mirnics Zsuzsa (szerk.). Szabadka, 163–204.
- PÁL Ágnes–SZÓNOKYNÉ ANCSIN Gabriella 1994. *Határon innen, határon túl*. Határ menti települések összehasonlító gazdasági elemzése a Dél-Alföldön. Békéscsaba, 241–245.
- REGIONÁLIS erőnlét. A humán erőforrás befolyása Vajdaságban (2007). Gábrity Molnár Irén, Mirnics Zsuzsa (szerk.). Szabadka
- RÉDEI Mária–KINCSES Áron 2008. A szomszédból érkező migránsok hatása a hazai gazdasági és társadalmi különbségekre. *Közép-európai Közlemények*. Geográfusok, regionalisták és történészek tudományos szemléje. 1. évf. 1. szám. 3–17.
- RICZ András–GÁBRITY MOLNÁR Irén 2010. A Vajdaság régiókapcsolatai a Dél-Alfölddel. In: *Régió a hármashatár mentén*. Dél-Alföldi Régió. Soós Edit és Fejes Zsuzsanna (szerk.): Szegedi Tudományegyetem, Állami- és Jogtudományi Kar, Politológiai Tanszék, Szeged, 76–93.
- SOÓS Edit–FEJES Zsuzsanna 2009. *Határon átnyúló együttműködések Magyarországon*. A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára, Szeged, 260.
- SZÓNOKYNÉ ANCSIN Gabriella 2002. A határ menti térségek lehatárolásának elméleti kérdései. In: Szónokyné Ancsin Gabriella (szerk.): *Határok és az Európai Unió*. Nemzetközi Földrajzi Tudományos Konferencia, Szeged, 184–190.
- SZÜGYI Éva–TAKÁCS Zoltán 2011. Migrációs karrierkövetési vizsgálatok a vajdasági magyar fiatal közgazdászok és mérnökök körében [Migration Carrier-study of Vojvodina Hungarian Economists and Engineers] = *DETUROPE*. The Central European Journal of regional development and tourism. Vol 3. Issue 13. 66–84.
- Zoltan TAKAČ–Eszter GÁBRITY 2011. Development of Higher Education Networking in Multiethnic Border Region of North Vojvodina. In: *Glasnik UP ZRS*. Letnik Vol. 16. 2011. No. 7. Koper, Slovenia, 103–104.
- Zoltan TAKAČ–Aron KINČES 2010. Migracija stanovništva iz Republike Srbije u susednu Madarsku u razdoblju pre Šengenskog sporazuma. In: *Anali Ekonomskog fakulteta u Subotici* (The Annals of the Faculty of Economics Subotica). Vol 46. Issue 24. University of Novi Sad Faculty of Economics Subotica, Serbia, 69–82.
- TÓTH Pál Péter 1996. *Haza csak egy van?* Menekülők, bevándorlók, új állampolgárok Magyarországon (1988–1994). Budapest
- TÓTH Pál Péter 2001. Jugoszláviából Magyarországra. In: *Fészekhagyó vajdaságiak 4*. Gábrity Molnár Irén, Mirnics Zsuzsa (szerk.). Szabadka, 251–270.

The Serbian-Hungarian cross-border migratory lifestyle

During the recent decades, in the Serbian-Hungarian border zone mostly one-way (from Serbia towards Hungary) typical mass migration types have formed: (according to status) settled migrants (long term/permanent migration, most of them dual citizens), resettled circulators (often returning home, dual-household); seasonal migrant workers, students, and finally, asylum seekers. As for their migration purposes there are economic migrants, job seekers, creative types (business, real estate brokerage, trading), professional knowledge and career builders (brain drain, professional's circulation), family builders, applicants of citizenship. The situation of Hungarians in Vojvodina is unique because the migrants migrate to their homeland, where they do not face significant language and cultural barriers, and as ethnic migrants, they contribute to widening the communication channels between Serbia and Hungary.

Keywords: migratory lifestyle, border zone, communication channels

Takács Márta

Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka–
Óbudai Egyetem, Budapest
takacs.marta@magister.uns.ac.rs

A KULTURÁLIS ÉS GAZDASÁGI ANTROPOLÓGIAI VIZSGÁLATOK XXI. SZÁZADI MATEMATIKAI MÓDSZEREI¹

*Studies in Cultural and Economic Anthropology
Using 21st Century Mathematical Methods*

A matematikai elméleti kutatások gyakorlati alkalmazásaira gyakran emberöltőket kell várni. Ugyanakkor az elmúlt évtizedekben a felgyorsult műszaki-technológiai fejlődés kapcsán axiomatikus rendszerbe nem foglalt matematikai diszciplínák gyakorlati hasznosulásának vagyunk tanúi. Ilyenek a lágy számítási módszerek, az ontológia, a kaoszelmélet vagy az összefoglaló névvel illetett kognitív módszerek. Mindezeket társadalmi és gazdasági antropológiai folyamatokhoz kapcsolódó adatok gyűjtési, felhasználási és feldolgozási szisztémáiban és következtetési rendszerekben egyaránt széles körben alkalmazzák.

Kulcsszavak: matematikai modellek, mesterséges intelligencia, gépi feldolgozás, matematikai logika, következtetési rendszerek

„Ne tételezzünk fel több okot a természeti dolgokban, mint amennyi igaz és elégséges a jelenségek megmagyarázására.”

(Isaac Newton)

RENDSZER ÉS RENDSZERMODELL

A rendszerbe foglalás, rendszerben történő vizsgálódás mindenkor megfigyelhető az emberiség és a tudomány történetében, a XX. században azonban elsősorban a rohamos informatikai és műszaki-tudományos fejlődésnek köszönhetően kialakult maga a rendszerelmélet.

A rendszer az elemek és a részrendszerek egy adott cél elérésének érdekében együttműködő halmaza. Az élő-, társadalmi vagy műszaki rendszerekre egyaránt jellemző, hogy a rendszerben zajló folyamatokat, tevékenységeket össze-

¹ A kapcsolódó kutatásokat az OTKA105846 és OTKA106392 pályázati támogatás tette lehetővé.

függésükben és a körülmények, környezeti kölcsönhatások függvényében kell megfigyelnünk annak érdekében, hogy a rendszerműködés szabályaira és következményeire vonatkozó megállapításokat tehessünk. A rendszerelmélet célja, hogy a rendszereket vagy a maguk valóságában, vagy velük izomorf (esetleg hozzájuk hasonló) modellek segítségével vizsgáljuk, szemléljük.

A modellt értelmezzük úgy, mint azt a rendszert, amely egy másik rendszer (a modellezett rendszer) rendszerelemeinek kapcsolatrendszerét megjeleníti, és/vagy a modellezett rendszerben végbemenő jelenségekhez hasonló jelenségeket valósít meg. A rendszermodellek létrehozása általában interdiszciplináris feladat, hiszen ahhoz, hogy az eredetivel izomorf vagy ahhoz hasonló rendszert hozzunk létre, az eredeti rendszert is jól kell ismerni, de át kell látni azokat a módszereket is, amelyekkel a formalizált modellt megalkothatjuk, és amelyben az eredeti rendszer viselkedését szimulálhatjuk, leutánozhatjuk.

A rendszermodellek általában egy statikus és egy dinamikus összetevőből állnak. A statikus összetevő a rendszerelemek és alrendszerek halmazát és azok kapcsolatrendszerét modellezi, a dinamikus összetevő a rendszerműködés szabályait, illetve az időben változó rendszer állapotait, állapotátmeneteit írja le. A statikus modell gyakran egy vizualizált forma, gráf, a dinamikus viselkedést pedig általában matematikai módszerekkel írjuk le.

Ez az alapja az úgynevezett *formális módszerek*nek. A formális módszerek célja, hogy olyan matematikailag megalapozott rendszermodelleket, rendszerleírásokat adjanak, amelyeket könnyen átültethetünk informatikai környezetbe, azaz amelyeknek szoftver és hardver megvalósítása lehetővé teszi számunkra, hogy a rendszerműködést számítógépen szimuláljuk.

Egyszerű modelleket (akár egyszerű rajzokat vagy képleteket) mindig is készített az ember, ám a rendszerek mindig is komplexek voltak, és a XXI. század nagy kihívása, hogy ezen komplex rendszerek formális modelljeit minél valósághűbben megadja, hiszen az IT (Information Technology – információs technológia) szédületes, szinte határtalannak tűnő fejlődése megadja ehhez a műszaki hátteret.

A MATEMATIKAI GONDOLKODÁS – A GONDOLKODÁS MATEMATIKÁJA

A XX. század közepétől alkotott rendszermodellek a kezdetekben inkább műszaki, vagy esetleg gazdasági jellegűek voltak. Ekkor születtek meg a különböző számítógépes generációkat kísérő programozási nyelvek paradigmáihoz kapcsolódó algoritmikus leírások, formális ábrázolások: a folyamatábrák, analízáló gráfok és később például az UML (*Unified Modeling Language*), amely többkomponensű és többretegű ábrázolással képes a statikus és a dinamikus vi-

selkedést is formálisan ábrázolni, jól illeszkedve a ma alkalmazott objektumorientált és webalapú számítógépes megvalósításokhoz.

A *statikus kapcsolatrendszer* megalkotásakor a gráfelméleti alapokat figyelembe véve, a rendszerhatárokat tiszteletben tartva járunk el. Sokat segíthet ebben a *matematikai gondolkodás*, amely hozzájárul a rendszer összetevői között az összefüggések hierarchikus vagy más kölcsönösségi viszonyok felismeréséhez és formalizálásához. A felismerhető, IT-környezetben modellezhető, „válogatott” adatok és módszerek azonosítása és rendszermodellbe való foglalása széles körű ismereteket és gyakran interdiszciplináris csapatmunkát igényel. Világosan kell látni, hogy a felállított kapcsolat- és összefüggésrendszer lehet adaptív is, hiszen a múlt és jelen tapasztalatát beépítve a jövő eseményeinek becslésére, a környezeti hatások elemzésére fogjuk használni. Ehhez azonban szükség van a működési szabályok leírására.

A *dinamikus viselkedés* modellezéséhez elengedhetetlenek a matematikai logika elemei, azaz a *gondolkodás matematikája*. Az intelligens felismerés és következtetés, tervezés és döntéshozatal alapvetően mind emberi kognitív képességek. Ugyanakkor a gondolkodás az „agy nyelve”, azaz, ha nem is így gondolunk rá, mégiscsak egy többé-kevésbé formalizálható folyamat. A logikus emberi gondolkodás kell hogy legyen az alapja a formalizált, modellezett, gépi, IT-környezetben megvalósuló következtetésnek, döntéshozatalnak. Ehhez egyértelmű szintaxis és szemantika is kell.

Az IT-környezet technológiája egyelőre nem mozdult el messze a Neumann-féle kétértékűségtől (NEUMANN 1959). Ehhez jól igazodott a kétértékű logika világa, ugyanakkor az emberi gondolkodás és a következtetési formák szinte soha nem szigorúan kétértékűek, azaz szigorúan igaz vagy szigorúan hamis állításokon alapulnak. A mi gondolkodásunk sokkal árnyaltabb, felmerül tehát a lehetségeség, az idő múlásától való függőség, vagy a bizonytalanság kezelésének lehetősége a modellekben. Az előbb említett valós problémákra már születtek kiterjesztett, gépi környezetben is megvalósítható matematikai logikai elméletek (posszibilisztikus logika, temporális és fuzzy logika), sőt a számítógépes környezetben való feldolgozáshoz korábban elengedhetetlen kvantitatív adatmegjelenítésen túl, akár kvalitatív megjelenítés és feldolgozás is előfordulhat. Érdekes kihívás tehát napjainkban, hogy a teljes körű, az emberi gondolkodás és kognitív képesség modellezésére alkalmas logikákat építsünk, szem előtt tartva, hogy:

- formailag, szintaktikailag a gépi feldolgozáshoz alkalmazkodó nyelvet használjunk,
- a helyes következtetési szabályokat megtartsuk, azaz a szemantika tükrözzé azt, ahogyan az ember gondolkodik és következtet.

A MESTERSÉGES INTELLIGENCIA

A mesterséges intelligencia (MI) sokak szerint nem is létezik a maga valójában mint tudomány, hiszen több tudományterület szintézise: matematika, számítástechnika, rendszerelmélet fonódik össze abból a célból, hogy a rendszersze-replők és rendszerjellemzők ismeretében következtessünk, vagy akár tanítsuk és fejlesszük a rendszert.

Több megközelítés ismert, amelyekről Russel és Norvig (RUSSEL, NORVIG 2005) alapművében részletesen olvashatunk, de néhányat kiemelve ezek közül követhető a matematikai és számítástechnikai háttér fejlődésének hatása is.

„Az MI az emberi gondolkodással asszociálható olyan aktivitások automatizálása, mint pl. a döntéshozatal, a problémamegoldás, a tanulás...” (BELLMAN 1978).

A meghatározás jól jellemzi a hetvenes és nyolcvanas években kialakulóban levő lágy számítási módszerek szerepét a következtetésekben.

„Az MI annak tanulmányozása, hogy hogyan lehet a számítógéppel olyan dolgokat művelni, amiben pillanatnyilag az emberek a jobbak” (RICH, KNIGHT 1991).

A XX. század végére kiderült tehát, hogy teljes körű megvalósításra nem törekedhetünk egyelőre, hiszen semmilyen mesterséges rendszer nem képes olyan komplex gondolkodásra, következtetésre, mint az ember, hiszen nemcsak az ésszerűről, hanem az érzelmi megközelítésről, habitusbeli és egyéb emberi különbségekről is szó van.

„Számítási intelligencia az intelligens ágensek tervezésének a tanulmányozása” (POOLE és társai 1998).

A racionális megközelítés tehát azt sugallta akkor, maradjunk a számítással megvalósítható rendszereknél, azok általánosításánál, ágens rendszerek segítségével. Mit hozhat a XXI. század? Olyan modelleket, amelyeknek csak egyik működési szempontja a racionalitás, de vegyen figyelembe emocionális és más emberi megnyilvánulásokat is.

Ha a rendszerelem szerepét vizsgáljuk, akkor az ágens megközelítés kézenfekvő.

„Ágens akármi lehet, amit úgy lehet értelmezni, hogy szenzoraival a környezetét érzékeli és a beavatkozó szerveivel a környezetébe beavatkozik” (RUSSEL, NORVIG 1995).

„Az autonóm ágensek olyan számítási rendszerek, amelyek valamilyen komplex dinamikus környezetben tartózkodnak, érzékelnek és ebben a környezetben autonóm módon cselekednek, és ily módon olyan feladatokat oldanak meg vagy célokat valósítanak meg, amire megtervezték őket” (MAES 1994).

Maes ebben a meghatározásban utal arra, hogy az általános ágens rendszerek ágensei úgy viselkednek, és úgy is kellene őket modellezni, mint a természeti

vagy a társadalmi szerveződésekben megtapasztalt egyedeket, azok szerveződési és viselkedési formáival együtt. Az akkor már létező matematikai modellek többé-kevésbé fel tudták mérni és le tudták logikai szabályokkal írni ezen ágensek viselkedését. Megkülönböztethetjük tehát ennek alapján a következő ágens (rendszer szereplő) típusokat:

- *kitartó* – folyamatosan konzisztens belső állapottal rendelkezik;
- *autonóm* – nagyfokú kontrollt gyakorol a saját belső állapota és akciói felett;
- *önálló* – direkt emberi beavatkozás nélkül működik;
- *reaktív* – érzékeli a környezetének változásait, és reagál azokra;
- *szociális* – kapcsolatban áll emberekkel, illetve más ágensekkel;
- *kommunikatív* – képes információt cserélni más rendszerekkel.

Ma már a képfelismerés modern módszereivel az emberi arc egy érzelmi megnyilvánulását, illetve az azt jellemző arcvonásokat felismerve, a megadott mintákhoz igazítva emberi érzelmeket modellező ágens is definiálhatunk.

Az ágensek szerveződési formái is az emberi és természeti közösségek architektúráit követik, hiszen a több évezredes, esetenként kiemelkedően jól működő szerveződésekben túl kár újakban gondolkodni, inkább szerkesszük meg, modellezzük le azok megfelelőjét az IT-feldolgozásra alkalmas környezetben. Így találkozhatunk a modellekben hierarchia, holarchia, koalíció, team, kongregáció, közösség, federáció, piac, mátrix, összetett szerkezeti felépítéssel.

Az azért mindenképpen elmondható, hogy az ágensek összes tulajdonságát, a szerkezeti felépítésben betöltött teljes körű szerepét leíró modellt nagyon nehéz valós időben kezelhetően megalkotni, de Newton már említett gondolatát idézve, érjük be a számunkra fontos elemek besorolásával, hiszen a rendszer konzisztenciáját és viselkedését ellenőrző verifikáló és validáló módszerek számítási bonyolultsága és számítási igénye így is próbára teszi a mai IT-rendszereket, még akkor is, ha már *felhő* rendszerben működnek (RUDAS 2012).

ONTOLÓGIÁK ÉS LOGIKÁK

Az elmúlt évtizedben további szabadságot engedett meg az IT-környezetben történő modellezés. Az MI és az ismeret és tudás megosztása kapcsán az ontológia a fogalomalkotás, fogalom-feltérképezés specifikációját, vagyis konkrét körülírását, megkülönböztetését jelenti. Más szóval: azon fogalmak és viszonyok leírásának rendszere az ontológia, amely egy ágens vagy egy ágenshalmaz vonatkozásában fennáll, létezik. Ma már rendszerellenőrzést elősegítő szoftvertámogatással szerkeszthetjük meg az ontológiákat.

(<http://www.xml.com/pub/a/2002/11/06/ontologies.html>)

Különböző típusú ontológiai módszerekkel találkozunk, de jellemzően egy ágens halmaz-ontológiai hovatartozását írjuk le elsődlegesen, majd az ágens rendszerbeli elkötelezettségeit, feladatait, rendszerállapot-változásokban betöltött szerepét tesszük láthatóvá, például címkézéssel. Egy ágens akkor kötelezi el magát egy ontológiával, akkor értelmezi annak jelentését, ha az érintett ágens megfigyelhető akciói az ontológiában található meghatározásokkal *konzisztensek*.

Konzisztenciát és helyes következtetési módot a rendszeren belül mindenképpen a matematikai logika eszközeivel ellenőrizzük. A hagyományos kétértékű nullad-rendű és kétértékű elsőrendű logikákon túl már több mint fél évszázados múltra tekintenek vissza a Lukasiewicz-logika és a folytonos többértékű (*fuzzy*) logika, a modális és possibiliisztikus, továbbá a temporális logika, amelyek megfelelő interpretáció után visszavezetődnek az IT-környezetben kezelhető kétértékű logikai módszerekre, vagy olyan függvényleírásokra, amelyek matematikai modelljei ugyancsak szoftverrel kezelhetők. A kiterjesztett modern módszerek közé sorolhatók a fuzzyn túl más lágy számítási módszerek: genetikai algoritmusok, neurális hálózatok, *kognitív* módszerek (TAKÁCS 2012).

A mentális vagy kognitív térkép mindazon tudati tulajdonságunk képi (és később gépi) modellezése, amely képessé tesz bennünket arra, hogy a térre és kölcsönhatásokra vonatkozó információkat gyűjtsük, rendszerezzük, raktározzuk, előhívjuk és átdolgozzuk. Mindez természetesen az elmúlt évtizedek modellezési technikáinak további általánosítását, lehetőségeinek bővítését jelenti, tiszteletben tartva az elvártakat: konzisztens rendszermodell, helyes következtetési szabályokat és gépi megvalósítást (DAVID, STEA, 1977).

A legjelentősebb kognitív modellel kapcsolatos kérdések még ma is a következők:

- Kvalitatív vagy kvantitatív adatgyűjtés, illetve adatfeldolgozás-e a célra vezető?
- Szabványosítható-e az adatfelvétel és gyűjtés?
- Más kutatási módszerekkel együtt használva milyen hatékonyságnövelő hatása van?
- Esetleges hibrid rendszerek esetében, vagy különböző (térkép, illetve analitikus) jellegű adatok esetében miként kapcsolhatók egybe, hogyan alakíthatók ki megfelelő interfészek?
- Modellezhető-e az etikai kérdések?

MI MA

Hogyan működnek ma az MI-rendszerek? Jellemzően hibrid formában, több módszert ötvözve a megfelelő alrendszerek igényei és jellemzői szerint. Gyakran megfigyelhetjük, hogy az alkalmazott matematikai módszerek az adott kör-

nyezetben idegenül hatnak, a matematikustársadalom szerint gyakran nem oda illőek, vagy felületesen alkalmazottak, de mégis jól közelítenek, azaz késésben van az alkalmazott módszerek elméleti (matematikai) megalapozottsága.

A mai modellek és módszerek még mindig *túl egyszerűek* az emberi gondolkodásmód és a természetbeli és társadalmi jelenségek struktúrájához és viselkedéséhez képest, de egyre inkább képesek lesznek közelíteni a valóságos eredetijükhöz. Két nagy gondolkodó és tudós gondolatai hűen tükrözik a jelenlegi helyzetet és a jövőképet: „A tudomány nem képes megoldani a természet végső rejtélyeit. Azért nem képes, mert mi is a természet részei vagyunk, s ezzel részei vagyunk annak a rejtélynek is, amelyet megoldunk” (Max Planck).

„A tudomány az, hogy elfogadjuk, ami működik, és elutasítjuk, ami nem. S ehhez sokkal több bátorságra van szükség, mint gondolnánk” (Jacob Bronowski).

IRODALOM

- BELLMAN, Richard Ernest 1978. *An Introduction to Artificial Intelligence: Can Computers Think?* San Francisco
- DOWS, Roger M., STEA, David 1977. *Maps in Minds. Reflections on Cognitive Mapping*, New York
- MAES, Pattie 1994. *Social interface agents: Acquiring competence by learning from users and other agents*. In: Etzioni, O., editor, *Software Agents – Papers from the 1994 Spring Symposium* (Technical Report SS-94-03), 71–78.
- NEUMANN János 1959. *A számológép és az agy* (A könyv eredeti címe: *The computer and the brain*). New York, PA
- POOLE, David; MACKWORTH, Alan; GOEBEL, Randy. 1998. *Computational intelligence: A logical approach*. Oxford, UK
- RICH, Elaine; KNIGHT, Kevin 1991. *Artificial Intelligence* (second edition). New York
- RUDAS Imre 2012. *Cloud computing in intelligent robotics*, IEEE/ASME International Conference on Advanced Intelligent Mechatronics (AIM 2012), July 11–14, 2012, Kaohsiung, Taiwan
- RUSSEL, Stuart, NORVIG, Peter 2005. *Mesterséges intelligencia modern megközelítésben*. Budapest
- TAKÁCS Márta 2012. *A lágy számítási módszerek első öt évtizede. Létünk*, XLII. évfolyam, 2012. 2. szám, 9–23.

Studies in Cultural and Economic Anthropology Using 21st Century Mathematical Methods

It often takes ages for theoretical mathematical research to find its way into practical applications. At the same time, the past few decades have witnessed head-spinning development in the technical–technological fields in terms of mathematical disciplines not included in axiomatic systems. These include soft

computing methods, ontology, chaos theory or the various methods under the umbrella term cognitive methods. All these are applied in the areas of data collection and processing relevant to social, economic and anthropological processes, and reasoning methods.

Keywords: mathematical models, artificial intelligence, machine processing, mathematical logics, reasoning methods

Jeges Zoltán

... Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka–
... Óbudai Egyetem, Budapest
... zjeges@live.com

A MATEMATIKAI MODELLEZÉS REJTÉLYEI

The mystery of mathematical modelling

A matematikai modellek a valós rendszerek és folyamatok teljes vagy részleges viselkedésének leírásai a matematika eszközeivel. A modellalkotás fontos segédeszközzé vált ahhoz, hogy a meglévő tudományos ismeretek alapján új ismereteket szerezzünk. A számítástechnika rohamos fejlődésének köszönhetően a modellalkotásra és a modellezésre alapozott kísérletezések a műszaki tudományok mindennapi eszköztárává váltak. Minden kidolgozott modell számos kompromisszum eredménye a valóság, az elméleti ismeretek és a gyakorlati alkalmazás között. A ma kutatója sokszor vakon megbízik a számítógépes eredményekben. Vajon mikor és milyen mértékben fogadhatók el a modellek alkalmazásával nyert eredmények? Hol vannak azok a rejtett tények és források, amelyek miatt kételkedhetünk, vagy bizalommal fogadhatjuk-e azokat az eredményeket, amelyeket a matematikai modellek számítógépes megoldásaival nyerünk?

Kulcsszavak: rendszerek, matematikai modellek, modellezés, számítástechnika, numerikus matematika

BEVEZETÉS

„A tudomány kísérlet arra, hogy a kaotikus, sokfajta érzéki tapasztalatot valamilyen egységes gondolatrendszerrel összefüggésbe hozza.”

(Albert Einstein)

Ha egy villamosmérnök tanár krétát vesz a kezébe, és a villanymotorokról szeretne előadni, akkor így kezdi előadását: Adott egy villanymotor. Ezután írni kezd a táblára, a táblán pedig egy ehhez hasonló szimbólumokat tartalmazó szöveg jelenik meg:

$$i_s(t) = \sqrt{2} I_s \cos(\omega t + 90^\circ - \psi)$$

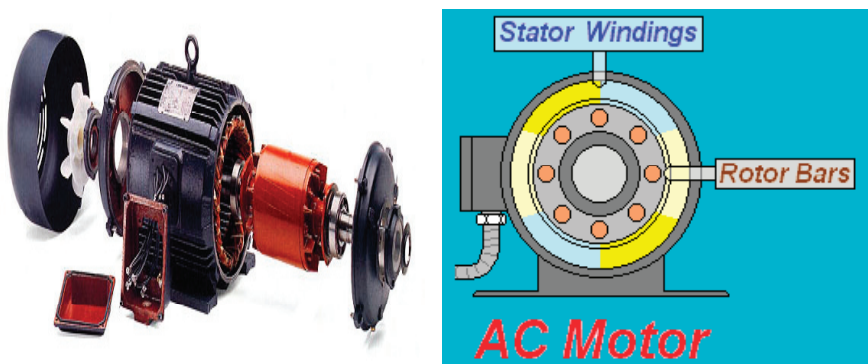
$$\Phi_s(t) = \Phi_s \cos(\omega t + 90^\circ - \psi)$$

$$E_s(t) = N_s \frac{d\Phi_s(t)}{dt} = -N_s \Phi_s \omega \sin(\omega t + 90 - \psi)$$

$$E_s(t) = N_s \Phi_s \omega \sin(\omega t - 90 - \psi)$$

$$E_s = \frac{N_s \Phi_s \omega}{\sqrt{2}}$$

Ezen a hallgatók természetesen nem lepődnek meg, figyelik az egyenleteket, közben az agyukban egy kép és a képpel kapcsolatos folyamat jelenik meg.

1. ábra. A villanymotor részekre bontva és a benne lejátszódó folyamat animációja

Mindez nem azért történik, mert a tanár ellent akar mondani Shakespeare a *Makrancos hölgy* I. felvonásának 1. színében tett igen szellemes javaslatnak: „*Matematikát, metafizikát csak annyit, hogy gyomrodnak meg ne ártson.*”

A természet- és műszaki tudományok területén a matematika, a modellezés és a matematikai modellezés a mindennapi munka eszköztárává vált.

MIÉRT VAN SZÜKSÉGÜNK A MODELLEZÉSRE, ÉS MI A MODELL?

A természetben és a társadalomban található és vizsgált folyamatok rendszerint mindig ismeretlen struktúrájúak, és ha nem is a 'black-box', de a 'gray-box' szemlélettel kezelendők. A róluk rendelkezésre álló ismeretek csak részben adnak képet a rendszerekről és a bennük lejátszó folyamatokról.

A folyamatok részletes megismerésére gyakran valamilyen, a folyamatokhoz hasonló, de könnyen kezelhető másolatokat készítünk. Ezek a másolatok a modellek, létrehozásuknak a folyamata a modellezés.

*„A tudomány nem próbál magyarázni,
alig is próbál interpretálni, a tudomány fő-
ként modelleket állít fel.”*

(Neumann János)

Szó szerinti fordításban a latin *modus*, *modulus* szó mértéket, módot, módosítást jelent. A mindennapi életben azonban ennél jóval szélesebb körű az értelmezése.

A modell szóval jelöljük például:

- azt a rendszert, amely egy másik rendszerben (a modellezettben) végbemutató jelenséghez hasonló jelenséget valósít meg;
- egyes termékek mintáit (ruhamodell, gépmodell);
- közlekedési eszközök kicsinyített mását;
- épületek geometriailag hű kisebbsítését, amelyek rendszerint szemléltető célt szolgálnak, és inkább kell makettnak nevezni;
- az olyan szemléltetőeszközöket, amelyek valamely nagyon nagy (vagy nagyon kis) objektum oktatási bemutatására szolgálnak (pl. a hidrogénatom modellje);
- irodalomban és képzőművészetben olyan személy, (ritkán) állat vagy tárgy, aki, amely minta (kép) valamely művészi alkotás megteremtéséhez;
- valaminek meghatározott méretarányban kicsinyített mása; makett;
- műszaki öntvény gyártásához használt, különféle anyagokból készített forma;
- mintadarab (ruházat) önálló tervezés alapján készült ruhadarab stb.

A modellezés széles körű alkalmazásához James Clark Maxwell következő észrevétele nyitott lehetőséget: „Megfigyelhető, hogy két különböző tudományban a változók olyan rendszere létezik, amelyek között a matematikai kapcsolat ugyanaz, tekintet nélkül arra, hogy a folyamatok fizikai lényege egészen különböző.”

Fontos szerepe van a tanulás folyamatában is a modellek közötti hasonlóságnak. Erre utalnak Szent-Györgyi Albert szavai: „A diák csak akkor tud megérteni egy új fogalmat, egy új jelenséget, ha hasonlítani tudja valamilyen általa már ismert fogalomhoz, jelenséghez, és azt is megérti, hogy az »új« miben különbözik a már ismert »régire«-től.”

A műszaki területen munkálkodó szakember általában elvont feladattípusokat vizsgál.

Ezek a feladattípusok részben a gyakorlatból származnak. A különböző vizsgált folyamatok bizonyos egyszerűsített matematikai leírást sugallnak, ezek az egyszerűsítések az áttekinthetőség, a számítástechnikai kezelhetőség, régebben ismert analógiák felhasználása érdekében rendszerint jól osztályozható, viszonylag egyszerű matematikai struktúrát adnak. Ezek a leírások a matematikai modellek.

Egy matematikai modell a matematikai egyenletek tetszőleges teljes és konzisztens halmaza, amelyet arra terveztek, hogy más tulajdonságok összességét, azok prototípusát írja le. A prototípus lehet fizikai, biológiai, társadalmi, pszichológiai vagy konceptuális (vázlatos) tulajdonság, vagy esetleg éppen egy másik matematikai modell.

Modellnek tekinthetjük azt az elképzelt, matematikailag leírható, idealizált, elvi másolatot is, amelyet egyenletek formájában adunk meg, ez a matematikai modell. A matematikai modell jelentőségét különösen az a körülmény emeli ki, hogy valóságos viszonyok között fizikailag meg sem valósítható folyamatok, vagy csak igen költségesen leképezhető folyamatok vizsgálatára alkalmas.

Néhány cél, amelynek érdekében matematikai modelleket szerkesztünk:

- arra keresünk választ, hogy mi fog történni a fizikai (biológiai stb.) világban, vagyis hogyan alakulnak az állapotok jellemzői bizonyos kezdeti és peremfeltételek előírása esetén;
- befolyásolni szeretnénk a további kísérleteket vagy megfigyeléseket;
- elő akarjuk mozdítani fogalmaink további fejlődését és megértését;
- tervezési célok elérhetőségét szeretnénk kivizsgálni stb.

A matematikai modellezés esetében rendszerint ismeretlen összefüggéseket tartalmazó, első látásra áttekinthetetlen rendszerekben lejátszódó folyamatokkal találkozunk, amelyekre rengeteg zavaró és szabályozó hatás, továbbá korlátozó tényező figyelembevételéről vagy figyelembe nem vételéről kell határoznunk.

A rendszeren bármilyen egyszerű vagy bonyolult fizikai, kémiai, biológiai vagy információs kapcsolatot értünk, ahol ezen különböző anyag- és mozgásformák elemei egymást befolyásolják.

A rendszerek vizsgálata során felmerülő feladatokat két alapvető osztályba sorolhatjuk:

1. a *rendszeranalízis* azt vizsgálja, hogy ha a rendszer struktúrája és paraméterei előre adottak, akkor ezekből kiindulva hogyan állapítható meg a rendszer viselkedése és tulajdonságai;
2. a *rendszer-szintézis* azzal foglalkozik, hogy a rendszertől megkövetelt tulajdonságokból kiindulva, hogyan kell a rendszer struktúráját kialakítani és paramétereinek értékeit meghatározni.

A MODELLALKOTÁS FOLYAMATA

A matematikai modellezés feladata egy, a matematikában ismert szimbolikus nyelven megírt relációk halmazának megalkotása.

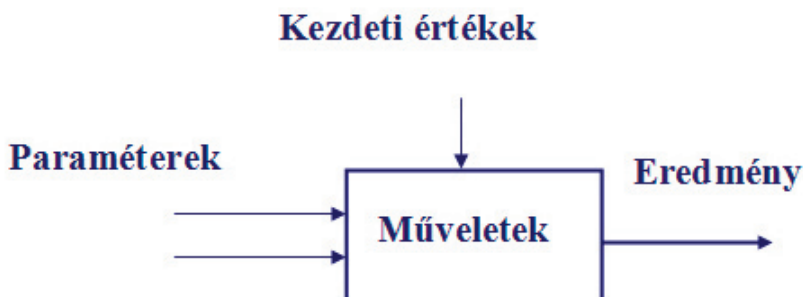
amely a rendszerben lejátszódó vizsgált folyamatot számunkra a legkedvezőbb módon írja le.

Mindenesetre a fizikai elméletek is kicserélődhetnek vagy megváltozhatnak (lásd pl. newtoni mechanika – einsteini mechanika), de tipikus, hogy a rendelkezésünkre álló matematikai apparátus nem alkalmas arra, hogy minden körülményt figyelembe vegyünk.

Mindezek a felismerések és tapasztalatok arra vezettek, hogy a modellt ne az örök igazság kifejeződésének, hanem egy „időleges valaminek”, a helyzet kényelmes közelítésének tekintsük. Ezek szerint a modellt inkább jónak vagy rossznak, túlegyszerűsítettnek, túlbonyolítottnak, szépnek vagy csúnyának, hasznosnak vagy haszontalannak, mintsem „igaz”-nak vagy „hamis”-nak tartjuk.

Az általánosítás felé törekvő gondolkodás eredményei visszafelé is hatnak: bizonyos elméleti-matematikai osztályozásból leszűrődött feladattípusok kezelését az elméleti szakemberek kidolgozzák, a gyakorlati szakember – bízva az elméleti szakemberek tudásában – igyekszik sajátos feladatát e kész típustárba beilleszteni.

A matematikai modellek tulajdonképpen változókat és együttthatókat összekapcsoló absztrakt szerkezetek, azaz relációk. A valós rendszereket leíró matematikai modellek változói és együttthatói mérhetőek.

2. ábra. A matematikai modell blokkvázlata

Összetett jelenségek, folyamatok esetén igen gyakran nem lehet egzakt matematikai megoldásra jutnunk. Szükség van arra, hogy méréssel határozzuk meg a folyamat jellemzői közötti összefüggéseket. Ilyenkor válik nélkülözhetetlenné a hasonlósági módszer. A folyamatjellemzők nagy száma miatt szinte végtelen sok változat mérése látszik szükségesnek. Minden egyes rendszer látszólag különbözik a többitől, és így mindegyiket külön kellene mérni. A gyakorlatban jártas szakember feladata, hogy a gyakran költséges mérések mennyiségét elfogadható szintre hozza. Itt talán személyi tapasztalatról is beszámolhatok, hisz egy valós rendszeren történt mérésakor – amelynek részkvitelezője voltam – négyszáz tonna kerozint égettünk el.

A matematikai modell a rendszer formális működési folyamatának csak az alapvetően jellemző törvényszerűségeit írja le, a lényegtelen tényezőket elhanyagolja. Az egyszerűsített modell már nem a valóságot, hanem a valódi rendszernek többnyire csak a főbb tulajdonságait tükrözi, egyszerűsített formában. A jól szerkesztett egyszerűsített modell alkalmas a jelenségek vizsgálatára, következtetések vonhatók le belőle a modellezett rendszer viselkedését illetően. A valóságot híven tükröző $\mathbf{P}$ operátorhalmaz (amelyet gyakorlatilag sohasem ismerünk) mellett így megjelenik egy már ismert, de leegyszerűsített operátorhalmaz, a $\mathbf{P}_1$. Az eltérés operátorát Δ_1 -gyel jelöljük. Az ideális és a rendelkezésre álló modellek viszonya egy multiplikatív forma alkalmazásával a következő lesz:

$$\mathbf{P} = \mathbf{P}_1 (1 + \Delta_1)$$

Az energia és az anyagi folyamatok a természetben folytonosak. A folytonosság leírására a matematikai analízis módszerei alkalmazhatók. A modellek így valamilyen differenciálegyenleti formát vesznek fel. A differenciálegyenletek megfejtése, megoldása úgynevezett analitikusan zárt formában nem mindig lehetséges. Itt hívja segítségül a matematika a számítógépet. A számítógépek – mint ahogy arra a nevük is utal – számokkal számolnak. A folytonossági jelleggel rendelkező differenciálegyenleteket kiszámítható formába kell átalakítani. Ezt a feladatot a matematika numerikus módszereinek alkalmazásával végezhethetjük el. Hogy érzékeljük a feladatot, figyeljük meg, hogyan lehet a legegyszerűbben a differenciálhányadost kiszámítható alakra hozni:

$$\frac{dy}{dt} = \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{y(t + \Delta t) - y(t)}{\Delta t} \approx \frac{y(t + \Delta t) - y(t)}{\Delta t}$$

Ez az egyszerűsítés egy újabb hibaforrást hoz a matematikai modellek alkalmazásának a területére. Ha az aproksimáció hibaoperátorát Δ_2 -vel jelöljük, a numerikus formát felvett modellt pedig $\mathbf{P}_2$ -vel, akkor a további feldolgozásra váró modell és az eredeti közötti viszony a következőképpen írható le:

$$\mathbf{P} = \mathbf{P}_1 (1 + \Delta_1) = \mathbf{P}_2 (1 + \Delta_1)(1 + \Delta_2)$$

A továbbiakban már programozható a feladat egy, a számítástechnikában ismert kódrendszert (programozási nyelvet) alkalmazva.

A számítógépek a véges automaták csoportjába tartoznak. Egy számot csakis korlátos bináris számrendszerben lehet leírni. Ha a matematikai modell együtthatói, kezdő értékei, valamint változói csak sok helyértékű számokkal írhatók le, akkor úgynevezett alul- vagy felülkerekítéseket kell alkalmazni. Ez újabb

3. ábra. Korszerű szuperszámítógép

hibaforrást jelent a modellkezelés és modellmegoldás folyamatában. Ha ennek a hibaforrásnak az operátorát Δ_3 -mal, és a számítási folyamatba elindított matematikai modellt P_3 -mal jelöljük, akkor a szimulációban részt vevő modell és a valós rendszer között a következő összefüggés állapítható meg:

$$P = P_1 (1 + \Delta_1) = P_2 (1 + \Delta_1)(1 + \Delta_2) = P_3 (1 + \Delta_1)(1 + \Delta_2)(1 + \Delta_3)$$

HIBAELEMZÉS

Az előbbi elemzések három inherens hibaforrásra hívták fel a figyelmet a modellalkotás és modellalkalmazás folyamatában:

- Δ_1 – a természet törvényszerűségeinek nem ismerését és az egyszerűsítéseknek az alkalmazását képviselő hibaoperátor,
- Δ_2 – a numerikus matematika alkalmazásával jelentkező hibaforrások operátora,
- Δ_3 – a számítógép-szerkezet felépítésének járulékos hibaforrása.

A természetet folyamatosan tanulmányozza az ember, de valószínűleg sohasem fogja elérni a tökéletességet. Így ez a hiba minden modellezés esetében fennáll.

A numerikus matematika állandó kutatási terület. Napról napra újabb és újabb eljárások csökkentik ennek a hibaforrásnak a kihatását.

A számítástechnika korunk talán legintenzívebben fejlesztett területe.

Mindez mellett a hibaforrások mindig jelen lesznek a modellezési folyamatokban. Ezért a modellezés nem ad soha pontos eredményeket. Eredményei becslések, amelyeknek az alkalmazásáról a témakör ismerője dönthet csak.

Illuzórikus lenne azt feltételezni, hogy a hibák majd semlegesítik egymást.

The mystery of mathematical modelling

Mathematical models are descriptions of complete or partial behaviour of real systems and processes, using mathematical concepts. Model forming has become an important device in gaining new knowledge based on existing scientific knowledge. By the fast development of computer science, experiments based on model forming and modelling have grown to be part of the everyday toolkit of technical sciences. Each developed model is a result of many compromises between reality, theoretical knowledge and practical application. The present-day researcher often blindly trusts the results gained by computer. The question is when and to what extent can the results obtained by applying mathematical models be accepted. Where are the hidden facts and resources that could make us doubt, or can we acknowledge the results obtained through mathematical models solved by computer?

Keywords: systems, mathematical models, modelling, information technology, numerical mathematics

Rajšli Ilona

: Újvidéki Egyetem, BTK,
: Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
: rajšli@stcable.net

AZ ÍROTT NYELVI KÓDVÁLTÁS KIFEJEZÉSI LEHETŐSÉGEI A VAJDASÁGI KULTÚRTÉRBEN*

*The Possibilities of Expressing Code-Switching in Written
Language in the Cultural Region of Vojvodina*

A nyelvek, kultúrák kölcsönhatásának mindenkorileg velejárája a kódválasztás és a kódváltás. Ez utóbbi tipikusan élőnyelvi jelenség, a spontán beszélt nyelv képezi a természetes közegét, ahol a beszélő a verbális jelet paralingvisztikai eszközzel is kiegészítheti. Az írott nyelvbe bekerülő kódváltástípusoknál a konkrét célt, szándékot szövegszerű kontextuális elemekkel, illetve az írásjelek, grafikai megoldások valamely eszközével fejezzük ki. Az írott nyelvi kódváltás példáit a sajtónyelvben, a publicisztikai és a szépirodalmi szöveghelyeken egyaránt felleltük. A vizsgált kódváltásos szövegek kifejezési lehetőségei között leggyakrabban az identitás közvetítése, a hitelesítés, a stílushatás és az elhatárolódás fordult elő. Kizárólag a bázistartó kódváltás típusával foglalkoztunk, közöttük is a jelölt típus volt túlsúlyban. Az írásos típusú kódváltás kutatása e jelenség mélyebb, ún. metaforikus indítékaira is rávilágíthat.

Kulcsszavak: nyelvek és kultúrák kölcsönhatása, nyelvi identitás, kódváltás, írott nyelv, kontextus, szociolingvisztika, pszicholingvisztika

BEVEZETÉS

Megnyilatkozásaink során szüntelenül választás előtt állunk, döntéseket hozunk a célból, hogy az adott beszédhelyzetben a nyelvi változatok, kódrendszerek közül melyik tűnik a legalkalmasabbnak. Általában a kommunikáció tere, a szituáció, a partner, a téma s még sok más tényező dönti el kódválasztásunkat (vö. WARDHAUGH 1995: 78). A két-, illetve többkultúrájú közösségek sajátsága, hogy a beszélő egyén a kommunikáció során akár azonos megnyilatkozáson belül is válthat kódot. Ez a váltás a leggyakrabban spontán, nem okoz gondot a megértésben. Bartha Csilla a kódváltást kommunikatív stratégiának nevezi, amely társadalmi jelentéseket is kifejezhet: presztízs, attitűdöt; valamint lehet hiánykitöltő és stílusváltó szerepe egyaránt (BARTHA 1999: 121).

Kutatásaink során a kódváltás fogalmát tágabb értelemben fogalmazzuk meg, s alapvetően két nagy csoportba soroltuk: ezek egyrészt az azonos nyelven belüli (stílust és regisztert váltó, valamint a diglossziás) típusok, másrészt a nyelvközi, tehát két vagy több nyelv eszközeiből építkező kódváltás fajtái (vö. RAJSLI 2011: 109). További fontos aspektus az is, hogy mi idézi elő a kódváltást, tudatos vagy spontán nyelvi cselekvés következménye-e, illetve azt is érdemes megfigyelni, hogy jelölt vagy jelöletlen a kódváltott szöveghely. A téma jelentős szempontja továbbá az is, hogy a kódváltás során megmarad-e a bázisnyelv dominanciája, illetve változik: eszerint bázistartó és bázisváltó kódváltásról beszélhetünk. Jelen témánkból természetszerűen származik az, hogy kizárólag a bázistartó kódváltással foglalkozunk.

Úgy tűnhet, hogy ez a szocio-, illetve pszicholingvisztikai jelenség új keletű, vagy legalábbis az utóbbi időben figyelt fel rá a tudomány. Az 1960-as évek óta a szociolingvisztika egyik alapvető kutatási területe lett a nyelvi formák és a nyelvi gyakorlat összefüggéseinek vizsgálata, s ennek keretében „a kódváltás kérdésköre olyan kutatási területté vált, ahol e kapcsolat látványosan igazolható” (BARTHA 1999: 119).

A nyelvi kontaktusjelenségek már a régebbi nyelvtörténeti korszakok nyelvén is kimutathatók, így már a 16. századi prózai szövegekben találunk kódváltott szöveghelyeket. Ilyen pl. a *duskát iszik* frazéma Heltai Krónikájában¹: „Mikoron pedig Atilla immár nagy gazdagon szerzett volna menyeközöt, és nagy vígan lakott volna a vendégekkel, és *duskát ivott volna* vélek, be-méne az ágyas-házba.” Már Baróti Szabó Dávid feljegyzi szótárában², hogy a *duskát inni* annyit jelent: ’mértéktelenül, ökor módon inni’. A TESz³ adatai szerint a szerkezet jelentése: ’egy hajtásra kiinni’. A szlávból eredő szólás *duska* szava később önállósodott, s egész szócsaládot alkotott: *dúskál, duskás, dúskálkodik*. Ugyancsak Heltai Krónikájában fordul elő a következő szöveghely: „és szinte akkoron vala Magyarország az ő virágába, és szinte a *Spitzen*”. E szövegrészben a bajor–osztrák eredetű *Spitz* szó ’csúcs’ jelentésben fordul elő. A szépirodalmi példák után tekintsünk meg egy mondatot az 1557-ből származó misszilisben⁴: „A magas kew fal igen hasadozott, azon fylek, hogh egh napon *platibokot* kezd mondani.” Itt a *plati bog* szláv eredetű kifejezés már átvitt jelentésű, a mondat

¹ Heltai Gáspár: *Chronica az magyaroknak dolgairól*. Kolozsvár, 1575. A szövegrészeket fonematikus átírásban közöljük.

² Baróti Szabó Dávid: *Kisdéd szótár, mely a ritkább magyar szókat az abc rendi szerint emlékeztető versekben előadja*. Kassa, 1784.

³ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–IV. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1984.

⁴ Szalay Ágoston: *Négyszáz magyar levél a XVI. századból*. 1504–1560. Pest, 1861. (Magyar Levelestár I. kötet.)

jelentése pedig: 'a fal igen hasadozott, félek, hogy egyszer csak isten hozzádot mond'. De említhetnénk egy tájnyelvi példát is, hiszen a nyelvjárások magukban őrzik, konzerválják a régi nyelv értékeit. Szarvas Gábor egy Dráva melléki tájszógyűjteményben találta a *Rédomba kaszátunk* szerkezetet, amit azután a *Magyar Nyelvőr* egyik tanulmányában kommentálta is: „A *rédom* szó származását nem igen kell fürkészni, hisz maga a vidék, a hol eddig kimutathatóan egyedül használatos, nyilván rámutat szláv voltára” (SZARVAS 1877: 106 – a szerző kiemelése).

Ma már nehéz megítélni, hogy régebbi korok szövegeiben szókölcsönzés, illetve alkalmi kódváltás eredménye a nyelvi érintkezést felmutató szöveghely. Mindenképpen levonható az a következtetés, hogy a nyelvi kontaktusjelenségek már a legkorábbi írott szövegekben is előfordultak, s a vendégnyelvi elemek konkrét funkciót tölthettek be a kontextusban.

A kódváltás működésének alapvető területe az élőnyelv, a spontán beszélt nyelv. Előfordul azonban más megnyilatkozási területeken, így az írott nyelvben is, főleg ahol a beszélt nyelviség kifejező-, illetve stílusesszöveggé jelenik meg. A publicisztikai és irodalmi szövegekben a kódváltás motivációja gyakran csak a szélesebb kontextus ismeretében válik nyilvánvalóvá.

KÓDVÁLTÁS-JELENSÉGEK A PUBLICISZTIKA ÉS A SZÉPIRODALOM NYELVÉBEN

Stílus- és regiszterváltás

A nyelvváltozatok közötti váltást legjobban a stílusok és regiszterek váltása mutatja (vö. KISS 1995: 74). A média nyelvében gyakran, de a köznyelvet igénylő tudományos előadások, interjúk szövegében is előfordul az inadekvát nyelvváltozat használata. Pl.: „Azt viszont felháborítónak és egyenesen műveletlenségnek tartom, hogy a polgármester ünnepi beszédében, mai szlenggel élve »beszólt« az egyik díjazottnak.”⁵ (*Magyar Szó*, 2011. szept.) Itt az újságíró metanyelvi utalással jelzi a váltás tudatosságát, az idézőjel a jelölt beszédhelyzetre utal, ellentétben az alábbi példával, ahol a szlenges kifejezés eléggé szervesen és indokolatlanul áll a mondat végén: „A republikánus Mitt Romney két diplomája és állattartási szokásai miatt *cikizte*.” (*Magyar Szó*, 2012. máj.) A szlengnyelvi elem jól jelzi a stílusrétegek közti átjárást.

⁵ A példaanyagban idézőjellel utalunk a kiemelt részlet határaitra, a vizsgált kódváltásos részt pedig dőlt betűkkel emeljük ki. A vizsgált korpuszban található írásjelekre – amennyiben ez szükséges –, külön felhívjuk a figyelmet.

Diglossziás váltás

A tipikus nyelvjárási vonások kiemelésével a lokális identitás is közvetíthető. Egy ilyen kódváltást tartalmazó (viccbéli) szöveg jelent meg a *Magyar Szóban* (2012 februárjában), amikor a riporter a székely polgármestert a nagy hideg miatti katasztrófavédelmi intézkedésekről faggatta: „Éccakára bégyühet a kutya!” – hangzott a tömör válasz. Noha a *bé-* igekötő a székely tájnyelv egyik tipikus jellemzője, az *éjszaka* fonetikus átírása, valamint a nyelvjárási univerzálénak számító *gyühet* ige elég ahhoz, hogy a vajdasági magyar olvasó/beszélő magáénak érezze e formát. Az idézőjelek itt is utalnak a vendégszöveg konnotációjára.

Hitelesítés

A hitelesítést különösen akkor alkalmazzák az írott nyelvben, amikor gyakorlati okokból is szükség van az illető fogalom, jelenség azonosítására. Pl.: „Angolul »*land grabbing*«-nek, vagyis földszerzésnek, sőt földlenyúlásnak vagy földrablásnak nevezik” (*Magyar Szó*, 2012. okt.). A szinonimák itt a nyelvközi váltás mellett a stílusrétegbeli különbségeket is érzékeltetik. Megjegyezhetjük, hogy – akárcsak ebben az esetben is –, a sajtó nyelvében gyakran találunk – feltehetően a figyelemfelkeltés céljából – idegen nyelvi elemet címként.

Már érintettük, hogy a nyelvközi kódváltások esetében a lexikai elemekről a legnehezebb eldönteni, hogy ún. aktív kódváltások vagy kölcsönzések; tehát a beszélő az adott megnyilatkozásban csak alkalmilag használta-e őket, vagy a nyelvi elem (lexéma) már része a közösség nyelvi rendszerének. Az integráltság fokának az elemzése nyilvánvalóan segít abban, hogy különbséget tehessünk a kölcsönzés és kódváltás között, jóllehet a vizsgált közösség nyelvhasználatában feltehetően van egy szókölcönzés-típus, illetve egy lexikai állomány, amely besorolható mindkét jelenség körébe (vö. BARTHA 1999: 121).

Újabban gyakori a szerb *kafić* szó (a *kafana* ’kávéház, kávézó’ szó kicsinyítő képzős) átvétele, sőt az élőnyelvben már egyéb származékok is használatosak: *kafityozik*, *kafityol*. Az igei származékok a helyi zsargon részeivé váltak, egyben igen tömören a vendéglőben töltött társalgást, időtöltést is jelzik. Az élőnyelvben mindennapi jelenség, ám írásban még idézőjeles formában találjuk: „...a városban is vannak olyan »*kafityok*«, amelyeket magyar fiatalok nem látogatnak.” (*Magyar Szó*, 2012. jan.) Ez a szöveghely különös módon a hitelesítés mellett az elhatárolódás érzetét is kelti.

Németh István a *Kékkő lovaknak* című kötetében a következő dialógus hangzik el:

„– Reuma?

– Az. A *tunel*.

– *Tunel*?

– Ott szereztem, a *tunel*ban. A vágóhídon. Már öt éve *invalidszkán* vagyok” (23). A novella alanya nyelvi hiány következtében használja következetesen a *tunel* szót az *alagút* helyett, s mindezt megtoldva még egy vendégnyelvi elemmel, a betegállomány kifejezés szerb megfelelőjével. A kódváltás nincs jelölve, ami még inkább erősíti a hitelesítés érvényét.

Tari István szociográfiai igényű dokumentumszövegeiben gyakran fordulnak elő szervesen álló vendégnyelvi elemek, amit a szerző zárójelben magyaráz: „Vót neki az az *opaklija* (köpönyeg), oszt azza’ betakarta” (35). Tari szereplői főként a nyelvi hiány következtében alkalmaznak kódváltást, ám a vendégnyelvi betétek az író sajátos eszközeként még erősítik a lokális identitást. Hibrid nyelvi formák alakulnak ki: ilyen pl. a *gastarbeiterok* szóalak (német szóalak + magyar többesjel morféma), valamint a következő mondatok kódváltott lexémái: „Mi nekik *csujesok* voltunk.” (20); „ezt az Öreg a Felvidéken látta a tótoknál, amikor a *fremdben* járt” (49). Ezekben a példákban a vendégnyelvi elem integrálódása az idegen elem beépülésének a mélységét is jelzi.

Tudatosan – talán néha öncélúnak tűnő – fokozó eljárásnak érezzük Mérey Katalin alábbi mondataiban a szerkezeti szinonimákat: „nem tehetnek róla, hogy őseink földjén nem illő, nem *comme il faut*, nem ildomos, nem kíváncsi, nem szalonképes az anyanyelv” (M1 74).

Metaforikusság

„Mindkét helyen *outsider* maradtam” (*Magyar Szó*, 2012. ápr.). Címbe fordult elő ez az angol elem, mely rendkívül gyakori és kedvelt fordulata a vajdasági magyar értelmiségiek nyelvhasználatának. Előfordul, hogy a vendégnyelvi elem megértéséhez, metaforikus recepciójához kissé szélesebb szövegkörnyezet áttekintése szükséges. Az alábbi példában az *itt* és az *ott* oppozíciójában nyer értelmet az angol nyelvből átvett szerkezet: „... nálunk ilyen törvényeket hoznak a politikusok. Amerikában más a helyzet. Ott a *private property* szent és sérthetetlen. Aki megsérti, arra lehet löni is” (*Becsei Mozaik*, 2011. okt.).

„Most mégis egy sóhajféle szakadt fel belőlem: hát ide jutottunk, *druzse Tito*?” (*Magyar Szó*, 2012. júl.) Ezen a szöveghelyen a szerző már eleve fonetikus átírásban adja a szerb szöveget. Az írott kódváltásos anyagban akadnak felemás átírású példák is, nem tudni, milyen fokú bennük a szándékosság: „Turbó őrjöng, persze hamisan, a *peváljka*, meg a *pevács* is” (*Becsei Mozaik*, 2012. jún.). Ez az írott nyelvi kódváltás azt is kitűnően mutatja, mennyire nehéz megtalálni a vendégnyelvi szövegrész láttatásának (pl. az átírás mértékének) az adekvát módját.

Majorosnál a bázisnyelvbe egy egész szerkezet is beépülhet, kevert nyelvű frazémát alakítva ki ezzel: „Nem nagy *vasz isz dasz*” (125).

Németh István interjúalánya így vall: „Azt a *mendrovác*, bitang, vándorló életet akkor kezdtem, amikor az első világháború után hazakeveredtem a hadifogságból” (70). Itt a jelzői szerepű vendégnyelvi elem erőteljesen pejoratív jelentésű. Hasonlóképpen kissé távolságtartó módon pejoratív, fanyar humor érződik a következő mondatában: „a pincér sohasem felejtí el megköszönni, hogy meglátogatom a »*lokálját*«. Pedig a »*lokál*« nem is az övé” (169).

Stílushatás

Majoros Sándor következő mondatában – „ez a *razglednica* mégis itt volt a könyvemben” (122) – a *razglednica* szó konnotatív hatása erőteljes, ez a szöveg hely ezért (s irodalomtörténeti vonatkozásai révén) nem is nevezhető valós kódváltásnak. A *Meghalni Vukovárnál* oldalain egyébként gyakran lapalji jegyzetekben értelmezi a szerző az idegen elemeket, de nem könnyíti meg az olvasó dolgát, továbbra is szervetlenül állnak a kódváltott elemek a szövegekben: pl. „a szétszórt Start-okat, Ljubavni vikend roman-okat mohón lapozta a szél” (8). A lábjegyzetbe utalás sem következetes, hiszen a TAM gépkocsi, a JNA-sok, Galebok stb. éppúgy magyarázatra szorulnának, mégsem értelmezi őket.

Balázs Attila *Kinek Észak, kinek Dél* című regényében igen összetett szerepet kapnak a nyelvi kódváltás különféle eljárásai, helyenként több (akár egymással ellentétes hatóerejű) funkció fonódik egybe: pl. a Damjanich-történetben váratlanul egy teljesen szervetlenül álló, jelöletlen kódváltású és lefordíthatatlan káromkodás áll: *Pičku mater* (147). Ugyancsak lokális referenciális tudást feltételez a szerb szólások magyar tükörfordításainak szövegbe emelése (pl. elvitte az ördög a tréfát = vrag je odneo šalu), illetve az igénytelen vajdasági nyelvhasználat magyar morféimákkal ellátott szerb szavainak használata: „A fergeteges »burkolás«, illetve *klópázás* után...” (207); „kontemplatív magányában lesz ideje elrágódni, úgymond *elzsvákálódni* a történelem érdekességein” (207). E jelenség kapcsán jegyzi meg Toldi Éva: „Nem lehet eldönteni, hogy a hivatkozás a tájegység emberének multietnikus és interkulturális meghatározottságával együtt egyúttal nyelvi igénytelenségére is utal-e” (TOLDI 2010: 99).

A nyelvi identitás kifejezésének írói eljárásai

A zárt *ě*-zés identitásközvetítő szerepe gyakran előtérbe kerül a vajdasági létterben, persze szerzőnként eltérő kontextussal és attitűddel; ám kétségtelenül ez a régió nyelvi lokalizálásának az egyik csomópontja, felismerhető jegye. Van, akinek az *ě*-zés stigma, van, akinek a számára az otthon hangzása. Mérey Kata-

lin *A dunai csuka dicsérete* című kisprózarabjában egy történetet ígér: „Abban a mesében benne leszek én a reményeimmel, hitemmel és bizodalmammal, benne lesznek a szavaim és a zárt ë-im...” (M1 132)

Majoros mindössze egyetlen hang példáján mutatja be a vajdasági és az anyaországi magyar változatnak, az „itteninek és az odaátinak” a különbségét: „Mi legyen velünk?, kérdezi Vína. Semmi, mondom, ne legyen semmi. Elegem van a *drógás* trükkjeidből. Soha nem voltak trükkjeim, és most sincsenek. Egyébként pedig nem *drógás*, hanem *drogos*. Nálunk úgy mondják, *drógás*. Lehet. De ez itt Budapest” (147–148).

A kódváltás jelenségének explicit leírását is megtaláljuk Mérey Katalin *Gyertyaláng* című novelláskötetének egyik szemelvényében: „[A teát] A cserépben nevelt bazsalikomjából főzte meg *papracból*, amit még a nyáron szedett. Azóta már megtanultam, hogy a *paprac* magyarul cickafark, de mi *papracteát* ittunk” (114).

Németh István prózájában a regionális lokalitás eszköze lehet egy-egy elfelejtett szó is: „két szájkürtöm, *figlikorni*, ahogy mifelénk hívják” (97). A német szó torzult változatát, pontosabban regionális ejtését találjuk a szövegben.

Balázs Attilánál az újvidéki magyar regionális köznyelv jellegzetes ejtészavaltatai jelennek meg identitásjelző tényezőként: a *ty* hang a *cs* felé közelít, a *gy* pedig a *dzs* felé. Pl. „Picspang” tanár úr „mondja hangosan a maga aranyos telepi beszédével: – Merd ilyen ni’cs még edzs, *bráte moj!* (531).

Elhatárolódás, távolságtartás

Majoros Sándor *Meghalni Vukovárnál* című regényében a katonai szakszavak szerbül jelennek meg, azt a hatást keltve, hogy a szerző/szereplő így kívül tud maradni a történő eseményeken: némely szavak csak alakjukban térnek el a sztenderd formától: pl. *spediterkocsi*; mások nem is lelhetők fel a magyar értelmező szótárban: *batrislámpák*, *sznajperek*, *TAM gépkocsi*, *tarírozás* stb. A szerző számos fegyverfélét sorol fel: *tandzsara*, *PAP-puskák*, *M-48-asok* stb.; esetenként csillaggal jelölve, lábjegyzetben adja meg a kérdéses szavak jelentését. Az elidegenülés fokozatai ezek, annak a kíméletlen világnak a szavai, amelyekkel a szerző nem kíván azonosulni/közösséget vállalni.

Játék a nyelvvel

Balázs Attila szövegében fontos és gyakori a nevek variálása, az alakváltozatok ismeretének hivatkozódó sorjázása: „Josip Jelacsics, Jellacsics, Jelasics, Jelachich...” (132). Ez a felsorolás önfeledt játékba megy át: „hajdanán Peturwaradot, Pétervárادت v. Petrovaradint védő vitéz...” (42). Ez a név-

alak-kombinálás nem létező formákat is eredményez: Kamanc ~ Katmonc ~ Kamenica esetében a *Katmonc* a szerző által kreált szóalak. A földrajzi neveknel a váltást kötőszóval jelzi: „Zalánkemen, azaz *Slankamen* (Sóskő) közelében...” (43), de zárójelben megadott idegen forma is gyakori: pl. „rigómezei ütközet (szerbül: kosovska bitka) után” (104).

A jelölt kódváltás vizuális összetevői

Míg a beszélt nyelvben realizálódó kódváltás paralingvisztikai eszközök: intonáció, hangsúly jelzi, az írott szövegben más eszközök teszik a kódváltást jelöltté. Az írott nyelvben előforduló kódváltáskor a kontextus gyakran tartalmaz valamilyen vizuális jelet. Ez főleg a publicisztika nyelvére vonatkozik, de a szépirodalmi művekben is előfordul a láttatásnak valamely formája. Mivel a mai ún. írott beszélt nyelvviség révén nincs olyan meghatározó és merev határ az írott és a beszélt nyelvi kifejezésformák között, az írott nyelvi szövegekben is felbukkannak az élőnyelvre jellemző kódváltási formák. Ezek kontextuális kiemelése, jelzése többféle módon történhet: idézőjellel, nagybetűzéssel, egyéb grafikai megoldásokkal (pl. a törzsszövegtől eltérő betűtípussal). Az idézőjel az írott kódváltási példák gyakori tartozéka. Figyelemfelhívó szerepe van, kiemel, ugyanakkor jelezheti a nyelvhasználó elhatárolódását is. Főként akkor szerepel, amikor a nyelvhasználó fontosnak tartja, hogy a mondanivaló idézetszerűen, pontosan legyen átvéve: „Odaállt a tolóablakhoz, ahol a beutalókat vették át, magyarul a »kartotékához«, s benyújtotta könyvecskéjét a beutalóval. »Stavite u kutiju!« – jött a válasz, s el sem vették tőle a papírjait” (*Családi Kör*, 2011. dec.). A szöveghely első idézőjeles vendégnyelvi elemét egy megjegyzés (*magyarul*) vezeti be, amely tudatos, szándékolt átvételre mutat. A második vendégnyelvi mondat már csupán az idézet pontosságát hivatott szolgálni.

Más esetben a szövegbeli idézőjel mindössze felhívja a figyelmet az illető szóra, de az olvasónak kell dekódolnia a megfelelő jelentést: „kék meg zöld a válla, mert amaz összeverte, ő pedig »badizik« és revansot fog venni” (*Magyar Szó*, 2012. ápr.). Itt a *badizik* feltehetően a testépítésre, testedzésre vonatkozik, alapját az angol *body* szó alkotja, ezt magyar képzővel látta el, majd feltehetően szlengelemnek szánta a beszélő.

Ritkán, de előfordul az írott kódváltások sorában olyan is, ahol a különféle írásrendszerek tudatos egybevetése, felsorakoztatása a cél: „A lap internetes oldala még nem indult el, a kezdőoldalról kiderül, hogy »Сajt је ван мреже« illetve, ha valaki nem értené »Site under construction«” (*Magyar Szó*, 2012. jan.). A többszörös nyelv- és írásrendszer-váltást az teszi különössé, hogy mindez egy magyar mellékletet (*Szabadkai Magyar Hírlap*) is tartalmazó újságban, a *Subotičke novine* szövegében fordul elő.

ÖSSZEGZÉS

Az írott és a beszélt nyelvi kommunikációban más-más módon valósul meg a kódváltás, s ennek megfelelően igen különböző szerepköröket tölt be. A beszélt nyelvben kifejezett a kódváltás hiánykitöltő szerepe, jelenthet presztízs, attitűdöt, de stílusváltást egyaránt. Az írott nyelvben más pragmatikai funkciói (is) kimutathatók a kódváltásnak; a publicisztika nyelvében főleg a hitelesítés és a hatáskeltés a legfontosabb cél, a szépirodalmi szövegekben viszont sokkal változatosabb e kommunikatív stratégia hatásköre: kifejezhet identitást, elhatárolódást, alkalmazkodást, játékosságot. Az írott nyelvben a kódváltást kísérő vizuális jegyek többletinformációkat hordoznak, sajátos módon pótolják az élőnyelvi kifejezőmód spontaneitását. A betűtípus, kiemelés, írásjelek változatossága – mind-mind a kódváltás kommunikációs stratégiáinak a sikerességét segítik.

FORRÁSOK

- BALÁZS Attila: *Kinek Észak, kinek Dél*. Palatinus, Budapest, 2008
 MAJOROS Sándor: *Meghalni Vukovárnál*. Timp Kiadó, Budapest, 2003
 MÉREY Katalin: *Gyertyaláng*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2002 (Röv. M2)
 MÉREY Katalin: *A föld, a fű, a víz*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2011 (Röv. M1)
 TARI István: *Akarsz egy Jugoszláviát?* Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2002
 NÉMETH István: *Kékkő lovaknak*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2007

IRODALOM

- BARTHA Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
 KISS Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
 RAJSLI Ilona 2011. Kódváltás a vajdasági magyarok nyelvhasználatában. *Hungarológiai Közlemények*, Újvidék, 4. 108–120.
 SZARVAS Gábor 1877. Szó- és szólásmagyarázatok. *Magyar Nyelvőr*, 8. évf. 105–108.
 TOLDI Éva 2010. A másik megértésének stratégiái. *Tanulmányok*, Újvidék, 43. füzet, 93–103.
 WARDHAUGH, Ronald 1995. *Szociolingvisztika*. Osiris-Századvég, Budapest

*The Possibilities of Expressing Code-Switching in Written
 Language in the Cultural Region of Vojvodina*

Code-switching and code-choosing are constant concomitants of language and culture interaction. Code-choosing is a typical phenomenon of the living language, the spontaneous conversational language being its natural medium, where the speaker may complete the verbal concept with paralinguistic means. With types of code-switching that enter the written language the actual aim, the intention is expressed by contextual elements as well as punctuation signs

or certain graphic symbols. Examples of code-switching in written language can be found in the language of newspapers, journalism, and literary contexts. Among the possibilities of code-switching in the examined excerpts, the most frequent are conveying identity, affirmation, stylistic effect, and distancing. The study has only dealt with the base maintaining type of code-switching, in which the mentioned type was dominant. Researching the written type of code-switching could also point to more profound i.e. metaphorical motives of this phenomenon.

Keywords: interaction of languages and cultures, language identity, code-switching, written language, context, sociolinguistics, psycholinguistics.

* A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatás- és Tudományügyi Minisztériuma 178017. számú projektuma keretében készült.

Káich Katalin

: Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka
: sombor33@yahoo.com

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI KUTATÁSAINKRÓL: EREDMÉNYEK ÉS FELADATOK

Cultural History: Results and Tasks

A dolgozat első részében a szerző számba veszi az 1968 és 2010 közötti időszakban végzett művelődéstörténeti kutatások jelentős állomásait, különös tekintettel azokra a megjelent munkákra, melyek a komplex kutatási módszerek alkalmazásának szellemében készültek, lévén hogy egy összetett, összefüggéseken alapuló tudományágról van szó. A dolgozat második része a jövő feladatairól szól, elsősorban azokról a kutatási területekről, melyeknek feldolgozása elengedhetetlen a vajdasági magyarság önazonosság-tudatának a további alakításában és megerősítésében.

Kulcsszavak: művelődéstörténet, Hungarológiai Intézet, komplex kutatási módszerek

A művelődéstörténeti kutatások nem tartoztak az 1945 utáni időszakban – tehát a második világháború befejezését követően – azok közé a tudományterületek közé, melyekre a korszak szocializmust létrehozni szándékozó ideológusainak figyelme hatványozottan ráirányult volna. Az új, szocialista világot építők szempontjából – mely a meglévő társadalom tudatátformálását tűzte ki legfőbb feladatául – a művelődéstörténet semmilyen lehetőséget nem kínált, amivel ezt az átnevelési folyamatot felgyorsíthatta volna, hiszen a dolgozó nép – lett legyen az munkás vagy paraszt – egyenjogúságára és egyenrangúságára alapuló újnak és igazságosnak meghirdetett közösségi viszonyok megteremtése szempontjából szükségszerű volt az a fajta multtagadás, mely a polgárság, az egykor volt nemesi és arisztokrata világ értékteremtő mivoltát igyekezett kiebrudalni a köztudatból.

Ha az ötvenes évek szövegeit olvassuk (újságcikkek vagy komolyabb igénynyel készült szakdolgozatok), mindenütt az átkos kapitalista rendszer – időnként a feudális államforma –, népnymorító, népbutító és embernyúzó voltának osztorozásával találkozunk, hiszen ez is része volt annak a propagandának, mely az átnevelés szándékát kísérte.

Számtalan esetben megtörténik ezekben az írásokban a tőkés társadalom fonákosságainak kipellengérezése akkor is, amikor egy-egy szóban forgó térségről

ugyan sok mindent el lehetne mondani, de az semmiképpen sem felel meg a történelmi valóságnak, hogy klasszikus értelemben vett burzsoáziája lett volna.

A művelődéstörténet tehát az agyonhallgatott kategóriák közé került, mert azt mégsem lehetett volna elhallgatni, hogy az anyagi és szellemi javak többségének a megléte éppen azoknak a társadalmi rétegeknek, osztályoknak az érdeme, melyeknek demonizálására minden megengedett, illetve meg nem engedett eszközt is felhasználtak a kor ideológusai.

Ilyen körülmények között csak elismeréssel lehet szólni az 1968-ban létrehozott Hungarológiai Intézetnek arról az elhatározásáról, miszerint a kutatási programok közé a művelődéstörténetet is felveszi/felvette 1971 decemberében, amikor is megtartották a hónap közepén azt a tudományos értekezletet, melyet teljes egészében ennek a szakterületnek szenteltek. A tanácskozáson elhangzott előadások szövegeit a Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményeinek 10. száma tette közzé.

A bevezető előadást Szeli István intézeti igazgató tartotta. Mindenekelőtt megindokolta a kultúrtörténetnek mint tudományágnak szükség szerű kutatási programba való iktatását, nem mint „afféle »független változó/é/t«, mely a gazdasági, anyagi világtól elszakított létezőként vizsgálja a jelenségeket, hanem azért, hogy szellemi életünket, amelynek feltárására és megismerésére éppen ez az intézet hivatott, a maga viszonylagos teljességében próbálja megközelíteni, feltárni és a köztudatban is meggyökereztetni. Erre fokozottan szükségünk van, hiszen Bácskával, Bánáttal kapcsolatban ma is kísért a közvéleményben a »kulturális Szahara« Kosztolányi–Szenteleky által kialakított képe” (SZELI 1972: 3).

Szeli István foglalkozott a művelődéstörténetnek mint szakterületnek a meghatározásával is. Hivatkozott a pozitívista történetiszemlélet által képviselt nézetekre, a Magyar Történelmi Társulat által realizált két világháború közötti magyar művelődéstörténeti kutatásokra meg az eredményekre, melyek „az anyagi természetű civilizációval szemben a szellemi lényegét és a szingularitást hangsúlyoz”-ták (SZELI 1972: 4) a közösség életformájával azonosítva azt, minek eredményeként egy-egy társadalom kultúrája az életformák kultúrájaként, illetve az osztályok kultúrájaként fogalmazódott meg. Ilyen értelemben nem véletlen, hogy a szocializmusban kiadott *Új Magyar Lexikon* Művelődéstörténet címszáva „a művelődéstörténet tárgyát az emberiség története folyamán létrehozott anyagi és szellemi javak történetével azonosítja”, miközben „teljesen kikapcsolja és mellőzi a »nemzeti különösség« elemét a művelődés fogalmából” (SZELI 1972: 4). Mindez pedig beletartozott abba az elnemzettelenítési folyamatba is, amely az internacionalista, azaz a nemzetközi munkásosztály osztályharcának aspektusából igyekezett megfogalmazni mindazokat a tudatátformálást sürgető tennivalókat, amelyeknek végső célja a szocialista társadalom teljes értékű kiépítése volt. A kollektívizmus fogságába kényszerített társadalomból

az egyediségnek még az írmagját is ki kellett irtani. Ezért azután nem véletlenül hangsúlyozza a bevezető előadás mintegy záradékként azt, hogy „művelődéstörténetünk feltárására irányuló tevékenységünket nem a passzívan védekező és védősáncait kereső, másfelől pedig nem is a mások veszélyeztetését célzó kulturális expanzió szándékával határozzuk meg, hanem a tényeket tisztelő objektivitás”-ra fogunk törekedni (SZELI 1972: 7).

Dicséretére legyen mondván az akkori kor politikai beállítottságának, az ország liberalizmus felé való eltolódásának köszönhetően az aktuális hatalom nem gördített akadályokat az intézetben folyó tudományos kutatások elé, mint tette azt 1952-ben, amikor a vajdasági magyar kultúra értékeinek palicsi felvonultatása egyszeri alkalomná zsugorodott. A vajdasági magyar művelődéstörténet nemzeti sajátosságainak kikutatása immár nem tartozott a tiltott kutatások kategóriájába.

Számomra Szeli István előadása azért jelentős és aktuális még ma is, mert egyértelműen kimondja, hogy a művelődéstörténet kutatásában *a komplex kutatás modern módszereit* kell alkalmazni, azaz a vizsgált jelenségeket „széles fronton, egyidejűleg több oldalról” kell megközelíteni, mert ellenkező esetben tudományos igényeket legkevésbé sem kielégítő, „holt művelődéstörténeti anyag” begyűjtésévé és leltározásává degradálódik az eredetileg tudományos kutatásként megtervezett és kivitelezett tevékenység.

Nem véletlenül hangsúlyozom ennek a követelménynek a lényegbevágó, lényegmeghatározó és mértékadó fontosságát, hiszen még 2012-ben is számos olyan művelődéstörténetinek nevezett munka jelenik meg, amely nem egyéb mint tértől és időtől függetlenített számbavétele egy-egy kulturális jelenségnek, területnek, mintha a helyi művelődés megnyilvánulási formái nem lennének részei – esetünkben – az egyetemes magyar, a kelet-közép-európai meg az egyetemes európai kultúrfolyamatoknak. S akkor még nem említettük azt a sajátságos aspektust, mely a térségünkben együtt élő népek kulturális összefonódásának elemeit kell hogy figyelembe vegye.

Az 1971-es szaktanácskozás második jelentős, lényegmeghatározó és irányt mutató előadását Bori Imre tartotta. Mindenekelőtt az intézetben majdan végzendő művelődéstörténeti kutatások tárgyát igyekezett minél célirányosabban megfogalmazni. Szerinte „a művelődéstörténet ez alkalommal a jugoszláviai magyarság »anyagi és szellemi eredményei« történeteként” értelmezendő, mely érinti a társadalomtörténet, a politikai történelem tényeit, változásainak szakaszait, de pl. a gazdaságtörténetet is, és kutatja „az élet (egyén és társadalom) teljes képe megrajzolásának lehetőségét egy-egy konkrét történelmi periódus keretei között” (BORI 1972: 9).

Külön kiemeli Bori Imre annak fontosságát, hogy a jugoszláviai magyarság művelődéstörténetének kutatása folyamán figyelembe kell venni mind a spe-

cifikus problémaköröket és sajátosságokat, mind pedig az egyetemes magyar kultúrához való kapcsolatokat, összefüggéseket, érintkezési pontokat, s számba kell venni azokat a művelődéstörténeti megnyilvánulásokat is, amelyek az egyetemes magyar művelődéstörténetben „esetleg nem játszanak nagyobb szerepet vagy fel sem merülnek” (BORI 1972: 9).

Megkülönböztetett figyelmet szentel a szerző a periodizációnak. Egyfelől megállapítja, hogy „[a] jugoszláviai magyar művelődéstörténeti kutatások fellelik a jugoszláviai magyarság 1918 utáni anyagi és szellemi történetének teljes körét, s mindazt, amit természetes módon szellemi és anyagi műveltsége hagyományainak tekint e területen való megjelenésétől 1918-ig” (BORI 1972: 10). Másfelől nyolc lehetséges, szerves egységet képező szakaszt tételez fel a jugoszláviai magyar művelődéstörténet kutatásának, mely a honfoglalástól veszi kezdetét. Részletesen kitér mindazokra a témakörökre is, melyek – addigi ismeretei szerint – majdan kutatások tárgyát képezhetik.

A Hungarológiai Intézet megalakulása nagy lendületet adott az irodalom, a nyelvészet, az összehasonlító irodalom, a kontrasztív nyelvészet, a folklór és a művelődéstörténet tervszerű kutatásának. Számos külmunkatárs is bekapcsolódott az intézeti tevékenységbe. Elsősorban a Magyar Tanszék tanárai, tanársegégei járultak hozzá ahhoz, hogy egy folyamatában is tetten érhető tudományos búvárkodás, munkálkodás bontakozzék ki. A tudósnevelés felelősségteljes munkája is elsősorban a tanszékre hárult. Az évnegyedes tudományos közlemények megjelentettek minden olyan tanulmányt, szakdolgozatot, számtalan esetben az anyagközlést is felvállalva, mely a felsorolt projektumok keretein belül készült el, de a szaktanácskozások is hozzájárultak ahhoz, hogy a különböző kutatások részeredményei napvilágot láthassanak. Az elkészített monográfiák megjelentetése is lehetővé vált. Az intézeti tevékenység pénzelése a tartományi adminisztráció hatáskörébe tartozott.

Bánát vonatkozásában mindenekelőtt Lőrincz Péter munkálkodását kell kiemelni. Az általa feldolgozott témák tudományos megalapozottságához nem férhet kétség még akkor sem, ha ideológiai szempontból ma már másképpen látjuk az egyes általa prezentált művelődéstörténeti jelenség, folyamat mibenlétét. A forrásanyag-feltáró munka, amely minden tudományos tevékenység alapját kell hogy képezze, lehetőségessé vált az intézeti keretek között, sőt követelmény volt, s ezt különösen fontos kiemelni, hiszen a kultúrtörténeti témák anyagát az idők folyamán kiváltképp a levéltári fondok őrizték meg az utókor számára, s feltárásuk elsődleges feladatot képez a fehér foltok felszámolása érdekében.

Az intézet megszüntetése csak ideig-óráig állította meg a művelődéstörténeti kutatásokat, lévén hogy azok, mindenekelőtt mint helytörténeti kutatások, az elmúlt tizenöt évben újra kibontakoztak. Az eddig megjelentetett kötetek minőség tekintetében igen tarka képet mutatnak. Sokak gyengéje a fel nem tűn-

tetett forrás, lévén hogy nem posztmodern írásműről van szó, hanem a cél a hitelességre törekvő prezentálás. Vannak nagyon értékes művelődéstörténeti anyagot tartalmazó kiadványok, melyek azonban nem a tudományos alapon történő feldolgozás kritériumai szerint készültek. Legfőképpen ismeretterjesztő, publicisztikai indíttatásúak – Kalapis Zoltán legtöbb kötete ilyen jellegű –, a forrásmegjelöléssel adósak maradnak, nem tartják szükségesnek, ebből pedig az következik, hogy a rájuk való hivatkozás kérdésessé válik minden olyan újabb feldolgozáskor, amikor a tudományosság igényeinek tiszteletben tartása jelenik meg követelményként.

A másik nagy szépséghibája a publikált művelődéstörténeti munkák többségének a komplex kutatási módszerek alkalmazásának a hiánya. Mintha egy-egy iskolatörténet vagy más intézménytörténet nem az egyetemes magyar, kelet-közép-európai, illetve európai folyamatok részeként alakult volna ki a helyi viszonyok közepette, hanem csak helyi kuriózum lenne. Az ilyen munkák legtöbbje tértől, időtől, körülményektől függetlenül az események felsorolásának szintjén, számba vett leltári anyagként jelenik meg. A vonatkozó társadalom-, gazdaság- vagy szellemtörténeti, geopolitikai, szociológiai stb. vizsgálatok eredményeinek figyelembevétele nélkül, csupán a művelődéstörténeti adatoknak a kronológiai egymás mellé rendezése tulajdonképpen egy-egy vizsgált téma egészének s az összefüggéseknek a láttatásával marad adós, a szakterület szempontjából pedig a tudományos feldolgozás lehetőségét sikkasztja el.

Az elmondottakból egyenesen következik az, hogy igenis szükség van a vajdasági magyar tudományosságnak arra – különösen a társadalom-, a humán tudományok viszonylatában –, hogy intézményesített keretek között folytassa azt a sikeresen megkezdett, de időközben megrekedt tervszerű tudományos igényeknek megfelelő tevékenységet, mely egyfelől felvállalná a múltfeltárással kapcsolatos igen időigényes, és a mai világban cseppet sem vonzó tudományos bűvárkodást, hogy minél pontosabb válaszokat adhassunk a jelen kihívásaira a továbblépés körülményeinek optimális kihasználása révén, másfelől a jelen folyamatokra való hatványozott odafigyelés is szükséges ahhoz, hogy a vajdasági magyarság kultúrájának megőrzése és jelenlegi állapotának további gyarapítása akár az önazonosság-tudat megőrzése szempontjából is, szilárd alapokra helyeződjék.

Feltehetően a térségünkre vonatkozó „kulturális Szahara” képzet valamelyest módosult időközben, éppen az egykori Hungarológiai Intézetben kifejtett tudományos tevékenységnek köszönhetően, de könnyen újra visszarendeződhet a dolog, amennyiben az elkövetkezőkben nem fordítunk kellő figyelmet éppen a művelődéstörténeti témák feldolgozására. Mert az mégis tény, hogy a Vajdaságnak ma három magyar felnőtt és egy gyermekszínháza van, de ehhez párosul az a tény is, hogy a színjátszásnak vidékünkön – ha az iskolai színjátszást is figyelembe vesszük – idestova 250 éves múltja van. Az is tény, hogy a vajda-

sági magyarok 2006-ban annak örülhettek, hogy Szabadkán megnyitotta kapuit az Újvidéki Tudományegyetem keretein belül az első önálló magyar tannyelvű fakultás, de ez sem a jóindulat vagy a véletlen műve. Azaz tudni kell, hogy a tanítóképzésnek ebben a szecessziós épületeiről ismert városban több mint 230 éves múltja van, a folyamatos oktatás pedig 1871-ben kezdődött. A hagyományok erejét tehát nem szabad alábecsülni, tudatosan rájuk kell építkezni. S azt is tudni kell, hogy a helytörténeti kutatások ebben a térségben majdnem egy időben kezdődtek a Magyar Történelmi Társulat megalakulásával, s a millennium évében Bács-Bodrog vármegye közönsége adta ki azt a kétkötetes egyetemes monográfiát, melyet Dudás Gyula szerkesztett. Sajtótörténetünk is igen komplex kutatási feladat. Ahhoz, hogy az itt élő magyarság megélt mindennapjainak minél teljesebb értékű megismerése lehetségessé váljék akár a régmúlt, akár a közelmúlt viszonylatában, elengedhetetlen ennek a legkevésbé kikutatott területnek a felderítése. Sziszüphoszi, időigényes munkáról van szó, de az eredmény a múltból táplálkozó önismeret bástyáit erősítheti.

E néhány példával csak illusztrálni szerettem volna azt, hogy a múlt és a jelen történetei milyen szoros kapcsolatban vannak egymással, s hogy a sikeres, tartalomgazdag jövőépítés e kettő alapos ismeretének függvényében lehet csak eredményes nemzetmegőrző mivoltában.

A tényfeltáró munkát ki kell egészíteni a komplex kutatás módszereinek alkalmazásával, ha valóban tudományos alapokra kívánjuk helyezni a művelődéstörténeti kutatásokat. Tudom, hogy ez az adjuramistenderögtön világ nem kedvez az időigényes búvárkodásnak, de a maradandó, időtálló szellemi termékek csak úgy jöhetnek létre ebben az eltömegesedett, eldologiasodott világban is, ha nem mondunk le az értékek feltárásának, megőrzésének, mindennapjainkba való beépítésének cseppet sem látványos és vonzó, inkább szorgalmat, kitartást igénylő számbavételéről, s főleg az egység részeként való szemléltetéséről.

IRODALOM

- BORI Imre 1972. Művelődéstörténeti kutatásaink lehetőségeiről és feladatairól. In: *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei*. IV. évf. 1972. március, 9–27.
- KÁICH Katalin 2007. Művelődéstörténet: eredmények és a XXI. századi kihívások. In: *Délvidék/Vajdaság társadalomtudományi tanulmányok*. Zenta, 28–40.
- SZELI István 1972. Bevezetés. In: *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei*. IV. évf. 1972. március, 3–7.

Cultural History: Results and Tasks

In the first part of this study, the author takes into account the results of the researches between 1968 and 2010, mainly focused on the published works written in the manner of the methods of complexity, for cultural history is a composite scientific domain. In the second part of the study, the author talks about the main trends in future researches which are indispensable in the context of the development and confirmation of the self-consciousness of Hungarians in Vojvodina.

Keywords: cultural history, Institute of Hungarian Studies, complex research methods

Géczi János

: Pannon Egyetem, MFTK, Antropológia és Etika Tanszék, Veszprém
: geczijanos@vnet.hu

A TÖRTÉNETI PEDAGÓGIA SEGÉDTUDOMÁNYA: IKONOLÓGIA-IKONOGRÁFIA

*Auxiliary Science to Pedagogical History:
Iconology-Iconography*

Rövid száz év alatt az ikonográfia-ikonológia úgy távolodott el keletkezési helyétől, a művészettörténettől és az archeológiától, hogy megszabadult azok diszciplináris és módszertani kötöttségeitől. S ezzel együtt a gondolkodástudományok, a művészettudományok, mi több, a természettudományok számára is fontossá vált. Módszerként szinte minden olyan diszciplína felhasználja, amely nem vállalkozik értékkételek alkotására. Antropológiai jellege ugyan megerősödött, de így is a társadalomtudományok között keresi a helyét, mivel művelődéstörténeti és multidiszciplináris karakterhez jutott segédtudomány, és számos területen sikeresen alkalmazott módszer. A képeket feltáró, de a szövegközpontúságra ügyelve verbalizáló ikonográfiának-ikonológiának, meglehet, hamarosan vége szakad, s helyét az önálló képelmélettel rendelkező kritikai ikonológia veheti át. A képi fordulatot és a vizuális kultúra megújulását hirdető nemzetközileg jól ismert szaktekintélyek azonban nem vágták át az ikonológia-ikonográfia művészettörténethez kötődő köldökörsinórját, s ez megtapasztalható a hazai (tágra értelmezett) művelődéstörténeti kutatások ikonográfiát is felhasználó kutató munkásságában. Az átmeneti kor sajátosságait érzékelve az előadásban a saját eredményeimet összegzem, azokat, amelyeket egy civilizációs élőlény jelképvizsgálata kapcsán, illetve a magyar neveléstudományi szaksajtó utolsó ötven évének sajtófotói áttekintése révén fontosnak érzek a hazai és a nemzetközi ikonológiai/ikonográfiai vizsgálatok tükrében.

Kulcsszavak: archeológia, szövegközpontúság, jelképvizsgálat, interdiszciplináris vonzatkörök

1994-ben W. J. T. Michell és Gottfried Boehm egyidejűleg bejelentették a humán tudományokban bekövetkezett képi fordulatot. Deklarációjuk itthon is visszhangra talált, s a mai napig úgy hivatkoznak a közleményre, mint az ikonológia/ikonográfia-tudomány diszciplinárizálódásának eseményére (HORNYIK 2006). Mind Michell, mind pedig Boehm egy orákulum, Richard Rorty nyomában haladtak: Rorty szerint az antik és a középkori keresztény világ

olyan filozófiát vallott, amely a dolgokkal foglalkozott. Az újkor gondolkodására ezzel szemben az ideák felé fordulás vált jellemzővé, míg napjaink kutatóinak figyelmét a szavak kötik le.

Michell és Boehm szerint megnövekedett a kép, a képmás, a képiség, a képzelőerő kifejezések jelentősége, és az ember gondolkodásának valamennyi színterén előtérbe került a képek és a metaforák használata. Azért emeltek szót (oly sokak előtt és után), hogy ezzel is növeljék az ismeretelméletünket szerintük meghatározó képiség tekintélyét.

A képi fordulat nyomában ugyan sokan bekövetkezettnek látják már az antropológiai fordulatot, ám közben az is nyilvánvalóvá vált, hogy az ikonológia/ikonográfia segítségéhez a lehetőségekhez képest kevés alkalommal fordulnak a történeti diszciplínák kutatói, s különösen azok, akiknek kutatásai egyszerre több tudomány határterületére esnek.

Az 1970–80-as években vette kezdetét francia, angol és német nyelvterületen – főként művészettörténeti hasznosulása nyomán – az ikonológiai szempontok kijelölése. Amíg a történeti, köztük a legnagyobb figyelmet kiváltó művelődéstörténeti kutatások az ikonológiai/ikonográfiai szemlélet megjelenésével azonos időben metodológiájukat úgy bővítették, hogy befogadták a képiség fontosságát, a képi értelmezés metódusát, az ilyen tárgyú vizsgálatok eredményeit, a neveléstudományi s az ezen multidiszciplína részét képező neveléstörténeti kutatások ehhez késve láttak hozzá. Nemzetközi téren is nagy a lemaradás: csak a 80-as, 90-es évek során jelenik meg Európában és Észak-Amerikában a neveléstörténeti ikonológia.

A hiányjelző publikációk, majd az úttörő szakközlemények után hamarosan felbukkantak az első összegző művek. A művelődéstörténet részeként értelmezett neveléstörténet metodikailag gondosan megalapozott, enciklopédikus igényű művekkel gyarapodott, mint Cunningham és Buck *Children's costume in England. From the Fourteenth to the end of the Nineteenth Century* című öltözet-történeti monográfiája (1987), vagy Schorschnak a gyermekkortörténetet gazdagító *Images of Childhood. An illustrated social history* című kiadványa (1979). *Bilder aus dem Kindergarten. Bilddokumente zur geschichtlichen Entwicklung der öffentlichen Kleinkindererziehung im Deutschland* címmel Freiburgban jelent meg Erning Günternek az óvodatörténetben a képi emlékeket is elemzése tárgyául választó kiadványa (1987). Ezzel együtt a német nyelvű irodalomban alapművévé vált Ingrid Otto *Bürgerliche Töchtererziehung im Spiegel illustrierter Zeitschriften von 1865–1915* című munkája (1989) és a Schmitt, Link és Tosch által szerkesztett *Bilder als Quellen der Erziehungsgeschichte* kötet (1997). E kiadványok s az azokat megelőző kutatások mögött kitapintható az a metodológiai szigor, amely a Belting, Dilly, Kemp, Sauerländer és Warnke szerkesztette *Kunstgeschichte. Eine Einführung* (1985) kézikönyvben, majd

pedig van Straten *Einführung in die Ikonographie* munkájában (1989) korábban már körvonalazódott, s amely mind a mai napig befolyásolja a módszertani kultúrát. Ez utóbbi összegző mű ugyan nem neveléstudományi karakterű, de alapelvei a pedagógiai kutatók révén a neveléstörténeti kutatásokba is átszármaztathatóknak bizonyultak.

A HAZAI KEZDET

Magyarul először Ariès *A gyermek és a család az anciem regime korában* című tanulmánya (1987) állította előtérbe (már ami a neveléstudományt, illetve a pedagógizálás történetét illeti) az ikonológiát mint a neveléstörténet egyik lehetséges segédtudományát. Túl ezen a népszerű (és sokat támodott) művön, egy másik aspektusból szemlélve, mint arra Szabolcs Éva egyik doktori képzésben elhangzott előadásában is rámutat (2005a), a magyar nevelésügy ikonológiai vizsgálatait megelőzték és egyben be is vezették a művészettörténeti, társadalomtörténeti és kultúrtörténeti kutatók ilyen jellegű eredményei.

Az, hogy az ikonológia/ikonográfia a neveléstörténet számára használatba vonható, meg sem kérdőjeleződött. Hiszen a történeti szemlélet az amúgy is történeti képzettséggel rendelkező kutatók számára evidenssé tette, hogy a társdiszciplínák látványos ikonológiai eredményei e téren is szavatolják a használhatóságot. Ugyanezt a tendenciát erősítette a művelődéstörténet, amely amúgy is részeként látja a neveléstörténetet.

Vayer Lajos, Genthon István, Gerevich Tibor művészettörténészek, a társadalomtörténész Klaniczay Gábor, Basics Beatrix, Gyáni Gábor, illetve Szőnyi György Endre közleményei kezdettől mértékül szolgáltak a neveléstörténészek vizsgálódásai számára. A Bertényi Iván szerkesztette *A történelem segédtudományai* című kiadványban, ha nem is túl nagy terjedelemben, de a történeti ikonográfia is ismertetésre került (BASICS 1998). Az ikonológia-ikonográfia módszere jól ismert a hazai művészettörténeti, társadalomtörténeti kutatásokból (MAROSI 2005; GYÁNI 1986), s az ikonológia mint önálló diszciplína is kelően bemutatott (SZŐNYI 2005).

A szemléleti újítás, akár annak külföldi, akár hazai (lassan száz évre visszatekintő) eredőire tekintünk, mint azt szinte mindig megfigyelhetjük a neveléstörténet historiográfiájában, nem a neveléstudomány felől érkezett: a társadalom- és a művelődéstörténet vállalt – e módszert s egyben tudományt illetően – ismét közvetítő szerepet.

A több kiadást is megért pedagógiai kutatás-módszertani monográfia (FALUS 1996) még nem említette az ikonológia-ikonográfia kérdéskörét. A *Pedagógiai lexikon* (BÁTHORY és FALUS 1997) ugyancsak nem vette fel címszavai közé az ikonológiát-ikonográfiát. Szabolcs Éva a témát szisztematikusan föláró

szakkönyve, amely a pedagógiában szerephez jutó kvalitatív kutatási metodológiákat mutatja be, szintén nem érintette az amúgy ugyancsak a kvalitatív módszerek közé sorolandó ikonológiát-ikonográfiát, ámbár annak méltó helye lenne a neveléstudományi kutatásokban (SZABOLCS 2001).

Az iskolatörténeti évforduló rendezvényeiről beszámolva Kelemen Elemér jegyezte fel elsőként az ikonológiát mint a kutatások során alkalmazható lehetséges metodust (KELEMEN 1997). 2001-ben két munka tárgyalja az ikonológiát mint hasznosítható metodust: Kéri Katalin a neveléstörténeti kutatások módszertanáról írva (KÉRI 2001), Németh András és Szabolcs Éva terjedelmes tanulmányukban pedig a neveléstudomány nemzetközi eredményeinek bemutatása során. Az ikonológia hasznáról, módszertani kidolgozottságáról ez utóbbi az első kifejtett közlemény (NÉMETH és SZABOLCS 2001). Munkájukban szót ejtenek arról is, hogy Ingrid Otto a német polgári nőnevelési kérdéseket taglaló munkája miként gazdagította a neveléstörténet kutatás-módszertani perspektíváját (OTTO 1990). Otto a Panofsky-módszer követője abban, hogy bár az ikonográfia-ikonológia nyújtja számára a forrás feltárásának lehetőségét, de a mélyebb megértés és jobb interpretálás reményében nem mond le egyéb módszerek alkalmazásáról sem.

Az utóbbi évtizedben a hazai neveléstörténeti kutatási módszerek gazdagodását eredményezte, hogy a kutatók – Kéri Katalin, Mikonya György, Pukánszky Béla, Szabolcs Éva, jelen összegzés szerzője és mások – egyre bátrabban nyúltak a történeti szociológia kvantitatív vizsgálati módszerei, az oral history s az írott források tartomelemzési lehetőségei mellett az ikonológia-ikonográfia más történettudományokban kipróbált és elfogadott fogásaihoz. Ehhez nyilvánvalóan hozzájárultak az ikonográfiai kutatókkal – mint például Ulrike Pilarczyk, Ulrike Mietzner, Johanna Hopfner – kiépített hazai kapcsolatok, illetve az interneten elérhető, hatalmas forrásanyagot tartalmazó tárhelyek megjelenése (The College of Education and Human Development, Minneapolis, USA, <http://www.bbf.dipf.de/virtuellesbildarchiv/projektbeschreibung.html>, <http://education.umn.edu/edpa/iconics/default.htm>). Az iskoláztatástörténeti adattárak és neveléstörténeti tárgyú képanyag számítógépes ikonográfiai feldolgozására vállalkozó gyűjtemények több hazai intézményben is megjelentek, s e tárgykörnek ismert gyűjtői is vannak (például a *Scola orbis* – Iskolatörténeti adattár, OPKM).

IKONOLÓGIA/IKONOGRÁFIA

Az ikonológia eljárásaival kizárólag az antropológiai jelentéssel rendelkező képet lehet megvizsgálni. Mindaddig nem tárulhat fel a kép, amíg biztonságosan nem különíthető el benne az, amelynek centrális szerep jut; azon elemek, amelyek mintázata e centrum értelme szerint elrendezett; végül azok a törmelékek

és járulékos elemek, amelyek léte többé-kevésbé alkalmi vagy esetleges. Azaz a kép föltárása eszmetörténeti értelmezés nélkül erősen kétséges. Az ikonológia, ahogy azt Jan Białostocki állította, a műalkotásokban feltároló eszméket képes vizsgálni (BIAŁOSTOCKI 1997). Mindezt ma némi módosítással szokás elfogadni: példák sora igazolja ugyanis, hogy nem csupán a műalkotásban rejlő elvek feltárására, de bármely kép lényegi megragadására képes az ikonológia és a vele együtt járó ikonográfia.

Az, hogy az ikonológiai vizsgálat tárgyául műalkotást vagy más emberi alkotást választ, vízválasztó lehet. Az első esetben az ikonológia a művészettörténet, a másodikban pedig a legtágabban vett történettudomány módszereként értelmeződik. A történettudományhoz illeszkedő ikonológiaértelmezéssel értelemszerűen együtt járnak az eszmetörténeti vizsgálatok.

Az ikonológiát – a fentiekből következően – több oldalról is érheti támadás: sokak szerint csak a jelentésre szűkített kutatások számára alkalmas, mások pedig attól tartanak, hogy művelői mindenben hajlamosak jelentést, netán szimbólumot találni. Némelyek (mondani se kell, a művészettörténészek közül) azt hangoztatják, hogy az ikonográfia nem képes megragadni a művészi lényegét, s feltárása során éppen azt semmisíti meg a vizsgálat tárgyában, ami a mű lényege. Fölvetődik annak veszélye is, hogy egyéb, kellő figyelemmel megválasztott források híján az ikonográfiai értelmezés könnyen hamis eredményhez vezet, hiszen a nehezen meghatározható tartalmú képek fogalmi megragadása nemcsak nehézkes, de a képekbe belevetített eszmékhez tapadás különféle képzelgésnek is teret adhat.

Az ikonográfiai értelmezés, mert szükségképpen elégtelen elemből áll, s a különböző jelképrendszerek – a kép és a szó – egymással formálásának nehézségével küszködik, többnyire valóban lehetetlen mindaddig, amíg az Erwin Panofskynak tulajdonított korrigáló elvek és alkalmas történeti módszerek a segítségére nem sietnek.

Mielőtt azonban az ikonológia-ikonográfia történeti segédtudományként való alkalmazásáról beszélünk, érdemes néhány, a vizsgálatunkhoz szükséges problémát bemutatni és azokra rákérdezni.

Ugyan az ikonográfia-ikonológia huszadik századi tudomány, mint minden diszciplína, igyekszik identifikálni magát, s eközben megteremti saját múltját. Esetünkben Cezare Ripa *Ikonológia* című nagyszerű enciklopédikus műve a határvonal, amely „előtti” és „utáni” korszakra osztja e tudomány történetét. Az ikonográfia a képek leírásával, az ikonológia pedig a képek jelentésének föltárásával foglalkozó tudományág. Az ikonográfia a képleíráson túl a képek osztályozását és értelmezését is magára vállalja. Ez a szerepvállalás azonban tudományfilozófiai problémákat is felvet. Az ikonológia és az ikonográfia annak a tudománynak – nevezetesen a művészettörténetnek s a művészettörténet határ-

tudományainak – az igényeihez illeszkedik, amelynek keretein belül létrejött, s amelynek bővüléséhez hozzájárult. Az ikonográfia kezdetben a művészi módon készült (azaz valami okból művészeti alkotásnak állított) képek tudományát jelentette, s e műalkotások allegóriáit tárta föl. S ha az allegóriák osztályozásra kerültek, akkor a kutatás módszere szerint az egyén, egy adott korszak vagy egy vallás ikonográfiájára vonatkoztak (RÉAU 1955, 1997). A formálódó tudomány tehát magával hozza azt a metodikát, amely leginkább arra a tudományra jellemző, amelynek az ikonológiára elsőként volt igénye. Az ikonográfia eszerint nem egyéb, mint a művészettörténet egyik legnagyobb (neokantiánus természetű) eredménye.

Az ikonológia/ikonográfia civilizációtörténeti sajátosságokra is ráirányítja a figyelmet: az európai gyakorlathoz képest nincs zsidó és moszlim ikonográfia, s kutatási módszereiben pedig az európai karakteresen megkülönböztethető az ázsiai és a közép-, illetve dél-amerikai ősi kultúrákkal foglalkozó ikonográfiáktól. Másrészt rávilágít az összehasonlító vizsgálatok szükségességére, valamint azokra a térséget megosztó kulturális hasadásokra, amelyek mentén a civilizációs mintázatok a korábbi eseménytörténeti narratívához képest mélyebben értelmezhetők.

Az ikonográfia segédtudományként sikeresen járult hozzá valamennyi, tárgyi emlékeket a forrásának tekintő történeti tudományhoz, mint a heraldikához, a pecsétekkel foglalkozó szigillografiához, a numizmatikához, s az első pillanattól kezdve összehasonlító karaktert vett fel. A különböző európai művelődési korok archeológiai eredményei nem születtek volna meg az ikonográfiai kutatások és az azok alapján születő interpretációk nélkül.

Hasonló sikerekhez vezetett művészettörténeti alkalmazása is. Az ikonográfia művészettörténeti alkalmazásának eredménye, hogy ma csak azt tekintik ikonográfiai vizsgálatnak, amelynek antropológiai jelentései is fölsejlenek: azaz csak azon források képi vizsgálata tekinthető hasznosnak, amelyen bizonyított az emberi alak jelenléte. Ennek tudományfilozófiai következménye pedig az, hogy a társadalomtudományok mellé idővel a kognitív tudományok is felsorakoznak a maguk sajátos tudományigényével, módszertanával, frazeológiájával és képzeivel. Az embertudományok ugyanakkor magukkal hoznak az élettudományból olyan tudományosnak nevezhető képzeteket és eljárásokat, amelyek például a biológiai antropológia, a biológia vagy akár az orvostudomány, az agrártudomány és az ökológia ujjnyomait viselik magukon. (Ugyanakkor az, hogy a vizsgálatok kritériuma az emberábrázolás, kizárja, hogy az ornamentális művészet, az ilyen iparművészet vagy akár az építőművészet, a kertművelés stb. kutatási területté válhasson.)

A leszűkítő elvek mellett azonban számos dolog jelzi, hogy az ikonológia multidiszciplináris, helyenként transzdiszciplináris karakterhez jutott már ak-

kor, amikor még a művészettörténet volt a megformázója. Ehhez járul, hogy az ikonográfia a forrásokat nem a művészettörténet formaigénye alapján elemzi, hanem kizárólag a tartalommal, a tárggyal foglalkozik; ez az oka, hogy vizsgálódásai szűkebbek s egyben tágabbak is a művészettörténeténél. Tartalmi orientáltsága miatt azonban lemond az esztétikai értékek meghatározásáról, s egyben elhatárolódik az antropológiai sajátosságok minősítésétől, etikailag pedig közömbös marad. Értékkitételektől való távolságtartása, leíró jellege (ahogy arra rámutat RÉAU 1955, 1997) miatt az archeológiához, illetve az etnográfiahoz áll közel.

Az ikonológia szerint a kép, amelyet vizsgál, egyrészt embert ábrázol, másrészt a kép létrehozójához, a létrehozó mentalitásához kötött gondolat kifejezője. A kép értelméhez ennek megfelelően kétféle aspektussal közelíthetünk: vagy a kép végső konstrukcióját adó szerző oldaláról, vagy a képen ábrázolt ember felől. A leíró ikonográfia és az értelmező ikonográfia egyazon módon felhasználja a kor bölcséleti, filozófiai, teológiai, mitikus, vallási vagy tudományos ismereteit, a világ-, az ember-, a műveltségkép sajátosságait föltáró egyéb forrásait: a leíró változat által az ikonográfiai rendszerek áttekintésére alkalmazott, s az értelmező szerepű pedig egy-egy korszak, forrategyüttes általános karakterét és jelentését kívánja megragadni.

De mire használták az ikonográfiát-ikonológiát, legalábbis kialakulása kezdetekor? Módszereivel a kutatók képesek alkotott tárgyakat azonosítani, eredetüket, származási helyüket, alkotóik mentalitását meghatározni, keletkezési idejüket behatárolni. A filológiai jellegű munkálatokkal vethető egybe az a szerep, amelyhez így jut. Emellett több, verbálisan megragadhatatlan sajátosságára figyelmezteti a civilizáció-, a gondolkodás-, a mentalitás- s a vallástörténet kutatóit. A képeket a korszakokon átnyúló vagy éppen váratlanul megváltozó jelképek, érzületek, viselkedési alakzatok dokumentumainak tekintik.

Az eddig említett tudományokban azonban az ikonográfia és az ikonológia csupán segédtudományként funkcionált. A témát azonosító leíró ikonológia és a figuratív formák jelentését föltáró ikonográfia önálló tudományként értelmezéséhez Aby Warburg, Erwin Panofsky, Tolnay Károly, Umberto Eco és mások járultak hozzá (SZÖNYI 2005).

Erwin Panofsky a műalkotás értelmezésének módjával a metodológia végső kidolgozójává válik. A három szinten (értelmezéssel, ikonográfiai elemzéssel, mélyebb értelmű megragadással) fókuszba állított képi objektum a norma a kutatás során. A Panofskyhoz kötött módszer segítségével a második világháború után a művészettörténet ikonografikussá vált, s az intézmény-, majd a mentalitástörténettel foglalkozók is érdeklődni kezdtek iránta. Az ikonológia és az ikonográfia az esztétikában való bekerüléssel egyidejűleg vált önálló diszciplínává, annak ellenére, hogy módszerként továbbra is főként a művészettörté-

nészek és a hieroglifák, emblémák, képi szimbólumok után kutató irodalmárok alkalmazták. Ezzel együtt kialakultak saját dokumentációs központjai, intézetei, tanszékei, miközben folyamatosan gyarapodott a kutatók eredményeit közlő kiadványok száma.

Az ikonológiai nevezett művészettörténeti fordulat eredményezte, hogy az ikonológia-ikonográfia közel került a többi humán tudományhoz, s multidiszciplinaként kezdett viselkedni. Felismerték, hogy a képen megragadott, Panofsky-féle „lényegi jelentés nem írható le a művészettörténetben használt fogalmakkal, csak a filozófia, a vallás, a társadalom- és a tudománytörténet stb. kölcsönvett terminusaival” (BIAŁOSTOCKY 1997). A tudomány s a hozzá tartozó módszer leginkább az esztétikumban ágyazódott, s a kutatások is eltolódtak a formai vizsgálatoktól az ideák irányába.

A képek, állítja az ezredforduló előtt Mitchell, nemcsak megjelenítői, de alakítói is az emberi világnak. Az önálló képtudomány kialakítását szorgalmazza tehát, elvetve azt a nézetet, hogy a vizualitást áthatják a szövegekből származó metaforák, egyben a tudományt is kárhóztatja (MITCHELL).

A képeket feltáró, ennek ellenére a szövegközpontúságra ügyelve verbalizáló ikonográfiának-ikonológiának, meglehet, hamarosan vége szakad; helyét az önálló képelmélettel rendelkező kritikai ikonológia veheti át. A képi fordulatot és a vizuális kultúra megújulását hirdető két szaktekintély 1994-ben megjelent közleményeikben (HORNYIK 2006) nem vágtak azonban át az ikonológia-ikonográfia művészettörténethez kötődő köldökzsinórját. Azt hangsúlyozzák inkább, hogy amennyiben a művészettörténet meg kíván újulni, magukat a vizuális kutatásokat kell átalakítani oly módon, hogy a társadalomtörténet, a holisztikus szemlélet és a populáris kultúra történeti alakzatai is szerephez jussanak, s mindez érvényes módon kutathatóvá váljon. Ehhez pedig egy olyan módszernek kell társulnia, amely valamennyi tudomány és tudomány előtti gondolkodási eljárás, azaz mítosz és vallás vizsgálatára alkalmas.

Látható, hogy rövid száz év alatt az ikonográfia/ikonológia úgy távolodott el keletkezési helyétől, a művészettörténettől és az archeológiától, hogy annak kényszerítő diszciplináris és módszertani kötöttségeitől megszabadult ugyan, de lényegétől nem határolódott el. S ezzel együtt a gondolkodástudományok, a művészettudományok, mi több: a természettudományok számára is fontossá vált. Módszerként szinte valamennyi olyan diszciplína felhasználja, amely nem vállalkozik értékítéletek alkotására. Antropológiai karaktere megerősödött, ám így is a társadalomtudományok között keresi a helyét mint esztétikumban való kutatási módszer.

A HAZAI NEVELÉSTÖRTÉNETI KUTATÁSOK IKONOGRÁFIAI-IKONOLÓGIAI TEMATIZÁCIÓI

A hazai történeti kutatásban az egyénre, a korra és a vallási világrépre vonatkozó ikonográfiai művekből számos fősorakoztatható. A lista élén azok a kiadványok állnak, amelyek különböző korszakok személyeit arcképükkel is reprezentálják – s ilyeneket bőséggel adtak ki önreprezentációra hajlamos elődeink.

Vayer Lajos 1935-ös Pázmány-ikonográfiája a kezdet. Mára, sok más mű után, elkészült például a Zrínyi-ikonográfia, s a keresztényi jelképekről, képzőművészeti toposzokról, emblémákról, jelvényekről, érmekről számos enciklopédikus kiadvány elérhető. Sok idegen nyelvről lefordított, népszerű-ismeretterjesztő mű is megjelent magyarul, köztük olyan kitűnő munkák is, mint például az Umberto Eco szerkesztette *A szépség története*, illetve *A rútság története*. A művészettörténészek és a társadalomtörténészek buzgóságának köszönhetően ezek az enciklopédikus jellegű, egy vagy néhány vizsgálati szempontot hangsúlyozó leírások szolgálják az ikonográfiáról vallott nézetek alapjait. S bár az éppen csak megidézett hazai történeti ikonográfia szinte teljes anyaga pedagógiai, illetve neveléstudományi karakterű kutatások forrásai közé kerülhetne, az ilyen vizsgálatok egyelőre váratnak magukra. A történeti tudományokban tapasztalható, a képek kutatására is alapozott munkálkodás gazdagsága nem fedezhető fel a neveléstörténeti tevékenységben.

A KÉP MINT FORRÁS

A források között a kép megjelenése egyidős a neveléstörténeti karakterű közleményekkel. A képre mint önálló, sajátos tartalom közvetítőjére azonban csupán az elmúlt évtizedben figyelt fel a magyar neveléstörténeti kutatás. Kiindulópontnak is tekinthetjük Péter Katalin *Gyermek a kora újkori Magyarországon* című munkáját (1996).

Baska Gabriella, Nagy Mária és Szabolcs Éva 2001-ben, a hazai neveléstudományi szaklapok között az ikonográfiát leginkább tematizáló *Iskolakultúra* folyóirat könyvsorozatában bocsátották nyilvánosság elé a *Néptanítók Lapja* 1901-es évfolyamának elemzését. A sajtótörténeti karakterű munkában az egykori lapban megjelent tanítói arcképek közül is válogattak a szerzők.

Ilyen előzmények nyomán már magától értetődő módon jelentek meg például Pukánszky Béla *A nőnevelés évezredei* című lánynevelés-történeti kismonográfiájában az illusztráción túlmutató képek (PUKÁNSZKY 2006).

Túl azon, hogy a kutatók magától értetődő történész érdeklődéssel és felkészüléssel fordultak a képi forrásokhoz, s közülük nem egy az ikonológiai vizsgálatokhoz nélkülözhetetlen emberábrázolathoz is, a hazai neveléstörténeti

kutatásokban, amennyiben megítélhető, az ikonográfia-ikonológia használata az alábbiakban ismertetett öt területen körvonalazódik. E területek kutatói a tágan vett művelődéstörténeti szempontokat is érvényesítik neveléstörténeti vizsgálatokban, akárcsak azokat az ikonológiai szempontokat, amelyeket a művelődéstörténetben vagy a histológiai szakmunkákban korábban bevezettek.

A források használatán túli képvizsgálatok kaleidoszkópszerűen, illetve szisztematikusan történtek. Ezek hol életképeket fixálnak, hol a sajtótörténet fejezeteivel mutatják be a pedagógiai antropológia tárgyát képező tanár-, illetve gyermekképet. Ikonográfiai-ikonológiai célra használható gyűjteményekről is szó esik, sőt tematikus monográfia is megjelent. A taneszköztörténet részét adó tankönyvtörténet és tankönyvelmélet érdeklődése is kimutatható az ikonográfia-ikonológia iránt. Ami azonban sajnálatosan hiányzik: a képsorozatok összehasonlító elemzése.

A pedagógus és a gyermek arca az életképekben

A hazai neveléstörténeti kutatásokban az 1945 utáni időszak vizsgálatához természetes módon hozzátartoznak a képi források, amelyekről azonban egyelőre csak keveset tudunk. E hiányosságot említi föl Mikonya György (MIKONYA 2006: 59) abban a közleményében, amely a pedagógiai életképekről elsőként nyújt bő áttekintést. Az ilyen közlemények hozzájárulnak a korszak emberképén belül a pedagógus- és gyermekkép változatainak feltárásához és leírásához. Az antropológiai karakterű kutatások igénylik az ikonológiai módszert, hiszen karakterüknek megfelelően ugyanúgy az emberre fókuszálnak, s mindennek módszertani hozadéka is körvonalazódik.

E közlemények a szövegforrások és a képek egymáshoz viszonyítására törekkenek. Önéletrajzi írások, visszaemlékezések, újságírói portrék és sajtófotók, továbbá családi képek összevetéséből kerülnek ki a pedagógiai olvasatok. A szöveg és a képi dokumentumok közös horizontjának föllelése jelenti a kutatások nehézségét, amint erre maguk a tanulmányszerzők is utalnak. Olyan módszertani problémák körvonalazhatók, amelyek megoldása elősegítheti majd a neveléstörténeti ikonográfiai kutatások elmélyülését. Először is világosan el kell különíteni, hogy a képek mikor referálnak létrehozóik (a fotósok, a kiadványok szerkesztői, a fenntartók) szándékáról, nézeteiről, politikai, a szocialista emberképpel kapcsolt, ideológiailag megalapozott állásfoglalásáról, s mikor a képeken szereplő személyekről. Meg kell határozni, miként tekinthetők a források homogénnek, milyen előfeltevésekkel szabad a dokumentum karakterű – családi vagy éppen sajtóban megjelenő, azaz magán-, illetve közhasználatba kerülő – fényképeket egybevetni, s ezekhez miként társíthatók például az alkalmazott művészet körébe eső grafikák. Vizsgálni kell azt is, miként formázódnak

ezekben a képekben a pedagógiai tartalommal rendelkező szimbólumok, azaz mely elemeket nevezhetünk a kor világképe alapján annak, s melyeket legfeljebb a vizsgáló világképe szerint. Azokra a képi kódokra (illetve a hiányukra) is érdemes odafigyelni, amelyek az adott korban érvényesülnek, és pedagógiailag is értelmezhetők.

Nézőpontok sokasága vethető föl a pedagógiai antropológiai vizsgálatok számára, ha a kor hivatalos szemléletét kívánja a kutató föltárni, vagy ha például azonosítani szeretné különböző csoportok nézeteit. Ahogy akkor is, amikor az antropológia körén belül meg kell határozni, mely esetekben szabad beszélni az intézményes pedagógia illetékességébe tartozó képekről, s melyekben nem.

Sajtótörténet, sajtófotó, antropológia

A sajtófotók neveléstörténeti vizsgálata az a másik terület, amely ha elterjedtnek nem is nevezhető, de ismertebb, s amelyet néhány kutató, bár segédtudományi aspektusból, szisztematikusan végez. Baska Gabriella, Nagy Mária és Szabolcs Éva közös kötetében (2001), a *Magyar Tanító* 1901-es évfolyamát bemutató, a mai napig nem a jelentőségének megfelelően értékelt mikrotörténeti szakmunkában a képi források között olyanok is találhatók, amelyek ikonográfiai vizsgálatnak is alávetethetők. Kéri Katalin a *Nők Lapja* és az *Óvodai nevelés* címlapképeit elemezve igyekezett a szocialista pedagógia képi világáról számot adni (KÉRI 2003). Az ikonológiától nem idegen Kis-Molnár Csaba és Erdei Helga tanulmánya sem, amely az 1950 utáni gyermekkép meghatározását tűzte ki célul (2003). Az utóbbi évektől kezdődően a pécsi egyetem neveléstörténészei és tanítványai szisztematikusan foglalkoznak a sajtó képi világával, s e vizsgálatokban gyakran érvényesítenek ikonográfiai szempontokat (vesd össze: KÉRI és VARGA 2006; GÉCZI 2006a; GÉCZI 2006b; GÉCZI 2007). Miként az *Iskolakultúrában*, úgy az *Educatio* és a *Magyar Pedagógia* folyóiratokban is fel-feltűnnek az ikonológiai-ikonográfiai metódust használó kutatási eredmények. A *Magyar Pedagógiában* látott napvilágot például Géczi János tanulmánya, amely a szocialista gyermekfelfogás eredményeként kialakuló gyermekkép képi megjelenítését vizsgálja a *Köznevelés* 1956 és 1964 közti évfolyamaiban (2006c).

A sajtófotókhoz fordulás ugyancsak fölvet forráshasználati kérdéseket. A nemzetközi kutatások szerint e képekben a lapkészítő alkalmazottak képviselte kiadványt finanszírozó fenntartók képzei inkább tetten érhetők, mint a képeken ábrázoltaké. Ugyanakkor egyedi elemzésre, illetve mikrojelenségek bemutatására kevésbé alkalmasak. A sajtófotók számára az adott periodikában megjelenő alkalmazott grafikai munkák jelentenek referenciát: a közös tulajdonságok és az így megtalált szimbólumok mentén történhet a Panofsky emlegette „mélyebb jelentés” bemutatása.

A hazai neveléstörténet sajtófotó-vizsgálatai e belső referencia megkeresésére éppúgy nem vállalkoztak, miként arra sem, hogy a választott sajtóorgánium munkatársait, illetve a sajtó mint véleményformáló médium meghatározottságait kiterjedt elemzésnek vessék alá. A neveléstudományi sajtó utóbbi ötvenéves történetének megírása is várat magára; ha ez a munka megszületik, a szerzők nem mulaszthatják el a források ikonográfiai-ikonológiai értelmezését sem.

Gyűjtemények

1985-től létezik a bambergi egyetem archívuma, amely a pedagógia számára kínál ellenőrzött, megfelelően adatolt és karakterisztikus jegyekkel jellemzett forrásokat. Ehhez hasonló szisztematikus magyar gyűjtemény még nem készült, a hazai fényképgyűjteményekből azonban bízást összeállíthatók olyan korpuszok, amelyek neveléstörténeti kutatások forrásait, illetve tárgyát képezhetnék. E létező és szüntelenül bővülő gyűjtemények szolgáltatathatják akár a diszciplináris ikonológia vizsgálati anyagát, akár a több kutatási módszert fölhasználók számára a segédforrások helyét.

Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum gyűjtőköre és tevékenysége a képi vizsgálatokhoz megfelelő forrástár. A Könyvtár és Múzeum gazdag tankönyv- és taneszköztára, továbbá iskolatörténeti kiállításai a kutatók számára lehetőségek sorát kínálják föl.

A Pécsi Tudományegyetemen 2004-ben létrejött egy hallgatói archívum: a neveléstudományi oktatásba bekerült hallgatók pedagógiai karrierjét képekkel követhetővé tevő gyűjtemény körvonalazódik, amelybe több ezer kép van feltöltve. A képzőhelyen megforduló hallgatók kizárólag saját családi fényképeik segítségével mutatják be iskoláztatásuk jellemzőinek talált eseményeit, az osztály, az iskola életének fontos és köznap eseményeit. Ugyanakkor a képekhez esszét is társítanak, amelyben a képek saját szempontú bemutatására vállalkoznak.

Tematikus monográfiák

Neveléstörténeti tárgyú ikonográfiai/ikonológiai monográfia eddig Magyarországon nem született. A nem intézményes tudásátadás kutatása kapcsán egy, az intézményes oktatás ezernyi szintjén megerősítésre kerülő szimbólum történeti alakzataival jó évtizede éppen jelen dolgozat szerzője foglalkozik (GÉCZI 2002, 2003, 2004, 2005a, 2005b, 2006, 2007).

A közös művelődéstörténeti és neveléstörténeti kutatások közé sorolható viszont néhány új, tematikus monográfia. Neveléstörténeti értéke is van az ágy kultúrtörténetének, az életfák közé tartozó cédrustörténetnek vagy a fertilitással kapcsolatot mutató egyszarvú-monográfiának. Az ikonológiai eljárás tárgy-,

eredet- és időmeghatározására példák sora hozható abból a kutatásból, amelynek során a rózsa és jelentéseinek történetét, azaz egy szimbólumkör áthagyományozásának művelődéstörténeti korszakokként eltérő módjait tártam fel.

Taneszköztörténet

A taneszköztörténet kutatói is érvényesítenek időnként ikonográfiai szempontokat munkáikban (JÁKI 2000). Az eszközök leírása során önkéntelenül adódnak olyan momentumok, amelyek ikonológiai szempontból is relevánsak. Nagy Nóra OTDK-tanulmánya, amely két éve országos megmérettetésen II. díjat kapott, az Orbis pictus különböző kiadásai kép- és szövegpárjainak egybevetésére tett kísérletet, melynek során sikeresen bemutatta a mű keletkezésének és újabb kiadásainak változó hivatkozásrendszereit, és felvázolta a mű esztétikaitörténeti kapcsolatrendszerét (NAGY 2005).

ÖSSZEGZÉS

Milyen, az ikonológiával-ikonográfiával kapcsolatos módszertani sajátosságok hüvelyezhetők ki az e tárgykörben végzett, kezdeti hazai neveléstörténeti kutatásokból?

Első megállapításunk az lehet, hogy sem a tudomány, sem a módszer nem szervült még sem a neveléstörténeti kutatásokban, sem a neveléstudományokban. Egyes elemei, ha megjelentek, a társtudományok révén bukkantak fel, s magukon hordják a társtudomány jellegéből adódó sajátosságokat.

Az ikonológia-ikonográfia módszerként alkalmazva segédtudománynak tekinthető, de sem szakirodalma, sem kidolgozó tudományos közössége nincs. Módszerkénti használata leginkább a német kutatók és szakirodalom alapján terjedt el, éppen a művészettörténetben, illetve az irodalomban, s ez a neveléstörténeti kutatásokban is érezteti a hatását (BELTING, DILLY, KEMP, SAUERLÄNDER és WARNKE 1985; BELTING 2000; MAROSI 2005).

A neveléstörténeti ikonográfiai (és ikonológiai) szempontú kutatások célja azonos a többi történeti kutatásban megszokottal, amennyiben feladata objektívációk jelentésének föltárása és a gazdag implikációik leírása. Az ikonológia-ikonográfia leginkább segédtudományként hasznosult: általa körültekintőbben írható le, hogy a legszélesebb értelemben vett áthagyományozott értékek megjelenítése miként alakul ki, milyen örökségek jelennek meg benne, s milyen téridői és antropológiai utalásai vannak. Hogyan keverednek benne a civilizációs és az individuális hagyományok, s mely elemekre támaszkodik a továbbiakban az utókor? Miként tesznek szert értelemre a politika, a vallás, a helyi kultúra stb. erőterében például a képileg is megragadható objektumok, és ez mennyiben

tartalom, illetve forma? Milyen sajátos funkciója van a képként ábrázoltaknak, mennyiben hasonlít, mennyiben azonos, illetve eltérő a szó-nyelvvél megragadottól? A legfőbb kérdés pedig az, hogy vannak-e s milyen sajátos képiségek a pedagógikum történeti mintázataiban, akár például az intézmények, akár az írás-olvasás, akár a taneszközök esetében vagy éppen a nevelésügy személyeinek (tanárok, szülők, gyermekek) megjelenítésében.

Érdeklődésre tarthat számot az is, hogy az eddig csak a pedagógiai helyzetek ábrázolásának vizsgálatával foglalkozó neveléstörténeti ikonográfiai/ikonológiai kutatások eddig gyakorolt témái mellett miként jelenik meg a pedagógiai antropológia kérdésköreivel, a világképi, továbbá a tudásátadás formáit tematizáló vizsgálatokkal foglalkozó vagy egyéb, ikonográfiailag új szempontokhoz vezető tudományproblematizáció.

IRODALOM

- ARIÈS, Ph. 1987. *A gyermek és a család az ancim regime korában*. In: *Gyermek, család, halál*. Budapest, 9–317.
- BASICS Beatrix 1998. *Történeti ikonográfia*. In: Bertényi Iván (szerk.): *A történelem segédtudományai*. Budapest, 40–50.
- BÁTHORY Z. és FALUS I. 2001. *Tanulmányok a neveléstudományok köréből 2001*. Budapest
- BÁTHORY Z. és FALUS I. 1997. (szerk.): *Pedagógiai lexikon*. Budapest
- BELTING, H. 2000. *Kép és kultusz. A kép története a művészet korszaka előtt*. Budapest
- BERTÉNYI Iván 1998. (szerk.): *A történelem segédtudományai*. Budapest
- BIALOSTOCKI, J. 1997. Ikonográfia. In: Pál J. (szerk.): *Az ikonológia elmélete. Szöveggyűjtemény az irodalom és a képzőművészet szimbolizmusáról*. (Ikonológia és műértelmezés I.) Szeged, 227–251.
- CUNNINGTON, Phillis és BUCK, Anne 1978. *Children's costume in England. From the Fourteenth to the end of the Nineteenth Century*. Adam & Charles Black, London
- ERNING, Günter (1987): *Bilder aus dem Kindergarten. Bilddokumente zur geschichtlichen Entwicklung der öffentlichen Kleinkindererziehung im Deutschland*. Freiburg
- FALUS I. 1996. (szerk.) *Bevezetés a pedagógiai kutatás módszereibe*. Budapest
- GÉCZI János 2002. Reneszánsz növényillusztráció. In: *Magyar botanikai kutatások az ezredfordulón. Tanulmányok Borhidi Attila 70. születésnapja tiszteletére*. Pécs, 63–78.
- GÉCZI János 2003. *Rózsaképvessék. Megjegyzések a Kárpát-medence 17. századi képvessékéhez*. Habilitációs előadás. 2003. 9. 24. Pécs
- GÉCZI János 2004. Shakespeare rózsái. *Iskolakultúra*, 14. 6. sz. 70–86.
- GÉCZI János 2005a. A római világ képeinek rózsája. (1–6. század) *Iskolakultúra*, 15. 12. sz. (szeparátum) 1–27.
- GÉCZI János 2005b. Reforméletmód – és szimbóluma: Nagy Sándor világképének és művészetpedagógiájának elemei. *Magyar Pedagógia*, 1. sz. 19–38. = In: Németh A., Mikonya Gy. és Skiera, E. (szerk.): *Életreform és reformpedagógia – nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója*. Budapest, 136–163.
- GÉCZI János 2006a. A szovjet pedagógiai minta. *Iskolakultúra*, 16. 9. sz. 24–38.

- GÉCZI János 2006b. A pedagógiai sajtó. 1956. *Educatio*, 3. sz. 511–538.
- GÉCZI János 2006c. A szocialista gyermekfelfogás. A túlkorosok és a felnőttek oktatásának ikonográfiai megjelenítése. 1956–1964. Köznevelés. *Magyar Pedagógia*, 2. sz. 147–168.
- GÉCZI János 2006d. A túlkorosok és a felnőttek oktatásának ikonográfiai megjelenítése az 1956 utáni magyar pedagógiai sajtóban. In: Keller Magdolna és Simándi Szilvia (szerk.): *VI. Országos Neveléstudományi Konferencia. Tanul a társadalom*. Budapest, 2006. október 26–28., 132.
- GÉCZI János 2007a. *Az egészséges és a beteg gyermek ikonográfiai megjelenítése 1950–2000 között a magyar neveléstudományi szakajtóban*. MTA Művelődéstörténeti Bizottsága Élettudománytörténeti Munkabizottság. Az egészség-tan-oktatás története és jelentősége. Budapest, 2007. november 29.
- GÉCZI János 2007b. *Nagy Sándor antropológiája és annak jelképei*. VII. Országos Neveléstudományi Konferencia. Budapest, 2007. október 25–27. In: Vidákovich Tibor és Molnár Éva (szerk.): *Változó tanulási környezetek, változó pedagógusszerepek*. VII. Országos Neveléstudományi Konferencia. Budapest, 2007. október 25–27., 25, 54, 82.
- GÉCZI János (megjelenés alatt): *A virágok virága a Pósoni kertben*. Lippay János-konferencia. Budapest, 2006. november 1. MTA Agrártörténeti és Faluszociológiai Bizottság, MTA Kertészeti Bizottság, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, BCE Kertművészeti Tanszék, Károli Gáspár Református Egyetem Gazdaság- és Művelődéstörténeti Tanszék.
- GYÁNI Gábor 1986. Az „új történetírás” jelensége. *Világtörténet*, 3–4. sz. 3–7.
- HORNYIK Sándor 2006. *A képi fordulatról*. <http://www.exiindex.hu>.
- JÁKI László 2000. (szerk.) *Orbis pictus. A szemléltetés évszázadai*. Budapest
- KELEMEN Elemér 1997. Ezeréves a magyar iskola. Beszámoló az iskolatörténeti évforduló rendezvényeiről, eseményeiről. *Új Pedagógiai Szemle*, 3. sz. 81–93.
- KÉRI Katalin 2001. *Bevezetés a neveléstörténeti kutatások módszertanába*. Budapest
- KÉRI Katalin és VARGA Attila 2006. Acélos Szoszó és 25 méter vörös szőnyeg. Átpolitikált alsó tagozatos tankönyvek 1950–1956 között. *Educatio*, 3. sz.
- KÉRI Katalin 2003. Gyermekkép Magyarországon az 1950-es évek első felében. In: Pukánszky Béla (szerk.): *Két évszázad gyermekei*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 229–245.
- KIS-MOLNÁR Csaba és ERDEI Helga 2003. Gyermekkép a magyar sajtóban 1950 után. In: Pukánszky Béla (szerk.): *Két évszázad gyermekei*. Budapest, 246–286.
- KISS A. és SZÖNYI Gy. E. 2003. (szerk.): *Szó és kép. A művészeti kifejezés szemiotikája és ikonográfiája. Tanulmányok*. (Ikonológia és műértelmezés 9.) Szeged
- KLANICZAY Gábor 1989. Az interdiszciplinaritás az utóbbi negyedszázad történettudományában. *Századok*, 1. sz. 163–178.
- MICHELL. W. J. T. 1994. The Pictorial Turn, *Artforum*, 1992/3. 89–94.
- NAGY Nóra 2005. *Comenius beszélő képei*. OTDK-dolgozat. Kézirat. Pécsi Tudományegyetem Tanárképző Intézet
- NÉMETH A. és SZABOLCS É. 2001. *A neveléstörténeti kutatások főbb nemzetközi tendenciái, új kutatási módszerei és eredménye*. In: Báthory Z. és Falus I. (szerk.): *Tanulmányok a neveléstudományok köréből 2001*. Budapest, 46–76.
- OPIE, Ionia, OPIE, Robert és ALDERSON, B. 1992. *The treasure of Childhood. Books, Toys and Games from the Opie Collection*. London
- OTTO, Ingrid 1989, 1990. *Bürgerliche Töchtererziehung im Spiegel illustrierter Zeitschriften von 1865–1915*. Hildesheim

- PANOFISKY, Erwin 1984. A képzőművészeti alkotások leírásának és tartalomelemzésének problémájához. In Uő: *A jelentés a vizuális művészetekben*. Budapest, 249–261.
- PÉTER Katalin 1996. (szerk.): *Gyermek a kora újkori Magyarországon*. Budapest
- PUKÁNSZKY Béla 2001. *A gyermekkor története*. Budapest
- PUKÁNSZKY Béla 2006. *A nőnevelés évezredei*. Budapest
- RÉAU, Louis 1955, 1997. Az ikonográfia meghatározása és alkalmazása. In: Pál J. (szerk.): *Az ikonológia elmélete*. (Ikonológia és műértelmezés I.) Szeged, 181–193.
- SCHMITT, H., LINK, J.-W. és TOSCH, F. 1997. (szerk.): *Bilder als Quellen der Erziehungsgeschichte*. Bad Heilbrunn
- SCHORSCH, A. 1979. *Images of Childhood. An illustrated social history*. New York
- SZABOLCS Éva 1999. *Tartalomelemzés a gyermekkortörténet kutatásában. Gyermekkép Magyarországon 1867–1890*. Budapest
- SZABOLCS Éva 2001. *Kvalitatív kutatási metodológia a pedagógiában*. Budapest
- SZABOLCS Éva 2004. „Narratívák” a gyermekkorról. *Iskolakultúra*, 14. 3. sz. 27–31.
- SZABOLCS Éva 2005. *A neveléstörténet kutatási módszereinek gazdagodása*. ELTE Pedagógiai Doktori Program. http://www.ppk.elte.hu/nevtud/doktoriiskola/Tortenetkutatasi_modszerek
- SZÖNYI GYÖRGY Endre 2004. *Pictura & Scriptura. Hagyományalapú kulturális reprezentációk huszadik századi elméletei*. Szeged
- TALKENBERGER, H. 1997. *Historische Erkenntniss durch Bilder? Zur Methode und Praxis der Historischen Bildkunde*. In: Schmitt, H., Link, J.-W. és Tosch, F. (szerk.): *Bilder als Quellen der Erziehungsgeschichte*. Bad Heilbrunn, 11–26.

Auxiliary Science to Pedagogical History: Iconology-Iconography

In only a hundred years, iconography-iconology has moved away from its origin – cultural history and archaeology – in the way that it shed off their disciplinary and methodological boundaries. Thus, it has become significant for humanities, art disciplines and even natural sciences. As a methodology, it is applied by almost all disciplines that do not engage in forming value judgements. Its anthropological character has strengthened though, but it still looks for a place among humanities, being an auxiliary science of cultural historical and multidisciplinary character, and is a method successfully applied in numerous fields. The iconography-iconology that reveals images while carefully verbalizing its contexts will probably soon come to an end, and its place will be taken by a critical iconology with an independent image theory. Highly acclaimed experts advocating the turn toward imagery and the renewal of visual culture have not, however, cut the umbilical cord between iconology-iconography and cultural history, which can be experienced in (in a broader sense) Hungarian cultural-historical researches applying iconography as well. Looking at the features of the transition period, in this lecture I summarize my own results – the ones I find important based on analyzing the symbols of a being belonging to a certain

civilization, and based on the photos taken from professional pedagogical press in the past fifty years – in the light of domestic and international researches in the field of iconology/iconography.

Keywords: archaeology, context-centred, iconology, interdisciplinary relations

Amedeo Di Francesco

∴ Nápolyi Egyetem, Keleti Nyelvek Kara, Finnugor Nyelvek Tanszéke
∴ amedeodifrancesco@gmail.com

A KÖLTÉSZET MINT IMÁDSÁG – DSIDA JENŐ „APOKRIF EVANGÉLIUMA”

*Poetry as Prayer – „Apokrif evangélium”
[Apocryphal gospel] by Jenő Dsida*

Dsida Jenőnek, az erdélyi magyar irodalom eme kiemelkedő képviselőjének a verseiben keresztény irányultság fedezhető fel. Közülük sokat közvetlenül az Újszövetség ihletett. E versek elemzése lehetővé teszi, hogy egyfajta apokrif evangélium jöjjön létre – elsősorban a krisztusi szenvedés témáján keresztül –, amely által az olvasó részesedik a költő életének és a magyar nemzet történetének néhány szomorú pillanatából.

Kulcsszavak: Dsida Jenő, vallásos költészet, verselemzés, krisztológia, transzilvánizmus

BEVEZETÉSKÉPP

Minden bizonnyal leegyszerűsítés, sokadszori ismétlés és bosszantó szószaporítás is, ha csupán azt állapítjuk meg, hogy ennek a szeretetre méltó „poeta angelicus”-nak, az erdélyi magyar irodalom eme kiemelkedő képviselőjének a verseiben keresztény irányultság fedezhető fel. Nem kevés olyan szakirodalmi munkát találunk ugyanis, amely közelről vizsgálja meg ennek a mély és összetett költészetnek ezt az igen fontos és nagyon szembevető vonását.¹ A magam

¹ A további bibliográfiai tájékozódást is segitendő, itt utalunk a témában megjelent újabb szakirodalmi munkákra: Dsida Jenő, *Tükör előtt: In memoriam Dsida Jenő*, szerk. Pomogáts Béla, Budapest, 1998; Pomogáts Béla, *Kisebbség és humánus: Műértelmezések az erdélyi magyar irodalomból*, Budapest, 1998²; Cs. Gyimesi Éva, *A pajzán angyal: (A szent és a profán Dsida költészetében)* = Uő, *Kritikai mozaik: Kritikai esszék, tanulmányok 1972–1998*, Kolozsvár, 1999. 193–202; Láng Gusztáv, *Dsida Jenő költészete*, Bukarest–Kolozsvár, 2000; *Poeta angelicus: Írások Dsida Jenőről és költészetéről*, szerk. Lisztóczy László, Eger, 2003; Gömöri György, *A romlandó dolgok költészete* = Uő, *Erdélyi meritések: Tanulmányok, esszék*, Kolozsvár, 2004. 182–189; Lisztóczy László, *Vonások Dsida Jenő portréjához: Tanulmányok és dokumentumok*, Kolozsvár, 2005; *Dsida Jenő emlékkönyv*, szerk. Pomogáts Béla, Budapest, 2007; Kabán Annamária–Mózes Huba, *Textus és intertextus: Szövegek világa a Dsida Jenő-i szövegvilágban*, Miskolc, 2009; *Dsida Jenő emlékezete*, szerk. Sas Péter, Kolozsvár, 2009.

részéről az eddigi szakirodalmi megállapításokat más helyütt már igyekeztem újragondolni, és e tartalmas költői életműnek – amelynek szövegvizsgálata egyébiránt újabb és újabb meglepetésekkel szolgál – igyekeztem egyre kevésbé impresszionisztikus értelmezését adni.

Ez a szelíd és álmodozó természetű fiatal értelmiségi – aki éppen annyira merengő, amennyire ez szükséges ahhoz, hogy versben és prózában számot vetessen a háború megsebezte gyermekkorral és az ifjúkorral, amelyre betegség nyomta rá bélyegét – olyannyira, hisz az emberi élet vallásos dimenziójában, hogy az életben és a vallásban nem kizárólag a jó és a gonosz közötti megmagyarázhatatlan kapcsolatot látja. Én sem térhetek ki ezért a feladat elől: fel kell tennem néhány alapvető, a szóban forgó kritikai problémára vonatkozó kérdést. Szükséges és szándékos volt tehát, hogy többször és hosszasan elgondolkodjak ezen, s ez után – kutatásaim jelenlegi fázisában – kimondhatom azt, hogy a Dsida-költészet vallásosságának megértéséhez megfelelő olvasási módot kínálhat az imádság Eugène Minkowski által elvégzett fenomenológiai elemzése.² Ha ugyanis az „imádságról beszélni alapjában véve egyenlő a hit megvallásával, mivel lehetetlen anélkül imádkozni, hogy el ne fogadná az ember annak az istenségnek a létezését, amelyhez fordul”³ – ami nyilvánvalónak tűnik, pedig nem az –, akkor a Dsida-versek vizsgálatához igen hasznos lehet az ezt követő megállapítás is, miszerint „mindenki tudja, mi az imádság [...], egy egészen különleges felemelkedés és ünnepélyesség jól körülírható kifejezőmódja, amelyet nagy természetességgel alkalmazunk az élet bizonyos körülményei között”.⁴

Dsida persze nem egy Hrabanus Maurus, de nem is csak egy naiv „vie en rose” megéneklője, amelyet pedig magának vallott, életében megvalósított és verseiben nemritkán ábrázolt is. Biztosan állíthatjuk azonban, hogy Dsida elsősorban egy olyan poétika tudatos képviselője, amely „az ima és a költészet közti ontológiai egységet igyekszik egyértelműen kijelenteni”.⁵ Dsidánál az *optanda infirmitas* – Clairvaux-i Szent Bernát híres oximoronjának szinte hű tükre – és a nem radikális transzilvánizmus teremti meg a messianizmus alapjait, amely azonban nem akar prófétai lenni, hanem csak egy méltatlan *imitatio Christi*, amelynek azonban semmi köze a blaszfémiahoz és a velleitáshoz, hiszen a költő nem arrogáns, hanem alázatosan elfogadó, kész arra, hogy befogadja az Igét.

² Vö. Eugène Minkowski, *Il tempo vissuto: Fenomenologia e psicopatologia*, prefazione di Vittorino Andreoli, trad. it. di Giuliana Terzian, Milano, Corriere della Sera, 2011, 102–110. Figyelemre méltó kutatási irányt jelenthetne, ha bevonnánk Dsida költészetének tanulmányozásába Minkowski *rêverie* fogalmát is (105).

³ Uo. 102.

⁴ Uo.

⁵ Tzvetan Todorov–William Empson–Jean Cohen–Geoffrey Hartman–François Rigolot, *Sémantique de la poésie*, Paris, 1979. 164.

Verseiben Dsida egy olyan krisztológiát kínál fel, amely részvállalás, tudatos elfogadás, de amely – véleményem szerint – felelősségvállalás is egyben, felkészülés az áldozatra, amelyet az egyén és a közösség érdekében hoz meg az ember. Nem magyarázható ugyanis másképp az a költői nyelvezet, amely folyamatosan dialógust folytat az evangéliumokkal. Ha „a Szentírás szavaival [Jézus] utal saját sorsára, amelyet így Isten logikájában, az üdvtörténet logikájában is elhelyez”, akkor Dsida imitálja „Jézus klasszikus beszédmódját”⁶ azzal, hogy a hit nagyon személyes és individuális hermeneutikáját a történelem hermeneutikájának kontextusába helyezi, azaz nemcsak a názáreti Jézus földi életének történéseit követi végig szükségképpen nagy alázattal, hanem – önmagát szándékosan korlátok közé szorítva – az erdélyi magyarok sorsára is kitekint.

KÖLTÉSZET ÉS IMA

Jelen tanulmány mondanivalóját szinte teljes egészében magába foglalja az a költemény, amelyet hamarosan az olvasó elé tárok. Ez a vers valóban nagyon fontos, legalábbis a mi szempontunkból, mivel – az önéletrajzi vonatkozások ellenére – egyfajta általános bevezetésnek tekinthetjük Dsida mindhárom verseskötete elé.⁷

A mulandóság tudatában alkotta meg Dsida e három kötetet, amit a mégoly látványosan életigenlő és olykor jól láthatóan modoros eufemizmusokban feloldódó fellángolások sem tudnak mindig elrejteni. A költő, bár saját tapasztalatait önti versebe, a művészi alkotást mégis mindenki szolgálatába akarja állítani, Krisztus követéseként kínálja fel azt mindenkinek. Apostolnak érzi magát, akinek elhivatása, hogy a saját közösségét szolgálja.⁸ Az, hogy költői programját az évszakok váltakozásához rendeli, nem azt jelenti, hogy egy öncélú és üres univerzalizmusról akar szólni, hanem éppen hogy egy olyan egyetemességről, ami miatt poétikája nemcsak hogy hasonlóságot mutat Verlaine költészetelméletével⁹ és a nem sokkal későbbi Kosztolányi Dezső ihletett exp-

⁶ Joseph Ratzinger–XVI. Benedek, *A názáreti Jézus: Második rész: A jeruzsálemi bevonulástól a feltámadásig*. Ford. Martos L. Balázs, Budapest, 2011. 59.

⁷ A három verseskötet, amelyekről szó van: a *Leselkedő magány* (1928), a *Nagycsütörtök* (1933) és az *Angyalok citeráján* (1938, posztumusz).

⁸ L. a Márk 10,32–45 helyhez írt kommentárt: Vincenzo Paglia, *Isten szava minden napra 2011*. Budapest, 2010. 135.

⁹ Vö. Pasquale Di Palmo, *Vita e poetica = Verlaine: Vita, poetica, opere scelte*, Milano, Il Sole 24 Ore, 2008. 123. Nemcsak a „madárscicsérgés” emlékeztet a Dsida-vers hangulatára és mondanivalójára, hanem a *Jóság I* XVI. versének egésze is (uo. 426–428).

resszionizmusával¹⁰, de láthatóvá teszi a *Naphimnusz*¹¹ és a Lisieux-i Szent Teréz iskolájában formálódott kereszténység lényegét, és talán – ezt egyelőre nem mondhatjuk ki teljes bizonyossággal – felfedezhetők benne a Teilhard de Chardin-féle lelkiesség nyomai is:

*Az én dalom a bérci hegynek
Vidáman csörtető patakja,
Madárka, mely a boldogságát
Minden fán, bokron eldalolja.*

*Az én dalom az őszi lombok
Borús, sejtelmes suttogása,
Hulló levelek zizegése,
Hollószárnyaknak csattogása.*

*Az én dalom földet megrázó
Dörgése a haragvó mennynek
Amelyre a zúgó visszhangok
Vad rettegéssel jaj-t felelnek.*

*Az én dalom egy halk imádság,
– Rebegik lázas, haló ajkak, –
Egy-egy utolsó kondulása
Szívemnek, e repedt harangnak.¹²*

¹⁰ Erős áthallásokat vélek itt felfedezni Dsida verse és Kosztolányi *Szeptemberi áhítat* című költeménye között. Kosztolányi pontosan arról a panteizmusról beszél, amelyet Dsida szinte észrevétlenül és nagy tudatossággal az imádság irányába vitt el. Kosztolányi szövegében Schumann és a *Sonata pathétique* említése az imitáció szintjén érdekes. (Vö. Kosztolányi Dezső *Összes versei*. Szerk. Réz Pál, Budapest, 1984. I. 201–205.) Ugyanezt a zene és a költészet közötti átjárást hangsúlyosan érvényesítő költői eljárást alkalmazza majd Dsida a *Tükör előtt* (1938) címet viselő versciklushoz tartozó *Előre való beszéd*-ben.

¹¹ Másutt alaposan meg kell majd vizsgálni a Dsida-költészet és Assisi Szent Ferenc himnusza közötti termékeny kapcsolatot, amely nem korlátozódik csupán a fordításra. Ennek során talán érdemes lesz Fumagalli alapvető megállapításaiból kiindulni: Edoardo Fumagalli, *San Francesco, il Cantico, il Pater noster*, Milano, 2002.

¹² *Az én dalom* (1923). Itt és a továbbiakban ebből a kötetből idézek: Dsida Jenő *Összegyűjtött versei*. Szerk. Láng Gusztáv és Urbán László, előszó Láng Gusztáv, utószó és jegyzetek Urbán László, [Szombathely], 2008. A csendes imádság motívuma, amely a negyedik versszakban jelenik meg, megtalálható *Az én legszebb dalom Édesanyámnak* című költeményben is, amelyet Dsida négy nappal később, 1923. december 15-én írt.

Azt akartam, hogy költők a verse által maga mutatkozzék be. Bármilyen metapoézisből kiinduló kísérlet ugyanis hasznosabb lehet minden szakirodalomnál, azért is, mert előbbi jobban illik Dsida reflexív, bölcsen óvatos és teoretikus természetéhez.¹³ De azért nekem is el kell végeznem a feladatom. Célom elsősorban az, hogy felhívjam a figyelmet annak a retorikai fokozásnak a gazdag kifinomultságára, amelyet nem lehet nem észrevenni a négy versszakon áthaladó, fokozatos felemelkedésben.

A négy versszak négy alkotói pillanat hű képe, amelyek bár gyakran egymással ellentétesek, belőlük olykor mégiscsak kirajzolódik egy tudatos és határozott költői program fő vonalai. Már most szeretném ráirányítani a figyelmet arra a retorikahasználatra, amelynek során a retorika szintisza intellektuális szemlélődésé alakul át, mintha teljes mértékben és szándékosan alárendelődné a logikai, teológiai, fizikai és metafizikai gondolkodásnak. Az anaforáknak és az onomatopoeiáknak például itt nem más a funkciójuk, mint éppen ez, ahogyan az egyáltalán nem jelentéktelen költői életmű egészében is. Az, hogy Dsida mindenáron cizellálni akarja a *langue*-ből vett anyagot, nem magyarázható csupán az alkotásból nyerhető élvezettel, túlmegegy azon, egyfajta önfelajánlásnak tekinthető. Ezért – a költő szándéka szerint – hangzásbeli megoldásainak folyamatos és érzékeny megfigyelőjévé kellene válnunk, amelyek nála a stilisztika és a gnozeológia eszközei, és meg kellene ragadnunk, magunkévá kellene tennünk azt az érzelmi állapotot, amelyet a gyötrő, de ugyanakkor az értelmezést megkönnyítő képek hordoznak. Érzékelnünk kellene tehát azt a lágy, de mégis határozott tónust – hiszen itt is minden afelé tart –, amely a helyesen imádsághelyzetként vagy imádságállapotként meghatározott és tárgyalt állapot sajátja.¹⁴ Nyugodtan feltételezhetjük, hogy a fokozás ('csörtetés' → 'suttogás' → 'dörgés' → 'imádság' → 'kondulás') célja itt a jelek referencialitásának megfigyelése és e megfigyelések rendszerezése, és miért is ne, egy különleges színesztéziába rendezése, ami azonban nem a szintagmában valósul meg, hanem kiterjed a versszak észérezére, és meghatározza a kifejezés egészét is.

JÉZUS GYERMEKSÉGÉNEK EVANGÉLIUMA – DSIDA-KÍSÉRLETEK

Dsida Krisztus születését „a nagy” eseményként mutatja be, olyanként, amely beavatkozik a történelembe, felforgatja és megújítja azt. És teszi ezt a maga módján, egy gyermek tekintetén át, aki a különleges jászol szépségét kutatja, amely-

¹³ Ennek egyik bizonyítéka a *Hogyan kell verset olvasni?* című rövid esszé (Keleti Újság, 1937. 73), amelynek figyelembevételétől nem lehet eltekinteni Dsida költészetének értékelésekor.

¹⁴ Carlo Maria Martini, *La dimensione contemplativa della vita: Verso una esistenza ordinata*, Milano, 2010. 81–101.

nél a jó és a rossz képviselői azért találkoznak, hogy megszüntessék azokat a konvenciókat, amelyekről korábban álmában sem gondolta volna senki, hogy megkérdőjelezhetők. Semmi új nincs ebben, mondják majd jogosan, csak hogy Dsida az ő erdélyi jászlát a diszkontinuitás és a diszharmónia elemeivel festi le. Olyan merészséggel, amelyre csakis az képes, aki tudja, hogy be kell avatkoznia saját korának menetébe, hiszen az gyakran elárulja a mély és nem egykönnyen megoldható konfliktusokkal terhelt valóságok kellős közepén létezni kénytelen emberiség várakozásait. Dsida új vizuális tapasztalatot akar teremteni, amely éppen arra hivatott, hogy kutassa a kikutathatatlant, hogy szembesüljön az egységgel és a megosztottsággal. Innen a virtuozitás, innen az expresszionizmus, amely nem szokványos gondolatársításokat kínál, innen a látszólag félénk ösztönzés arra, hogy a hagyományhoz kimért – ugyanakkor forradalmi – higgadsággal közeledjünk, éppen úgy, mint az, aki azért tekint a másikra, hogy belőle gazdagabbá váljon az etika és az esztétika újbóli találkozásának jegyében. És Dsida mindezt nem egy terméketlen és modoros, erőltetett jótékonykodási vágytól vezetve teszi, nem is a szokásos hivatásos antihős indította töredezett dialógus okán, mint inkább azért, mert hallgat a fékezhetetlen vágy szavára, amely az emberi komédiát az isteni dimenzióhoz akarja közelíteni:

*Tudom, hogy közeleg már a jó ember fia,
aki nem tőlem és nem tőled kap életet.
Néhány pásztnak, akik sohasem ölték
nyulat, nem hordoznak emberölő
szerszámot, megjelenik az angyal és
megjelenik a csillag és tele lesz dallal
a decemberi hegyoldal. Csak ránézünk a kisdre
és tudni fogjuk, hogy Ő az.
Eljönnek az acéltrösztök fejedelmei,
a petroleumbányák frakkos császárai
s könnyel a szemükben letérdelnek elé.
Mert Ő lesz, akinek legtisztább kék a szeme,
legerősebb léssen a karja és szelid arcáról ragyog
az örök építők acélos vidámsága.
Ő megmutatja minden vándornak az utat,
minden töprengőnek az igazságot, minden
haldoklónak az életet. Ő megmagyarázza
nekünk a gépek dalának igazi értelmét,
megmagyarázza és megáldja a fáradt költő
legsajgóbb szavait és mosolyogni fog és két
fehér galamb fog ülni a vállán kétfelől.*

*Ő nem ad országot nekünk, hanem otthont,
nem ad fegyvert, hanem kenyeret.*

*Ma még sirunk,
mert a mosolygás nem én vagyok.
Ma még sötét
van, mert nem jöttem világosságnak,
hanem hogy bizonyosságot tegyek a világosságról.
Már közeledik az éj, mely szüli a Hajnalt.
Eljön Ő, minden bizonnyal eljön.¹⁵*

A chiazmusokkal és kataforákkal újraírt Jn 1,7-8 egy olyan messianizmus ruháját ölti magára, amely teljes egészében a várakozásnak adja át magát. Ezt a költeményt az egyik legszebb Krisztus-himnusznak tarthatjuk. A fény és sötétség közötti ütközet az éjszaka felett diadalmaskodó hajnallal ér véget, Krisztus eljövételével, amiből nemcsak a gondolatokba merült költő lelki újjászületésére következtethetünk, hanem az emberére, az egész emberiségére is.

De ha apokrif evangélium alatt laikus parafrázist is és főleg azt értünk – azaz az evangélium alászállását az ember egzisztenciális útjának különböző fázisaiba és kiemelkedő eseményeibe – akkor az egyes ember által bejárt utat rekonstruálhatjuk a názáreti Krisztus Golgotáig vezető útja alapján. Ennek az – olykor fájdalmas, olykor lelkesítő – útnak a különböző állomásait mutatják be Dsida versei, melyekben a buzgó kereszténytől elvárt öröm átengedi helyét a kínoktól és fájdalomtól gyötört lélek leírásának. A létezés egyre erősebben érzett elfogadhatatlansága és érthetlensége tág teret enged a kétségnek, amely felváltja a reményt. Az itt alkalmazott költői nyelv a szennyet elegánsan, szép ruhába bújtatva meséli el, de nem tudja azt kitörölni a szemekből és az elméből:

*Találjátok ki: mire gondolok?
Arra, hogy ott künn hófehér a táj
és közeleg a szép mesés karácsony,
– s valami fáj.
Sok-sok testvérre gondolok,
kik görnyednek az átoksúly alatt
és velem együtt nézik a karácsonyt
és a havat.
Az élet sürgős utain
be mennyi minden tarkaság elér*

¹⁵ *Közeleg az emberfia* (1929).

*és milyen ritkán jön egy igaz ünnep,
ami fehér!
Azután arra gondolok,
hogy hoz-e most a kis Jézus fenyőt?
és jaj, de másképp írnám ezt a verset
– tíz év előtt...¹⁶*

Az egyenes beszéd és a kollokvialis stílus alkalmazásával úgy tűnik, Dsida el akarja kerülni azokat a veszélyes szélsőségeket, amelyeket a kidekorált képek vakító csillogása és a mindig lesben álló depresszió jelent, hogy mindenkit a reményre hívjon. Előbbi könnyen el lehet kerülni: a nyelvi regiszter hangzásbeli egyszerűsége képes arra, hogy elvezessen a merengő szemlélődés, a gondolatokba való teljes elmerülés dimenziójához; nehezebb azonban lefegyverezni az utóbbit, a kegyetlenségében és kérlelhetetlen professzionalizmusában pontos bérgyilkost. Azért is, mert az egész nemcsak belső eredetű: nincs többé érintetlen tisztaság a fehér hóban, amelyen erőszakot követtek el, és amely immár vérrel kevert sárrá vált. A történelem újra megöli a Történelmet:

*A boldogság úgy megy előttem,
mint napkeleti bölcsek csillaga,
de nem áll meg, de nem áll meg soha
Betlehem fölött.
Bölcsesség és derű
elbújtak egy nagy fa mögé;
vándor-kenyerem íze keserű
és zsebóráim megállt.
S velem suhan ez a nagy árnyék,
a halál árnyéka,
arcomon egy fekete barázda
s kivert királyfi kincse: a mosoly.*

*Micsoda romok fölött megyek!
Füstölgő tanyák,
nyikorgó csontváz-karok
mutatják a hajnalodó utat.
Kedvesem egy föl-fölcsillanó
mosolyát kutatom
későn virágzó fagyalbokrok alján*

¹⁶ Karácsonykor (1924).

*s a világ végét rettegem.
Elhagyott templom küszöbén
áldom a suhanó halált,
ki fekete köpenye alatt
megmutatta az életet.*¹⁷

Dsida úgy látszik, megsejtette a karácsony igazi, mély értelmét. A népi hagyomány és a mindenkori ember ünnepszeregete kiszínezte a dísztelen és egyszerű születés történetét: „örömmel kell ezért a történet kiszínezett felszínére tekintenünk, de mögé is kell látnunk, hogy végső és alig észrevehető, mégis nyilvánvaló értelmét megtaláljuk”.¹⁸

Dsida költői működésének már a legelején és nem véletlenül vezeti be saját vándor-állapotát, mivel a vándorlás saját emberi-lelki fejlődéséhez szükséges. A „vándor” szó és szinonimáinak jelentős mennyiségű előfordulása, vagyis az „örökké úton lenni” szemantikai terének számottevő jelenléte segít nekünk abban, hogy meghalljuk a költő szavait, aki mintha azt mondaná: „megnyílok a másik felé, kilépek magamból, oly módon, hogy ezáltal létem a másik léte és örömöm a másik öröme lesz”.¹⁹ Ezért használja az eksztázis fogalmát, amely etimológiájából következően – *ex-stasis* – kilépni önmagunkból.²⁰ Ezáltal is jobban láthatjuk életrajza vízjelszerű körvonalait, amelyeket annyi költeményben rajzolt meg. Dsida tudatában van annak, hogy sietnie kell, ezért erőt kell merítenie abból a vágyból, amely a teljesség felé hajtja, hiszen közeledik, sőt mindig is ott állt előtte az ő igazi *dies natalis*a, és éppen emiatt értheti meg teljesen a Betlehemben történtek apokaliptikus jelentését.

A GETSEMÁNE-KERT EMBERE

Dsida számára az evangélium alapvetően a passiót jelenti, sőt a Getsemánekertbeli eseményeket, a szenvedő Istenembert, aki mint ember még azt a kérdést is felteszi magának, hogy nem értelmetlen-e ez az önként vállalt, keresett, szükséges állapot. Maga Dsida is – nagyon emberi ellentmondásaival együtt – vágyakozik a Felix Crux után. Nincsenek más kifejezőeszközei csak – pascali értelemben – a szöveg abszurd szavai, amelyek azonban az üdvösség egyetlen

¹⁷ *Fekete köpeny alatt* (1928).

¹⁸ *I Vangeli di Natale: Una visita guidata attraverso i racconti dell'infanzia di Gesù secondo Matteo e Luca*, a cura di Gianfranco Ravasi, Milano, 1992. 112–113.

¹⁹ Silvano Fausti, *La fine del tempo: Le domande “ultime” dell'uomo*, Milano, 2010. 118.

²⁰ Uo.

lehetőségét rejtik magukban. Vallásos és nemzeti költészet?²¹ Természetesen ezekből táplálkozik, de nem merül ki ezekben. Dsida mélyebbre ás, gondolatai kifinomultabbak. Alapos megfigyelő és figyelmes hallgató.

Zeneiség költészetében? Természetesen van benne, de zajos háttérrel, amelyet a szeretett, alakatlan anyagnak értelmet és formát adó szobrász kezében soha meg nem pihenő véső okoz. Egy oltárkép vezet be szinte némán a krisztusi tragédia rendkívül súlyos témáját. „Oltáron égő gyertya”: az áldozat ott van, csendben és magányban teljesedik be. Ez az egyetlen módja annak, hogy részese legyen az Abszolút édes erőszakának. A finnugor eredetű édességtől megfosztott, csiszolt nyelvezet kijelöli a Krisztus születéséhez vezető utat.²² A szavak függő viszonyba kerülnek a képsorokat és érzelmeket teremtő hangokkal. A rövid veláris (labiális/illabiális) és hosszú palatális hangok összefonódása és váltakozása a rácsodálkozásnak ad kifejezést, majd egy palatalizálódott zöngésbe olvadnak bele, amely végül zöngétlen párjában némul el. A többire szinte nincs is szükség, az „csak” elbeszélés, magyarázat, beszélgetés és párbeszéd, ima. Szinte kitapintható a liturgia előírt sorrenddel szembeni ellenszenv. Egy sötét, de jól érzékelhető erő úgy kívánja, hogy az úrvacsora előtt egyén és közösség is átérezze: méltatlanok erre.

Oltáron égő gyertya.

Együtt merengünk áldozati bűn

s a pap ajkára, hogy arcomra nézett,

odafagyott az evangélium.

Aztán folytatta.

S én is olvastam bús-fekete könyvből

az ősi szép ígét:

És egy majorba értek, melynek neve Getszemáni.

És magával vitte Pétert, Jakabot és Jánost

és elkezdett reszketni és borzadni...

És mondá nekik: Szomorú az én lelkem mindhalálig

És olyan lett az Ő verejtéke, mint a földre

lefolyó vérnek csöppjei -----

²¹ Vö. Bertha Zoltán, *Sorstükör*. Miskolc, 2001. 604. Ezekkel a jelzőkkel a szerző éppen a jelen tanulmányban elemzett költeményeket illeti.

²² Vö. David M. Turolto, *La Sofferenza oltre Teilhard de Chardin* = Pierre Teilhard de Chardin, *Sulla Sofferenza*, prefazione all'edizione italiana di David M. Turolto, Brescia, 2011³. 7–8.

*Keljetek fel, menjünk, íme, aki engem elárul,
közel van. -----
Orgonabúgó kismise alatt
susogtam bomlott, síró szavakat,
s könnyes arcomat kezembe temettem:
Éjsötét a kert... a szívem beteg...
A fák között már fáklya közeleg... –
Egy kevés idő és nem láttok engem.²³*

Dsida itt vagy nem képes, vagy nem akarja a Szentírást („ősi szép ige”) parafrázálni, csak a Jn 18,3 és a Jn 7,33-34 helyeket közli szinte teljes egészében és majdnem szövegűen, miközben nagy kompozíciós ügyességről tesz tanúbizonyságot azzal, hogy az idézett passzusokat intertextuális kapcsolatba helyezi a szinoptikusokkal (Mk 14,32-34; Lk 22,44; Mt 26,46). Ezzel egy másfajta evangéliumnak ad életet, amely inkább átértzett és átélt, mint csupán hallott vagy olvasott. Az alliteráció („susogtam bomlott, síró szavakat, / s könnyes arcomat kezembe temettem”) feladata, hogy – szándékosan egyenetlen ritmusban – újra felmutassa az ismert, de mindig megrendítő képet: a Történelem (amely mindenkié, látszólag megváltás nélkül) és a személyes sors, amelyet nap mint nap a halál réme fenyeget, egy ünnepélyes pillanatban találkozik, és ekkor a szenvedés megéli magyarázatát.

Dsida csak tizenkilenc éves, de úgy tűnik, emlékei nagyon is messziről jönnek: a visszhang ugyanis távoli idők éjszakájából érkezik, és az emberi lét örök panaszának hangját sodorja magával. A haragtól elkékült, a törekénységében is erős egyén nagylelkűen magára veszi az egyetemes fájdalmat, egy bátor, de nem gőgös messianizmustól vezetve, hiszen célja csupán az, hogy tanúbizonyságot tegyen a romolhatatlan hit mellett. Olyan messianizmus ez, amely visszautasít minden nagyravágó istenítést, hogy az emberi élet egész értelmét magasztalja. A nyelvi kifejezésmód megválasztása szobrászi kéz munkája, amely ráveti magát az anyagra, hogy teljes szépségét hozza ki belőle; rendezett képek sorát jelzi előre, amelyek az érzelmek megrekedését akarják bemutatni; hegyi ösvény, amely elvezet a gondolat befogadó hajlékává váló remetelakhoz.

Nagyon is emberi a pillanat, amikor a gondolat elkalandozik, az elme azonban ekkor sem szép és kellemes helyekre száll, hanem a benső mélyére, ahol az ember a Szentírásból kiindulva töpreng és elmélkedik. A szünet pillanata ez, nem a pihenésé, amelyben a lélek és a szellem új erőre kapnak, hogy visszaadják az értelmet az életnek és a lendületet a vágynak, amely mindig jobb megértésre törekszik és folyton magyarázatokat keres. Az Írást úgy kell mérlegelni és ma-

²³ *Evangelium* (1926).

gunkévá tenni, hogy az mélyen benső újra-írassá²⁴, újateremtő és újraalkotó *poiesisszé* váljon, az értelem teremtő tevékenységévé, amely elfogadja azt az abszurd kihívást, melyet az ismeretlentől való félelem távoltartása jelent.

A Szentírás szava mindig más jelentést vesz fel, egyre megnyugtatóbbat, mígnem anyai öllé válik, amely megóvja a gonosz elkerülhetetlenségéből eredő veszélytől és az ebből származó fájdalomtól. A kezek közé temetett fej száncalmas képe szolgál arra, hogy szavakkal fejezze ki: az ember az isteni ígéhez folyamodik segítségért. A hit arra indít, hogy mélyre áss, hogy kérdezz, hogy toporzékolva követelj, mint egy gyerek, aki bizonyosságokat akar egy olyan anyától, aki látszólag elfoglalt és másra figyel. Tulajdonképpen nem azért kérdez az ember, hogy elérjen valamit, hanem hogy élőnek érezze magát, hogy tekintetbe vegyék. Nem nárcizmusból írnak verseket, hanem hogy megtalálják a legjobb nyelvi kifejezőmódot ahhoz a kommunikációs szükséglethez, amely abból a még mindig erős vágyból ered, hogy párbeszédet folytassanak az őket körülvevő világgal. Minden költészettechnikai eljárás és kísérletező forma alárendelődik annak, hogy Dsida a zajokat (a latin *rumor* etimológiai értelmében is és főleg abban) zenévé alakítsa át, még ha a *rumor* alapvetőnek is bizonyul az emberi lét hősies törekvésének kontextusában. Úgy érzem ezért, hogy korlátozni kell a Dsida-költészet egyszerű zeneiségének oly sokszor hangoztatott apologetikáját, hogy helyette azt a nyugtalanságot lássuk, amely éppen abból ered, hogy fáradhatatlanul keresi a robbanáshoz mindig veszélyesen közel álló belső világ kifejezésére legalkalmasabb zeneiséget:

*Uram! borzasztó! megöl ez a köd,
Ez a homályos, titkos sejtelem!
Mint mázsasúly, mint vérszopó vampírhad,
Úgy nyom lefelé, úgy ül lelkemen, –
Sehol menekvés! Sehol pihenő!
Homály előttem és hátam megett!...
Oh, ez a tespedt, gyilkos félhomály
Múlják el tőlem, Uram, ha lehet!*

*Szökkenjen lángba éther, levegő!
Tüzes lángkévét löveljen a föld!
Szemet-vakító tűztenger legyen,
Mi földet, eget és mindent betölt!
S aki versenyt zúg, sír a felsikoltó,*

²⁴ Abban az értelemben is, ahogyan Boitani használja a fogalmat: Piero Boitani, *Ri-Scrittura*, Bologna, Il Mulino, 1997.

*Jajongó lánggal, énmagam legyek!...
– Csak ez a sápadt, kínzó félhomály,
Múlják el tőlem, Uram, ha lehet!*

*Vagy nem bánom, ha sötétség borúl rám,
A nem-tudásnak örök éjjele,
Melyben kialszik érzés, gondolat,
S az öntudatnak halvány mécsbele;
A mindenségből egy nagy semmiség lesz,
Nem lesz kérdés és nem lesz felelet...
Semmit se bánok, csak e félhomály
Múlják el tőlem, Uram, ha lehet!²⁵*

Ez a költemény csak egyike a lírába öntött sok-sok imádságnak (58 előfordulás, amely 167-té válik, ha beleszámítjuk a rokon értelmű „imá”-t is). Itt azonban első alkalommal kerül elő a passió témája, nyilvánvaló utalással a Getsemánkertben Jézus által kimondott drámai szavakra, amelyek különös hangsúlyt kapnak a Mt 26,39 újraírásának többszöri megismétlésétől. A versszakok utolsó két sorában megjelenő ismétlések variálódása egyfajta retorikai antiklimaxot jelez, amely Dsidában a lemondásba és a megadásba menekülő szenvedés kifejezésének állandó eleme. A hit megvallása ezekben az esetekben arra indítja, hogy a választékos verselés finomságát a nagyon is emberi érzések ábrázolásának szolgálatába állítsa, amelyek olykor-olykor – Dsida költészetének más-más pillanatában – képesek visszaadni egy egyáltalán nem egyhangú, belső érzelmvilág változatos kifinomultságát. Erre a költeményre ezért oda kell figyelni, és mindig szem előtt kell tartani, ha nem akarunk hibás képet adni Dsida vallásosságáról, egy olyan emberéről, aki folyton megoldásokat keres a benne újra és újra, természetyszerűleg megszülető sok-sok kétségre, amelyek végül olyannyira megsohasodnak, hogy még a legszilárdabb hitet is veszélybe sodorják.

A költői nyelv megválasztását, a különböző nyelvi megoldásokat alapvetően befolyásolja az elkerülhetetlen és többszöri szembekerülés a rációval. A választás tragikussága mindig lesben áll, akkor is, ha könnyen feltételezhetjük, hogy itt minden bizonnyal több tér jut Kierkegaard-nak és Teilhard de Chardinnek, mint Schopenhauernek. Úgy tűnik, Dsida nem egy helyen kineveti a látszatot és

²⁵ *Imádság* (1928). Ezekről a sorokról könnyen eszünkbe jut a következő megállapítás: Henri Daniel-Rops, *Breve storia di Gesù Cristo*, Cinisello Balsamo, Edizioni Paoline, 1986. 163: „Ott zajlott le Jézus Krisztus történetének egyik legmegdöbbentőbb eseménye, az a jelenet, amely véglegesen megpecsételte Jézus elhívását a holokausztra, a nem sokkal korábban intézményesített Eucharisztia pedig ennek volt szakramentális jele.” Vö. még Lisztóczy, *Vonások Dsida Jenő portréjához*, i. m. 77; Ratzinger, i. m. 114–128.

az azt támogatni akaró nominalizmus minden formáját is (a tudatlanság fogalmára l. ApCsel 17,30), de ugyanakkor az is igaz, hogy az élet minden megmagyarázhatatlan értelmetlenségét – a Dosztojevszkij kínálta lelki utakon keresztül is²⁶ – a megváltás reményére bízta:

*A szél suhogva borzong
az olajfa-lombokon.
A kanyargós úton, által az erdőn
tömött sorú fáklyások jönnek.*

*Testemet ételül adtam,
véretem italul adtam,
könnyel mostam meg lábaitokat;
Mégis egyedül maradtam.*

*Hajnal-derengés borzong
a sötét lombokon.
Judas után, által az erdőn
sátánarcú fáklyások jönnek.*

*Testvéreim, tanítványaim!
Égignyúló kemény kereszten
holnap megölnék engem!
És ti alusztok, mélyen alusztok!²⁷*

²⁶ Ezt bizonyítja *A föld és az ember megmarad* (1933) című költemény.

²⁷ *Nagycsütörtökön* (1933). Ez a vers, egy szinte azonos című másikkal együtt (*Nagycsütörtök*, 1937) a szakirodalom egyik legtöbbet elemzett költeménye: Rónay György, *Dsida Jenő: Nagycsütörtök = Miért szép? Századunk magyar lírája verselemzéseiben*. Szerk. Albert Zsuzsa és Vargha Kálmán, bev. Benedek Marcell, Budapest, 1967². 342–348; Cs. Gyimesi Éva, *Egy virtuális monográfia (Láng Gusztáv Dsida-értelmezései)* = *Uő, Kritikai mozaik*, i. m. 202–207, ahol a szerző udvariasan jelzi, hogy a recenzeált kötetben hiányzik mindenféle utalás az evangéliumi helyre (Lk 22,42), azonban – teszem hozzá most már én – Cs. Gyimesi kiegészíthette volna azzal is az általa elmondottakat, hogy az *Imádság* című versben Dsida háromszor is megismétli, szinte szó szerint, a szenvedő Jézus szavait: „Múljk el tőlem, Uram, ha lehet” (Mt 26,39). L. még Lisztóczy, *Vonások Dsida Jenő portréjához*, i. m. 76–98; Markó Béla, *Költő a koponyák hegyén (Dsida Jenő) = Erdélyi csillagok: Újabb arcok Erdély szellemi múltjából*. Szerk. Kántor Lajos [Budapest], Hétköznapi, [1990], 200–213; Kabán Annamária, *Szövegek színváltozása: Szórend és értékszerkezet*, Miskolc, 2005. 83–93; Kabán Annamária–Mózes Huba, *Vers és lélek: Dsida Jenő és költészete*. Miskolc, 2007. 53–70.

Dsida a szenvedő Isten teljes emberségének dalnoka akar lenni.²⁸ A fájdalom a titok gyümölcse, és a titok fájdalomná válik elsősorban a hívő számára. Mert alapjában véve nem elég megállni az emberi dimenzió konstatálásánál, már csak az emberi lét titka sem engedi ezt meg. Dsida nem az emberi törekénységet énekli meg, hanem az emberiséget, annak legigazabb és legteljesebb formáját, mígnem a kettő egymás szinonimájává válik, és automatikusan részesednek az élők paradox bátorságának bizonyos és abszolút igazságából. Nem zavaró vagy felháborító az emberként viselkedő Isten képe: hiszen Isten az embert saját képére és hasonlatosságára teremtette, Krisztus által követte és követi az ember életét, amely mindig a dicsőség és a megaláztatás ösvényei mentén halad. Ennek emlékét idézi fel számunkra az evangélium, hogy végül visszaadja az embert a megmagyarázhatatlanul félretett méltóság igazi dimenziójának. Természetesen itt is minden mindennel összefügg. Az abszurditás újra a normalitás részévé válik, a kétség – talán Dante nyomán is (Purgatórium, III, 37) – megkapja oknyomozói szerepét, de elutasítja azokat a heurisztikus ambíciókat, amelyek elfogadják az örökké befejezetlen tetteket és a végességük miatt magasztalt gondolatokat. A Dsida által megidézett törekénység apokaliptikus, végleges akar lenni, és feloldozást akar hozni. Az utolsó és a kicsi egygyé válnak az elsővel és a naggyal. A „poeta angelicus” ilyennek mutatja magát, és ezt a képet erősítik meg az általa használt kifejezőeszközök is, melyekkel szándéka, hogy túllépjen a semmin és a halál után is éljen, természetesen nem a megélt és ábrázolt élet áldott átkában.

Dsida nem tudta volna ennél pontosabban megrajzolni a szenvedés, az emberiség és az istenség közötti hatalmas összeütközés mélypontját, szinte évtizedekkel megelőzve ezzel – ráadásul verses formában – azt a legfrissebb és kifogástalan, előadásmódja tekintetében is élvezetes – teológiai írást²⁹, amely azzal az epizóddal foglalkozik, amelyet a költő itt résztvevő emlékezettel átitatott hittel végig akar járni. Ezért a nagyon figyelmes újraírás, amely – engedtessek meg nekem ez a kifejezés – szintetikus optimalizálása az elbeszélésnek, amelynek anyagát az elbeszélő féltékenyen újraéli a narráció aktusában. A hatásos párhuzamok használata is hozzájárul egy olyan nyelvezet kialakításához, mely imádsággá válik: a csiszolt nyelv szinte gyengéd simogatássá lesz, a fenséges belső mediális felajánlásává, és szigorú eltökéltséggel bemerészkedik azon jelenségek útján területe, amelyeket csak a költészetbe vetett hit és a hit költészete képesek visszaszerezni – az istenkáromlás veszélye nélkül – az emberi érzés szá-

²⁸ Abban az értelemben is, ahogyan erről a következő kötet értékes megállapításai szólnak: Vittorino Andreoli, *L'uomo di vetro: La forza della fragilità*, prefazione di Maria Rita Parsi, Milano, 2011.

²⁹ Vö. Ratzinger, i. m. 114–128.

mára. A kezdő kép ugyanaz, mint amelyet a *Január* című versben találunk. *A tél dicsérete*: „Sötét erdő borzong hallgatagon”, és ez a verssor minden bizonnyal nincs messze attól, amit Tóth Árpád ír a *Hajnali szerenád*-ban: „S borzong a jó hűvösben meztelen / Az erdő, az örök, buja csuda.”

A kálvária képeivel való elkerülhetetlen asszociáció emlékeztet arra, hogy a történelem becsapta a magyarokat, akik ennek ellenére is döbbsen és némán gyülekeznek a templom körül. Azért vannak ott, hogy újra végigjárják a kálváriát, hisz a történelem már megtanította, hogyan kell jól eljárni ezt az esetükben örökös visszatérő misztériumot, amely immár felemésztette összes életerejüket. Nem véletlenül esik a választás itt olyan nyelvi megoldásokra, amelyek magasztalják egy távoli, de sohasem elfeledett és talán mindig is visszavágyott idő archaikus vízióit. A kereszténység talán csak arra hivatott, hogy az ember és a népek tragédiájáról egy igazabb képet adjon azzal, hogy egy olyan Istent adott, aki emberré lett, és fenekestül felforgatott minden korábbi hiedelmet. A magyarok tényleg egy olyan ígéret földjére jöttek, amelyet a becstelenség szennyezett be és vér itatott át, és egyik és másik is annyira hozzátartozott ehhez a földhöz, hogy az újabb áldozatot követelt, amely végül a nagybetűs Áldozattá vált:

*Vén hársfasor állja a templomot körbe,
lombjai árnya mint sötétzöld sátor –
Hej, igazi magyarok ezek a hársfák,
hős, leveles tábor ez – egyenes bátor.*

*Ha távolabb csendesen mélázva állunk,
megüti fülünket orgonás ének,
és úgy látjuk végig a magyar hársfákat,
mintha lassan a dombra mennének.*

*Mennének szomorú, egyenes sorban
mint tört népek nagyja, ki megváltást vállal
és mutatná magukat széles e földön
és mennének szállni a néma halállal.*

*Mi távolról mélázunk Nagypéntek álmán,
s hogy szebb lenne lelkünk, ha Húsvétra vár.
Még kétezer év előtt keresztfák mentek,
most magyar fák mennek a Kálváriára.³⁰*

³⁰ *Kálvária* (1925).

Sohasem elévülő archaikus nyelvezet segít kimondani azt, amit az ember nem szeretne se kimondani, se érezni. Távolról érkező hangok segítenek kitölteni a néma jelennel mindenáron párbeszédet folytatni akaró régi költészet fülsiketítő csendjeit. Az epikus-narratív regresszió alázatosan egy csendes vagy talán egyenesen hallgató dal szolgálatába áll, melynek dalnoka csak egy kis rendet akar a fájdalomtól megkövült, az áldozati hely felé zavartan menetelő tömegnek. Egy haláltánc bontakozik ki az emberi történelem abszurd ösvényei mentén, és egy olyan föld nem létező tere felé halad, amely többé nem tudja, kihez tartozik. Az inspiráció kétségtelenül kiszárad a mondanivaló sovány valóságával szemben. Költői bravúra nincs már szüksége, sőt ezen annyira felbosszantja magát, hogy felháborodottan félreteszi azt. Az olyannyira hangsúlyozott költői ügyessége megadja magát, de természetesen a költő az, aki feladja, mert erre a képességére nincs többé szükség egy olyan narratív anyag keretein belül, mely ennyire kegyetlen. Inadekvátnak érzi magát ezzel szemben. Nem egy álságos *captatio benevolentiae* vagy a hamis szerénység toposza ez: a képességei elégtelenek ennek a durvaságnak a kifejezésére. Másfajta költészetre van itt szükség. Nincs többé ezért semmi költői és semmi epikus ebben a szomorú zsoltározásban, amely inkább hasonlít halk mormolásra, mint csatakiáltásra. Ez a magyarok sorsa, ily módon viszonyulnak saját sorsukhoz. A nagypéntek számukra nem hoz mindenáron feltámadást: úgy tűnik, hogy ez a nap kihívóan áll szemben a feltámadás Igazságával, és szomorúan kiáltja világgá a nagypénteknél kevésbé világrengető, de talán ugyanannyira fájó igazságot. Az ember közeledhet Istenhez csendes panasszal, ez azonban gyakran önkéntelenül is váltakozik a szavak nélküli, csupán érzelmekkel kifejezett imádsággal. A zsoltárosból Jób lesz, az imádság haraggá, kitartó, makacs kérdéssé, amely azonban mindig csak részleges válaszokat kaphat. A bátorság, amelyről itt szó van, a látszólag értelmetlen hitből ered, és azé az emberé, aki úgy érzi, beleragadt a történelem sarába. De mégis éppen ez a hit teszi számára lehetővé, hogy folytassa a nehéz utat.

A jelzők használata nem véletlenszerű, egyfajta képletes teológia ez, amely újra csak egy, a Magyarország és Erdély kortárs történelmére is kiterjedő kanonikus exegézis³¹ szolgálatába akar szegődni. Nem lehet kizárni azt sem, hogy itt Dsida előtt mintaként Jotam Abimelek megválasztásakor elmondott beszéde (Bír 9,7–15) állt, ugyan ez az *exemplum* szintjén nem annyira jó találat részéről, mindenestre segít érzékelné azt a másodlagos jelentést hordozó kontextust, amelybe a magyar nép európai történetének régi kérdését illeszthetjük. Régi és új ütköznek össze szokásos párbajukban egy olyan eszkatológián belül, amely sohasem teljeseedik be. A múlt szellemei a magyarok szerencsétlenségére együtt élnek a

³¹ Erről a fogalomról I. Joseph Ratzinger–XVI. Benedek, *A názáreti Jézus: Első rész: A Jordánban való megkeresztelkedéstől a színeváltozásig*. Ford. Rokay Zoltán, Budapest, 2007. 15–16.

csontvázzá soványodott bábokkal, akik egy új emberiség képviselői szeretnének lenni. Ez alkalommal királyt – vagy bármilyen vezetőt – találni egyáltalán nem égető, nem kényszerűen sürgető kérdés. Az, amit látunk, nem más, mint legyőzött emberek visszavonuló hadserege, egy menetelő csapat, amely sorban halad előre, és csupán az a remény támogatja, hogy van valamiféle haszna a végső áldozatnak. Nem katonai induló és a legkevésbé sem győzelmi kórus, hanem vigasztaló, de súlyos orgonaszó kíséri a fáradt és csalódott emberek lassú menetelését, akik egy hiszékeny naivitás rabjai, amely sohasem találja meg a választ a régi és örök kérdésekre. Dsida így mutatja meg nekünk egy – irodalmi értelemben is vett – *belle époque* utolsó fényeit, amelyet a melankolikus irónia lassan-lassan arra kényszerít, hogy alteritásként éljen. Belekapaszkodik ezért egy olyan kereszténység vigaszába, amely a passiónál véget ér, vagy legfeljebb megpróbál hinni abban, hogy az áldozatban benne van az egyre valószínűtlenebb feltámadás végső lehetősége.

DSIDA, EGY ÚJ ARIMATHIAI JÓZSEF?

Szívesen eljátszom a gondolattal, hogy 1Kor 15,17 bibliai helyen megnyilatkozó Pál apostol arcán a zavar némi jele mutatkozik Dsida verseit olvasva. Nem lelkiismeretes költőnk ortodox hite váltaná ki ezt belőle, hanem az a szembetűnő aránytalanság, amellyel a passiónak és a feltámadásnak szentelt verssorok összeszámlálásakor találkozunk. Ha nem tévedek, utóbbi esetében egyetlen alkotásról van szó. *Húsvéti ének az üres sziklasír mellett*:

*Sírod szélén szinte félve,
iszonyattal üldögélve,
ó – mekkora vád gyötör,
mardos, majdnem összetör:
mily látás a kétkedőnek,
törvény ellen vétkezőnek,
hogy üres a sírgödör.*

*Nyitott sírod szája szélén
sóhajok közt üldögélvén
szemlélem bús, elvetélt
életemnek rút felét
s jaj, – most olyan bánat vert át,
mily Jacopo és Szent Bernát
verseiből sír feléd.*

[...]

*Bűneimnek nincsen számok.
Mindent bánok, mindent szánok
és e sajgás, mely gyötör
nem is sajgás, már gyönyör.
Hamuval szórt, nyesett hajjal
ér engem e húsvéthajnal
és az üres sírgödör.*

[...]

Dsida, bár verseinek számos helyén enged a metafizikai keresésnek, és rábízta magát a metafizikai dimenzióval való találkozás vigasztalására, itt nem fúj visszavonulót azzal a nehéz feladattal szemben, amit az jelent, hogy lelki meztelenségben mutassa meg önmagát és azt a belső szenvedést, amely újra és újra ugyanolyan súllyal és erővel jelentkezik. A költő ismeri a belső rosszat, amely felemésztí őt, és áldozati adományként kínálja fel azt az egész emberiség számára. Hiba lenne tehát Dsida költészetét csupán saját szenvedéseinek individuális dimenziójára korlátozni: inkább egy olyan ars poeticával állunk szemben, amely szándékosan be akarja vonni az egész emberiséget, a verssorokból áradó fájdalom pedig kiáltás, amely az emberi létezés törekénységére hívja fel a figyelmet.

Ezt a költeményt – amelyet hosszúsága miatt nem idézhetünk itt teljes egészében – talán nem is értelmezni kellene, hanem újragondolni magunkban; mindenkinek újra kellene élnie azt fájó lelkiismerete legrejtettebb és legszűkebb zugaiban. Az, aki gyakran saját versszerkesztési kísérleteiben életbölcösségre szomjazónak mutatja magát, most felfedi az emberi lét jelentéktelenségének sötét oldalát és megmagyarázhatatlan rejtélyességének mélységét. A gyötörően vissza-visszatérő, pergő alliterációk egy, a lélek és test őrzőgő vonaglásába beszűkült képzeletet jeleznek. Feltoluló érzelmek, a kétség alatt összeroppanni készülő elme, a legtermészetesebb vágyak elenyészése: ezek a motívumok bizonyítják, hogy Dsida nemcsak az életöröm költője, hanem a létezés igazi építőelemeit megismerni képtelen ember kérlelhetetlen megéneklője is.

Az üres sír mindenkor félelmet ébreszt a kételkedőben és a hitetlenben, megremíti a nem hívőt, aki igyekszik megmagyarázni a megmagyarázhatatlant. A pillanat döntő és végleges: az ember vagy tudomást vesz a történeletről, vagy folytatja a tántorgást az értelem elégtelen okoskodásai között. Valami elkerülhetetlen azonban elsodorja és feldúlja annak hamis nyugalomát, aki megelégszik az oktan élet közepszerűségével. Dsida talán túlságosan szigorú önmagával, amikor a jó és a rossz közötti hatalmas összeütközésért felelő bűnös szerepét játssza el. A jól megválasztott alliterációk, a jól kiválasztott nyelvezet, a jól felépített ismétlődő struktúrák kifejezik azt a zavart, amely – látszólag paradox

módon – a költőnek nem okoz problémát. Sőt, ellenkezőleg, ő ebben gyönyört talál, hiszen ez neki nem más, mint az evangéliumi tanítás gyümölcse. Az evangélium ugyanis nem ígér sima és könnyű életet. Ez nehezen elfogadható annak, aki jellegtelen és megszokott élet szerint él, amely ugyan nem mindig kellemes, mégis ismert és kicsinyes kényelmességével együtt elegendő lehet.

Dsida válaszára került és döntött: neki szebbnek látszott a göröngyös, kitérőkel megszakított út. Ebben a kontextusban kell értelmezni tehát a költő büntudatát is. A költő sem zárja ki annak lehetőségét, hogy egy bűnös ember Krisztust kövesse, ez is csak az isteni terv része. Aki tudja és akarja, megkérdőjelezi önmagát és saját bizonyosságait egy olyan gazdag hagyomány fényében, amely Jacopone da Todira és Szent Bernátra is visszamegy. Mert a legnagyobb súlya az árulásnak van, a számos fenntartással kialakított langyos beleegyezésnek és a kevésbé kellemetlen igazsággal kötött könnyű kompromisszumnak. Azonban egy mély, pergő *mea culpa*, mely a mássalhangzók kondulásának ütemét követi, mindent a helyére tesz, sírhelyet vés a lélek sziklájába, és újra utat nyit a reménynek.

*

Dr. Amedeo Di Francesco a Létünk és a Forum Könyvkiadó Intézet által rendezett tanácskozáson *A kortárs Magyarország Morus Tamás szemével* címmel tartott előadást. Előadásának szerkesztett változatát technikai okok miatt nem közölhetjük. A szerző korábban Dsida Jenőről szóló tanulmányát adta át megjelentetés céljából a folyóiratnak. A Morus-taulamány helyett most ezt közöljük, amely ugyancsak méltó betekintést nyújt számunkra az irodalomtörténész és komparatista tudós kutatásaiba. A szerkesztőség.

*Poetry as Prayer – „Apokrif evangélium”
[Apocryphal gospel] by Jenő Dsida*

In the poetry by Jenő Dsida, a renowned representative of Transylvanian Hungarian literature, there are noted elements of Christian orientation. Many of them were directly inspired by the New Testament. The analysis of these poems allows the creation of a certain kind of apocryphal gospel – primarily through the motif of the passion of Christ – by which the reader encounters some of the miserable moments in both the poet's and the Hungarian nation's life.

Keywords: Jenő Dsida, religious poetry, poetry analysis, christology, transylvanism

Draginja Ramadanski

· Újvidéki Egyetem, BTK, Szlavisztikai Tanszék
· mimaram@cablenet.rs

A KULTÚRÁK ÁTHATÁSA

Fordítások eredeti nélkül

Permeating of Cultures

Translations with no originals

Az irodalom a kulturális kapcsolatok megteremtésének egyik legfontosabb tényezője. Jelen írásunkban egy figyelemre méltó interkulturális ív kikristályosodásának folyamatát mutatjuk be az orosz irodalom két excentrikus esete révén, amelyek között egy teljes évszázad húzódik válaszvonalként. Az előbbi egy Jókai-mű irodalmi misztifikációja, amely az ifjú Csehov tollából pattant ki (1882), s Jókai felismerhető stílusának egy polemikus demonstrációja gyanánt keletkezett. A másik viszont Faina Grimberg kortárs orosz író nő egyik regénye (1994), amelyet a szerző egy magyar nyelven írt mű orosz fordítójaként ír alá, egy magyar férfi-nő szerzőpárost eszelvén ki erre a célra, akik viszont egy női név álcája alatt jelentették meg regényüket. A háromszoros írói álnév álarca (páncélja), valamint a misztifikált (vegyes nemi hovatartozású) szerzőség ez esetben bizonyos témák megpendítésének érzékenységet jelzi. A regény pedig egy olyan író autopoétikus konceptuális gesztusává nővi ki magát, akinek a körülményektől függetlenül sikerült az alkotói szabadság témáját a közönség elé terjeszteni. Munkánk az említett orosz írók magyar irodalomra irányuló kísérleteinek értelmére és rejtett pátozára kíván rámutatni. Ily módon az egymástól eltérő kulturális mintákhoz tartozó arcképek és önarcképek kihívással teli egymásba játszását kaptuk eredményül, amelyek mindmáig nem veszítettek frissességükből.

Kulcsszavak: Anton Csehov, Jókai Mór, Faina Grimberg, Baka István, írói álnév, misztifikáció, paródia, szerzőség, álarc (maszk), alkotói szabadság

Anton Pavlovics Csehov (1860–1904) az orosz irodalom *arany* századának írója. Szándékosan hangsúlyozzuk ezt a népszerű meghatározást, mert Csehov, nemzedékét illetően a 20. századot is érinti, alkotói szempontból előrevetítve annak az eljövendő stíluskomplexumnak elveit, amelyet *ezüst* századként ismerünk. Elbeszélői, de kiváltképpen dramaturgiai opusában modern, sőt „dekadens” művészeti eljárásokat alkalmaz, amelyek (nézőponttól függően) a rozsdához vagy a nemes patinához hasonlóan „kezdték ki” a 19. századra oly jellemző orosz kritikai realizmus tömbjét.

Az eset, amely foglalkoztat bennünket és A. V. Amfiteátrov (1862–1938) visszaemlékezésében maradt ránk, éppen a stílusok és a művészeti formációk

váltásaira vonatkozik. Még minden az erjedés és a polémia, az új kifejezőeszközök utáni lázas kutatás szakaszában van, amikor az egyik legtöbbet alkalmazott művészi eljárás a paródia, mégpedig éppen az irodalmi evolúció ösztönzésének tényezőjeként.

A. D. Kurepin, a moszkvai *Budilnik* (=’ébresztőóra’) folyóirat szerkesztője, aki az ifjú Csehov védnökének tartotta magát, 1882-ben hosszú távú irodalmi vitát kezdeményezett. Kurepin felrótta az orosz szépíróknak, hogy nem tudnak könnyedén és érdekfeszítően, a legszélesebb körű közönség ízlésének megfelelően írni. Csehov annyiban egyetértett vele, hogy az érdekfeszítő stílus nem tartozik az orosz irodalom erényei közé, kihangsúlyozta azonban, hogy ennek oka nem a képesség, hanem éppen az efféle stílus iránti igény hiányában keresendő. Az orosz író, vélekedik Csehov, örökké béklyóba kényszeríti magát, ami a nyugat-európai közönség kedveltjeire nem jellemző. Ő az irodalomra mint komoly küldetésre tekint, amely megköveteli a leírandó jelenség tüzetes tanulmányozását és megfigyelését. „Mi sem könnyebb, mint süketen elzárkózni a követelmények elől, és felszínesen írni, a leírt anyag legcsekélyebb ismerete nélkül.” Habár irodalmi körökben a *nyugatos* jelzővel illették, Csehovot ezek után egyhangúlag az európai irodalom rágalalmazójaként vádolták. Annak van csak joga elmarasztalni ezt az irodalmat, aki önmaga is képes nagy olvasottságra szert tenni, s az európai stíluszabványoknak megfelelő művet alkotni – vallották opponensei. Csehov elfogadta a kihívást, és mivel demonstrálni szerette volna az érdekfeszítő történet európai kritériumának tulajdonságait, fogadást kötött, hogy olyan elbeszélést ír, amelyet mindenki fordításként fog elfogadni.

A fogadás eredményeképpen megírta *Mihaszna győzelem* (Ненужная победа) című történetét, amely a szerző feltüntetése nélkül a *Budilnik* mellékletében látott napvilágot, azzal a megjegyzéssel csupán, hogy fordításról van szó. A szerkesztőséget hamarosan lelkesedéstől áradó levelek tömege lepte el, amelyekben az olvasók Jókai Mórt (1825–1904) vélték szerzőként felismerni, s több ehhez hasonló mű megjelenését sürgették! Megjegyzendő, hogy ez idő tájt Európa-szerte, sőt Oroszországban is rendkívül népszerűek voltak ennek a Dumas-t, Zolát és Verne Gyulát egy személyben megtestesítő írónak a regényei...

A derék kritikus e kulcs hiányában azt hihetné, hogy a *Mihaszna győzelem* csak egy hevenyészett írás, amely nem méltó Csehov opusához. És tényleg, sokan ki is fejezték kétségeiket annak kapcsán, hogy beiktatható-e ez az eleven színekkel festett, burjánzó próza Csehov válogatott műveinek sorozatába, úgy látván, hogy „még csak nem is sejteti, hogy egy leendő nagy íróval állunk szemben”.

Mai beszélgetésünk arról tanúskodik, hogy Csehovnál, aki „mindent, amit a magyarokról tud, az irodalomból tanulta meg”, az írói tehetség ebben a novellában is kifejezésre jutott. Annak bizonyítékát pedig, hogy a *Mihaszna győzelemre* – igenis szükség volt, a mai magyar közönség körében lelhetjük meg, aki Cse-

hovnak ezen cím alatt magyar nyelvre fordított művét őszinte, hálás szeretettel fogadja. Eközben a magyar olvasó talán fel sem fedezi a Jókai stílusához kötődő kapcsolódási pontokat, hanem közvetlenül átadja magát a kalandok élvezetének, melyek során a szépséges Ilka bátran szembenéz a kimondhatatlan nevű grófok és bárók romlott világával, amelyben a Goldaugenek, Geilenstrahlok, Peltzerek, Frechtelschackok, Pichterstaatok, Seinitzek elsősorban a parodisztikus finto megtestesülései. A típusok színpompás galériája hullámszik körülöttünk és egy egzotikus bonyodalom, amelyet számos motívum gerjeszt – tiltott szerelem, csalások, bosszúk, szenvedélyek, amelyek a hősnő öngyilkosságához vezetnek. Mindezek a mai szappanoperák és az akkori operettek kellékei – amelyek mindig is népes rajongótáborral rendelkeztek. Az elbeszélés különleges értékét a hatásos részletek, a képszerű leírások, a zamatos nyelvezet, valamint a mestéri mellékonyodalmak képezik, mint például Hüvelyk Rózsikáé, aki az örök nőiesség archetípus-ideáljaként egy tulipán virágában él. A magyar irodalmi és szellemi habitus rejtett megszólítása történt itt meg, egy játékos kedvű orosz novellista részéről...

Egy efféle gellert sem Csehov, sem kritikusai nem tudtak előrelátni, és éppen ebben rejlik számunkra az eset fontossága. Az irodalmi paródiáknak néha előreláthatatlan sorsuk van. Gondoljunk csak Cervantes lovagregény-paródiájára, amely a legjobb módon tette híressé a vitézi ethoszt. A paródia, amely mások stílusának deformáló, nevettető kinagyítása révén számít azoknak lejárására, gyakran, de kiváltképpen, ha tehetséges, eljuttatja az olvasó tudatába a megcélzott stílus kvalitásait, annak jellegzetességét, megismételhetetlenségét, individualizálását. És éppen ez történt ez alkalommal is. De mekkora ennek a jelképes megszólításnak vagy akár dialógusnak a hatóköre?

Csehov Jókai Mórra írt paródiája a többrétű misztifikáció és a (nem) kendőzött polémia fátylain túl megismételhetetlen, autonóm recepciós jegyeket öltött, mégpedig éppen a magyar olvasótábor körében. Beszédes István kortárs magyar író megvallotta nekünk, hogy rendkívül becsüli a pusztaszellemének és kalandvágyó lakóinak kongeniális megragadását Jókai kéziratának csehovi misztifikációjában. Íme, egy lehetséges kapocs a nagy orosz és a pannon alföld irodalmi között, sőt talán egy lényeges utalás is az egyneműségre, az úgyszólván rokoni, felsőfokon kiművelt nomád életszemléletre.

Csehov prózájában azonban a magyar embernek szentelt ihletett, meggyőző, sűrítettségükben és súlyukban antológiai méltatásokon kívül bizonyos jelmondatok is felbukkannak, mint amilyen pl. az itt következő: „Ismered az oroszokat. Szavuk éppoly kemény, mint a teleik.” Ily módon pedig Csehov megérintette az orosz irodalom mítoszát is, kitágítva ezáltal a játékos polémia lehetőségeit. Ennek eredménye viszont az önarckép és a különféle kulturális minták portréjának kihívó egymásba játszása, ami mindmáig nem veszített frissességéből.

A másik eset Faina Grimberg kortárs orosz írónőhöz kötődik, aki a múlt század kilencvenes éveiben kitalált külföldi írók neve alatt jelentetett meg néhány regényt, amelyekben saját magát fordítóként írta alá. Kvázifordításokról van tehát szó, francia, angol, német, török, bolgár, héber és magyar nyelvről. Nemrégiben „magyar” és „török” regényeit Braille-írással is megjelentették. Így cseppet sem érdektelen megvizsgálni a Faina Grimberg-féle, pszepdológiai fordítói eljárást, megérteni az íróő abbéli döntésének motivációját, hogy saját szerzőségét a fordító státusa mögé rejtse, illetve ezen elgondolás megvalósulásának mechanizmusára is érdemes rávilágítani. A kezdők szégyenlősségéről szóló állítás nem áll, mivel Grimberg „valódi regényeket” is ír a saját neve alatt. Nyilván e szövegkentaurok publikációjának impozáns tempója mögött elsődlegesen az irodalmi kínálatban felfedezett rések betömésének igénye rejlett.

A fordító, mint a szerző maszkja, e feje tetejére állított plágium, sokat elárulhatna nemcsak a fordítás poétikájáról, hanem etikájáról, pszichológiájáról, technikájáról, sőt politikájáról is. Íme, mit tudtunk meg Faina Grimbergtől: „Ami azokat a műveket illeti, amelyekben fordítóként vagyok feltüntetve, agyondicsérték ezeket az ismeretlen szerzőket, mindenki úgy vélte, hogy ezek a magyarok, törökök, bolgárok és németek nagyon jól írnak. Én különben sokat fordítottam, és a legelső sortól kezdve meg tudom különböztetni a fordított szöveget az eredetitől. És, hogy őszinte legyek, nem is volt világos előttem, hogyan lehetséges, hogy az én szövegeimet fordításként fogadják, szerzőimet pedig eredeti külföldi írók gyanánt, majdhogynem klasszikusokként. Amikor pedig kiderült, hogy őők csupán szerénységemet képviselik, egyesek teljesen felháborodtak. Valójában, az irodalmi közönség nem készült fel a komoly misztifikátori stratégiákra. [...] Szeretném saját könyveimet előszóval ellátva kézbe venni, amely bizonyos dolgokat megmagyarázna, és mellékelné a kitalált szerző életrajzát is. *Arachné* című regényem például a halálról szól. *Arachné* meghal, meghal a prototípus, a könyv úgymond szerzője, Jelena Szavova is meghal, s csak a valódi szerző (én!) marad életben, mégpedig úgy, hogy szerzői funkcióit átengedte egy kitalált személynek.”

Azt, hogy ez a *Musa Pseudotranslatorica* tanatológiai előjelet visel, azon adat is alátámasztja, hogy Faina Grimberg kiadójának, Ruszanovnak felajánlotta az *Öngyilkosok klubja* sorozat projektumát, amelybe „saját szerzőinek” műveit is beillesztette, azokét, akik „öngyilkosságot követtek el”. „Valójában mindig azt gondoltam, hogy amikor valamelyikükkel ez történik, akkor őők ezt énhelyettem tették meg” – vallja Grimberg.

Faina Grimberg „magyar” regénye, az *Egy vénkisasszony szerelme* (Любовник старой девы) című alkotás a korai kilencvenes években készült, a Szovjetunió alkonyán. Ez egy összetett meseallegória, rendkívül szerteágazó szűzsével, amelynek cselekménye a feltételelesen értett középkorban játszódik. A címbe

„vénkisasszony” annak a paradox és meddő keresésnek a szimbóluma, amelyet hagyományosan „igazságnak” neveznek. Az olvasó megtudja, hogy a regény két magyar emigráns – Váradi Mária és Kis Mihály – tollával íródott, akik Londonban élnek, és közös írói álnévként a Botond Klári nevet választják. Komplex misztifikációs rendszer áll tehát előttünk, amely sokban hasonlít Csehovéra. Az irodalom itt arra való, hogy kibékítsen bennünket a nehézségekkel, hogy esztétikai értelemben áthidalja őket. A pszeudoníma pszeudonímája, a nemi és nemzeti hovatarozás tekintetében elködösítve, a bizalmatlanság légkörét jelzi, s a szabadságnélküliséget a totalitárius társadalomban. Ez a hazaszeretet partitúrája, amelyet a szívükben ápoltak. A magyarok is, oroszok is, az összes nemzet ismeri azt az érzést, amikor saját országának hatalma olyanokat tesz, ami miatt pirulniuk kell. Az eszkepizmus ebben a regényben a szerzőség konceptuális felfogása szempontjából előrelépést jelent. A szerzőség ilyen szempontból a világok és nem a szövegek kölcsönös viszonyának felállítása, amikor a művészi kronotoposz *közbülső* világként funkcionál, s az emberi bukásérzet és büntudat katartikus átélésének helyszínévé válik...

Erről tanúskodik az igen hosszú költemény is (Grimberg gyakran kombinálja a műnemeket és műfajokat), amely ennek a „magyar” regénynek fináléjában olvasható, s amelyből itt közlünk egy rövid részletet:

*Habár a felkelést
elfojtották
az utcákon még lönek
az asszonyok üzletről üzletre futnak
pénztárcájukat izzadt tenyerükben szorongatják
a szemétkukák mellett
szomszéd gyermekek játszanak
az egyik a tank a másik a sofőrje
[...]
Cipelem a bőröndöket a vagonba,
Hahó, van-e hordár valahol!
Állomási csípős kolbász,
Isten veled!
„Hé, emigránsok, a kanyarban kapaszkodjatok!”
kiált a kalauz.
Kihajóz a vagon. Utolsó csikkem a peronra dobom.
Szeretett városom, Isten veled!*

Ez megegyezik Baka István (1948–1995) magyar költő keserű hangnemével, aki Sztepan Pehotni költői álarca (család- és keresztnévének parodisztikus orosz fordítása) alatt jelenteti meg saját eredeti verseit, úgy tüntetve fel magát, mint azok magyar fordítóját. Ő is saját reménytelenségének motívumait ápolta. A legyőzöttségnek ezt a metaforáját, amelyet a magyar irodalom finitizmus néven ismer, a magyar író beleírta az orosz disszidens költészet hagyományába, éppen úgy, ahogyan Faina Grimberg mesterien eltalálta a magyar balladai hanghordozást, Anton Csehov pedig a divatos bulvárirodalom frivol stílusát.

Ez többek között azt jelentheti, hogy a különböző kultúrák évszázadokon át keresik és kiegészítik egymást, egymással szemben egy dialógus szempontjából releváns alterego értékét képviselve.

PÁSZTOR KICSI Mária fordítása

IRODALOM

Амфитеатров, А. В. *Ненужная победа*. http://dugward.ru/.../amfiteatrov_nenujnaya.html
Сабахатдин-Бора Этергюн, Клари Ботонд. *Призрак музыканта. Любовник старой девы*. Изд. Русанова, Москва, 1994 (переводчик Фаина Гримберг)

Рамадански, Д. *Снешко у тропима*. Нови Сад, 2011

Чехов, А. П. *Ненужная победа*.

<http://feb-web.ru/feb/chekhov/texts/.../spl-273-.htm>

Гримберг, Ф. И. (Гаврилина) “Я всегда хотела быть самыми разными людьми, которых я сама придумую...” Знамя. – 2000. – № 5. – С. 198–206.

Секе, Каталин. *Стихотворения Степана Пехотного (Смена масок переводчика и поэта)*. Annales Instituti Slavicae Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae. Slavica. XXVIII. 1997. 153–162.

http://www.baka.hu/index.php?section=modules/content/content_pages.php&content_pages_id=522

Permeating of Cultures

Translations with no originals

Literature is one the most essential factors of the establishing of cultural connections. The crystalization of the interesting cultural arch we tracked in two eccentric cases from the Russian literature, separated by two centuries. The first one is the literary mistification of Mor Jokai's story by young Chehov (1882), originated as the polemic demonstration of Jokai's characteristic style. The other case represents the novel by a contemporary Russian novelist Faina Grimberg (1994) which she signs like the translator from Hungarian, imagined a Hungarian author's male-female couple who publishes a novel under the female pseudonym. The mask (armour) of the triple pseudonym, as well as the mistified (genderly mixed) authorship signals the vulnerability of initiating certain

themes. This novel outgrows into an autopoetic conceptual gesture of the author who succeeds in launching the theme of free creativity regardless the circumstances. Our paper points to the meaning and hidden pathos of these experiments of the Russian authors oriented exclusively to the Hungarian literature. The result is a challenging sum of autoportraits and portraits of different cultural patterns which even today have not lost their freshness.

Keywords: Anton Chekhov, Mór Jókai, Faina Grimberg, István Baka, pseudonym, mystification, parody, authorship, mask, creative freedom

Karikó Sándor

∴ SZTE, JGYPK, Alkalmazott Társadalomtörténeti Tanszék
∴ bacon@jgypk.u-szeged.hu

HOGYAN NEVELJENEK AZ ISKOLÁK?

Konformitás és nevelés

How should Schools Educate?

Conformity and Education

Csupán a konformitás világi jelentésére emlékeztetek. A fogalmat először William Penn filozófus és liberális gondolkodó adta meg egy 1700 körül írt munkájában: a konformitás olyan polgári erény, amelynek a szabadság elvesztése az ára. A konformitás leírása mint a szabadságtól való megfosztás, a 20. században még erőteljesebbé válik, Heideggertől Frommon át egészen E. Fischerig. Csak az utóbbi szerint a konformitás az Én elsüllyedése az Akárkiben. Később sok tapasztalat erősíti azt a tényt, hogy az iskolai pedagógiai tevékenység fókuszába kerül az mint a szervezeti együttműködés kifejlődése. Csupán egy példa: az 1968-as generáció lényege a konformista világ ellen való tiltakozás volt – mondja Adam Michnik. Ez maga a nonkonformizmus. 1968 fő erkölcsi parancsa: „Légy nonkonformista!” Azt hiszem, sok pedagógiai kutatás és nevelési gyakorlat akceptálja azt a pedagógiai elvet (tervet), hogy a fiatal képes legyen a világot elfogadva tagadni, és tagadva elfogadni. Ha a valóság tagadása erősödik fel, akkor az egyén marginalizálódik, ha az elfogadása, akkor feladja szuverenitását, és konformistává válik.

Kulcsszavak: nevelés, iskola, konformitás, nonkonformitás, közösség

Egyáltalán van még értelme és jelentősége a címben feltett kérdésnek (hogyan, pontosabban mire neveljenek az iskolában?), amikor világtendencia posztmodern korunkban az a fejlemény, hogy például az egyetempolitikát már nem „a nevelés, hanem a globális verseny” (WAIN 2008: 9) motiválja. Alighanem általánosíthatjuk a folyamatot: minden oktatási intézmény úgy kezd működni, mint egy „kereskedelmi vállalat” (SOCIETY 2006: 13), amelyet mintha csupán a bevételek és kiadások kalkulációja mozgatna. Ilyen körülmények közepette huszadrangúvá válik, legalábbis háttérbe szorul a valódi *szakmai pedagógiai* tevékenység. Például hatékonyan és hatásosan „nem jutalmazza a jó, illetőleg nem büntetik a rossz munkát” (GREEN 2005: 218). Így azután nem csodálkozhatunk azon a gyakorlaton sem, hogy az iskola nem alakít ki a gyermekekben „önismeretet [...] és szociális erkölcsi érzéket, [...] önálló kritikai készséget” (STEINER 2005: 299). Szembesülhetünk azzal a nem éppen szívderítő következménnyel, hogy „[k]ultúránkra a kreativitás kiszáradása jellemző. A nevelési rendszerünk *konfor-*

mistákat (kiemelés tőlem – K. S.), sztereotip egyéneket képez, a szabad, kreatív és valódi gondolkodók helyett” (MEHLHORN–MEHLHORN 2003: 25).

A magyar tudományos kutatásban is rábukkanhatunk hasonló megállapításokra. A közelmúltban elhunyt Popper Péter aggodalommal jegyzi meg: „iskoláinkban a jól alkalmazkodó s ezen túlmenően a jól konformizáló tanuló vált általános eszménnyé” (POPPER 1975: 354). Az ezredforduló után azt olvashatjuk Lengyel Lászlótól, hogy „[z]árt pályájú tömeggyetemeken, provinciális és utánzó rendszerekben előre gyártott, konformista diákok tömegtermelése folyik” (LENGYEL 2001: 32).

A nemzetközi és a magyarországi hivatkozásokat tetszés szerint folytathatnánk. De talán a fentiekből is kiviláglik, az iskolákról, a nevelésről szólván hamar belebotlunk egy speciális problémába, jelesül *a konformitás és a nevelés összefüggésének* kérdésébe. Az alábbiakban éppen erről a dilemmáról kívánok szólni.

Nyomban hangsúlyozni szeretném, a konformitás és nevelés összefüggése sokkal bonyolultabb és gazdagabb tartalmú problematika, mintsem egy ilyen rövid lélegzetű tanulmány össze tudná foglalni. E témában túl sok a tisztázandó kérdés, az ellentmondás, amely a vonatkozó tudományos (szociológiai, etikai, szociálpszichológiai, pedagógiai, nemkülönben a filozófiai) vizsgálódások és megközelítések között húzódik. Nemritkán egy-egy szerző munkája is zavarba ejtően következtelen, nem egyértelmű. S nem árt emlékeztetnünk arra a tényezőre sem, hogy a témában illetékes az oktatáspolitikai, s persze az egész gyakorló pedagógia. Azt gondolom, a konformitás és nevelés problematikájának tisztázásában és kiváltképpen annak megoldásában még komoly adóssága van az érintett tudományoknak, a politikának és az iskolaműködésnek egyaránt. Ezért itt és most elégedjünk meg néhány indító gondolat, alapösszefüggés vázlatos jelzésével, amely azonban – reményeim szerint – ösztökélhet másokat további kutatómunkára, mi több, kutatói együttműködésre.

Alapvetően két, különösen súlyos probléma vár feldolgozásra s megnyugtató rendezésre. 1. Bár sokan foglalkoztak eddig is a konformitás kérdésével, mégsem alakult ki egységes és egyértelmű felfogás magáról a fogalomról. Különböző és igen gyakran ellentmondásos fogalomértelmezés és -használat jött létre, a különféle területeket (tudományágazatokat) képviselő kutatók úgyszólván egymástól teljesen függetlenül vizsgáldnak, nincs közöttük együttműködés. Interdiszciplináris kategóriáról lévén szó, szükséges és kíváncsú valamilyen együttgondolkodás, összhang a kutatók között. Sajnálatos és elszomorító tény, hogy erre nem tapasztalható egy joggal elvárható képesség, olykor még a készség sem. Áldatlan és elfogadhatatlan állapotról van szó, melyet ideje lenne gyökerében megváltoztatni. 2. Nem megnyugtató az iskola (általában a pedagógia) és a konformitás összefüggésének dilemmája sem. Ezen a téren is nagyfokú bizonytalanság, tévováság és mindenekelőtt bátortalanság alakult ki, kiváltkép-

pen ami a politika és a gyakorló pedagógia szerepét s felelősségét illeti. A probléma megítélésében és kezelésében jelentős ideológiai-politikai tehertétellel számolhatunk, amitől nem lesz könnyű megszabadulnunk. Az iskolai munka és a konformitás egymásra hatása kérdésének megnyugtató megoldása talán még nagyobb súlyú kihívás, mint amit az alapfogalom tisztázása jelent.

VISSZATÉRÉS A KLASSZIKUS FELFOGÁSHOZ

Bár a konformitás eredeti jelentése a latin 'conformare' (alkalmazkodás) kifejezésére gyökerezhető vissza, a mindennapi életben és a vonatkozó szaktudományokban nem azonosítják azt az általában vett pusztán alkalmazkodás jelentésével, hanem egy speciális tartalommal ruházzák fel. A probléma pontosan az, hogy mi ez a meghatározott, a szó eredetijéhez képest szűkebb értelmű tartalom.

A fogalommal kapcsolatos bizonytalanságra utal – többek között – Farina, a kortárs olasz szociálpszichológus, aki könyvet szentel témánknak. A konformizmusnak rossz híre van, ezért történhet meg, hogy a mindennapi életben senki nem vállalja fel konformitását. Igaz, szabadulni sem tudunk tőle. Először azt érezzük, hogy a konformizmus az emberi együttműködés nélkülözhetetlen tartozéka, másszor negatív konnotációt kap. Farina elfogadja azt a meghatározást, hogy a „konformizmus a hasonlóság, a másokkal való azonosság jelensége, a normákhoz történő igazodás” (FARINA 1998: 8). Ugyanakkor leszögezi, hogy megkülönböztethetünk egy *széles értelmű* adaptálódást, amely minden magatartás-, gondolkodás- és érzelmbeli igazodást jelent, illetőleg egy *szűken felfogott* alkalmazkodási formát, amely olyan igazodást tartalmaz másokhoz, valamilyen csoporthoz, amely ellenkezik a saját józan megítélésünkkel és tudatunkkal. Vagyis létezik általános, szükségszerű és speciális, értékítélet szempontjából már negatív alkalmazkodási forma.

A gondot az okozza, hogy mindkét megnyilvánulást egyazon fogalommal, a konformizmussal (vagy konformitással) jelölik. Nem tudhatjuk, mikor milyen tartalommal telítődik ez a kifejezés, az pedig még nagyobb rejtély, hogy pontosan hol végződik az egyik, hol kezdődik a másik tartalma. Az egész konformitáskutatás akut problémájáról van itt szó, a szerzők régóta és mindmáig viaskodnak vele. Fölöttébb jellemző egy angol szociológus kutatópár megoldási javaslata. Azt indítványozzák, hogy osszuk háromféle jelentéstartalomra magát a fogalmat: léte-sítsünk úgynevezett I., II. és III. típusú konformitást (HOPPER–WEYMAN 1975: 58–69). Vagy használjuk a konformizmus, illetőleg a konformitás fogalmát: az előbbi legyen az „ideológiai”, társadalomkritikai és negatív csengésű, az utóbbi a szükségszerű, a semleges értékű alkalmazkodás. Egyáltalában, ha csak lehet, számúzzuk is e kategóriát, és vezessük be helyette a behódolás, az azonosulás, az internalizáció kifejezéseket (HEGEDŰS 1981: 177).

Az ilyen és hasonló elképzelések nem váltak elfogadottakká a kutatók között, és magam is másképpen látom a megoldás útját. Hadd hangsúlyozzam itt is (KARIKÓ 2005: 17–23): térjünk vissza a fogalom eredeti, klasszikus értelmezéséhez, társadalomelméleti, pontosabban társadalomfilozófiai megközelítéséhez. „A konformitás – írja Penn amerikai liberális gondolkodó – olyan polgári erény, amelynek a szabadság elvesztése az ára” (PENN 1971: oldalszám nélkül, Preface). Hasonló felfogás körvonalazódik a későbbiekben Emerson tanulmányában: „az állampolgárok lemondanak szabadságukról és kultúrájukról. Itt a legfőbb erény a konformizmus” (EMERSON 1932: 30). A 20. század hatvanas éveiben az osztrák gondolkodó Ernst Fischer adja meg legtömörebb és talán a legmélyebb meghatározását e fogalomnak: „Az Én elsüllyedése az Akárkiben: a konformizmus” (FISCHER 1964: 97). S így jutunk el a századvéghez, amikor is Castoriadis, a közelmúltban elhunyt társadalombölcseleő megerősíti és kiterjeszti a jelenség pejoratív tartamát: manapság a „modern történelem legkonformistább szakaszát éljük” (CASTORIADIS 1994: 48).

A konformitásnak ez az eredeti és negatív tartalmú, filozofikus megfogalmazású szóhasználata végigvonul a 19. és 20. századi bölcselettörténetben. Nietzsche-től kezdve Heideggeren, Frommon, Marcusén át Lukács Györgyig bezárólag hosszan idézhetnénk olyan gondolati eszmefuttatásokat, amelyek világosan szólnak a konformitás problémájáról, és egyértelműen kritikai analízisnek veszik alá az alkalmazkodásnak ezt a negatív mozzanatát. (Ennek részletes taglalásától, mi több, pusztá bemutatásától itt, a terjedelmi korlátok miatt, tekintsünk el.) Mindenesetre a vonatkozó filozófiai értelmezések alapján számomra nyilvánvaló, *a konformitás* nem más, mint egyfajta *önletagadás* (denial of self), *megalkuvó alkalmazkodás*. *Konformista* az a személy, aki mindig s mindenhez (mindenkihez) behódol, aki *nem vállalja saját gondolatait, érzéseit, tetteit, aki szüntelenül és elvtelenül igazodik másokhoz*. És nem nehéz felismerni, hogy a konformista személy számára ez a magatartása nem jelent gondot, könnyedén és minden lelkiismeret-furdalás nélkül alakítja azt ki. Gyakori „pálfordulása” válik számára a természetes életmegnyilvánulássá.

Azt gondolom, ehhez a filozófiai hagyományhoz bátran és megalapozottan visszanyúlhatunk, tudniillik nincs komoly érv amellett, hogy háttérbe szoríthatnánk, netán valamilyen divatáramlat nyomán elhallgattathatnánk azt. Inkább következetesen tartsunk ki a fenti klasszikus, valójában megalapozó jellegű felfogáshoz, mert ez mutathat az egész konformitásprobléma megoldása felé. Ami pedig a szaktudományi (mindenekelőtt a szociológiai, a szociálpszichológiai és a pedagógiai) jellegű kísérletek s vizsgálatok szerepének kérdését illeti, úgy vélem, a filozófiai alapokra támaszkodva, az ilyen, kiváltképpen empirikus kutatások haladhatnak az emberi alkalmazkodás végtelen gazdagságának feltárása irányába. Mert egy pillanatra sem felejtethjük el, a filozófiai megalapozás

mellett szükségünk van az alkalmazkodás *differentiált formáinak, módzatainak* megragadására is, amely munkálatot, nyilvánvalóan, már csak a konkrét szaktudományok végezhetnek.

AZ ILLEDELMES, A LÁZADÓ ÉS AZ AUTONÓM DIÁK

Az iskola és a konformitás összefüggésének problémáját is csupán vázlatosan tudom érinteni. Hadd utaljak egyetlen, ám roppant fontos, nagy hatású gyakorlati következménnyel járó kérdésre: a konformitás és a nonkonformitás ellentétpárjának dilemmájára.

Az empirikus vizsgálatokat folytató konformitáskutatók egy része készséggel elfogadja az alapfogalom eredetileg negatív értelmezését, viszont hajlamos arra, hogy pozitív ellentétpárnak a nonkonformitást állítsa be. Eszerint a káros konformitást mi mással, mint a nonkonformitással tudjuk meghaladni. A nonkonformitás lényegileg piedesztálra emelkedik, egy kívánatos és irigylelt magatartássá magasztosul. A szépirodalom ugyancsak bővelkedik olyan alkotásban, amelyben megjelenik (még hozzá hatásos formában) a nonkonformista mítosz. Azonban az ilyen felfogás és törekvés nagyon megtévesztő, hamis – és ezért visszautasítandó – képzetet nyugszik. Ezzel kapcsolatban hadd idézzem fel Crutchfield amerikai szociálpszichológus máig iránymutató meglátását. Szerinte a konformitás a csoporttársak véleményéhez és alkalmazkodásához való *elvtelen igazodás*, a nonkonformitás pedig az ugyanehhez történő *elvtelen szembeszégülés* (CRUTCHFIELD 1955: 191–198). Vagyis mindkét megnyilvánulás közös gyökere az individuum autonómiájának feladása, a másoktól való függőség. Az egyik mindig a többiekhez igazodik (pontosabban: simul), a másik mindig a többiekre mond ’nem’-et. A tagadás, jóllehet látványos, ám ne tévedjünk, mindig a többiek és *nem az individuum saját önálló* véleménye, akarata és magatartása határozzák meg azt, hogy *mihez képest* foglal állást. (Erre nem igaz például József Attila sora: „Az én vezérem bensőmből vezérel.”) A tanulság úgyszólván önként adódik: konformitás és nonkonformitás valójában áldilemma, nem egymás ellentétei, egyikkel sem lehet leküzdeni a másikat. Mindkét alkalmazkodási formát valami mással szükséges és kívánatos meghaladni.

Sajnálatos fejlemény, hogy a konformitáskutatás nem fordít kellő figyelmet az iskolaműködés, a gyakorlati pedagógia és a konformitásprobléma összefüggésének kérdésére. Másrészt viszont a pedagógiatudomány sem mutat különösebb érdeklődést e téma iránt. A gyakorlati pedagógia pedig szégyenlősen hallgat róla.

A pedagógia elméletének és gyakorlatának ez irányú közömbössége elfogadhatatlan. A visszhangtalanság különösen elszomorító tény, ha arra gondolunk, hogy alig másfél évtizeddel ezelőtt már egy úgynevezett „NAT-konform tanterv” (MAGYAR PEDAGÓGIAI IRODALOM 1999: 265) született, ám a meg-

felelő és indokolt reagálás elmaradt. Hasonlóképpen hallgatásba burkolózott a pedagógiai szakma arra a felismerésre, hogy tudniillik a konformitás a „pedagógiai, iskolai közegben igen gyakori” (SZABÓ 1997: 272). Ha ez így van, számomra felfoghatatlan a hallgatás. Ahelyett, hogy a politika (leginkább az oktatáspolitikai), a neveléstudomány és az egész gyakorló pedagógia komolyan szembesülne az iskola és a konformitás problémájával, és hathatósan törekednének a megnyugtató tisztázásra, valamint a szükséges intézkedések megtételére, inkább mással foglalkoznak, szemérmesen kerülnek a témát, legjobb esetben is bizonytalanná válnak, és hébe-hóba tesznek tétova, bátortalan lépéseket.

A legszembetűnőbb hiányérzet akkor jön létre, amikor azt a kérdést tesszük fel, hogy miképpen oldja meg a pedagógia a konformitás és a nonkonformitás dilemmáját. Az iskola világában könnyen kitermelődik az „illelmes”, a „jól fészült”, a „fejbólogató” diák mintája. Tehát az a gyermek és fiatal, aki mindenben engedelmes a tanítójának-tanárjának, az iskolai vezetésnek. Ő az, akivel nincs semmi probléma, és nem vitás, az iskolavezetés, továbbá a tanári kar számára fölöttébb kényelmes, gondtalan, önigazoló s -megnyugtató ez a fajta tanítványi mentalitás. Számomra meg az a nyilvánvaló, hogy ez a típus lesz a *konformista diák*.

Ezzel szemben áll a „lázádo diák, akinek semmi sem jó, szisztematikusan mond ellent tanárának, főleg abból kiindulva, hogy megmutassa társai előtt, mennyire karakán, bátor ő. Ez a magatartás sok fejtörést okoz, tanárnak, igazgatónak egyaránt. Ő a folytonosan kellemetlenkedő, alig kezelhető fiatal, aki megnehezíti, olykor tűrhetetlenné teszi a felnőttek életét. Viszont a kortársak előtt ez válik nyerővé, népszerűvé és példaképpé. Valójában ő lesz a *nonkonformista diák*.

Azt állítom, az iskolaműködés egyik mindennapos – ha nem a legfájóbb – zavara, hogy hányódik a konformitás és a nonkonformitás végletei között. Az iskola nem tud kiszabadulni ebből a látványos, de hamis dilemmából. Mindkét „fél”, tehát a tanári testület, valamint a tanulói kör is rabja lesz egy sajátos téveszmének és gyakorlatnak. A tanárok annak, hogy csak akkor boldogulhatnak az oktató- és nevelőmunkában, ha a tanítványok mindenben szót fogadnak, ha minden ismeretet kritikátlanul és önállótlanul próbálnak megtanulni, ha minden értékhez és erényhez automatikusan és belső meggyőződés nélkül kívánnak igazodni. A tanulók pedig annak a hiú ábrándnak, hogy csakis az lehet a „nagyemő”, az imponáló a társak előtt, aki kész és képes ellenállni minden, felnőttek részéről jövő akaratnak, törekvésnek: ez lesz szabadságának feltétele és garanciája.

Számomra kétségtelen, ez a kölcsönös tévhit és útvesztő vergődés tarthatatlan, igazi megoldást nem hozhat. A konformitásnak nem valódi ellentétpárja a nonkonformitás. Elég egy pillanatra az 1968-as diákmozgalmakra gondolnunk.

Közismert, hogy a diákok az úgymond konformista világ és értékrend ellen tiltakoztak: sokan kerültek a nonkonformista lázadás hatása alá. Mégis a látványos és nagyreményű nonkonformizmusuk alig egy évtized után szép csendben átalakult (visszavedlett) konformizmussá. Talán kevésbé ismert, hogy a nyugatnémet diákok, akik egyébiránt a Szabadság Egyetem hallgatói voltak (Berlinben), már így fohászkodtak: „Istenem! Tégy gerinctelenné, hogy állami hivatalba léphessek!” Vagyis beépültek a hivatalos állami rendbe, az „establishment”-be, a konformista világba.

Nyilvánvaló, legalábbis megfontolhatja politika, tudomány, pedagógiai szakma, hogy a konformitás-nonkonformitás dichotómiája félrevezető, alapvetően hibás és kevésbé hatékony életstratégia. Belőle ki lehet és ki is kell törnünk, mégpedig úgy, hogy radikálisan szakítunk mindkettővel. Az igazi, reális pedagógiai cél végső soron éppen az, hogy megtaláljuk, majd kiépítsük az emberi alkalmazkodás fölöttébb gazdag világát, a sokféle árnyalatot és differenciált módozatot. Új, az eddigieknél gyökerében más programot, mélyebb átalakítást szükséges és kívánatos kezdeményezni politikusnak, kutatónak és gyakorló pedagógusnak. Az iskola ismerje fel és be korábbi baklövését: az „illelmedmes”, de önállótlán diák példaképe ugyanolyan elhibázott és káros, mint az állandóan ellenszegülő fiatal modellje. Legyen kellő eltökéltsége és bátorsága a differenciált alkalmazkodás megvalósítására. Arra, hogy a diák képes legyen a világot „elfogadva tagadni és tagadva elfogadni (kiemelés tőlem – K. S.), s ha a valóság tagadása erősödik fel, akkor az egyén marginalizálódik, ha az elfogadása, akkor az egyén feladja szuverenitását és konformmá válik” (LÓRÁND 1999: 36).

Látható tehát, a konformitás ellen nem lehet nonkonformitással küzdeni. És fordítva: a nonkonformitás igazi gyógymódja aligha a konformitás lesz. Ám ne feledjük (nem biztos, hogy minden tanár egyetért az alábbi kijelentéssel), konformizmus ellen csak nem-konformista tanárok tudnak fellépni. A probléma bonyolódik, a vizsgálódást indokolt lenne kiszélesíteni és elmélyíteni. A konformitás (és a nonkonformitás) – felfogásom szerint – nemcsak a tanulói ifjúság, hanem a tanári kar körében is felmerül, és megoldásra vár. De ez utóbbi vizsgálódás már egy másik tanulmány feladataként állhat előttünk. Amiképpen annak a kérdésnek is a taglalása, hogy mi lehet a konformitás és a nonkonformitás együttes meghaladásának útja.

Alighanem még sokat kutathatunk, és alapos szakmai vitákat folytathatunk annak érdekében, hogy megnyugtatóan feltárjuk az emberi alkalmazkodás differenciált folyamatait, beleértve az áldilemma feloldásának egyetlen reális és pozitív útját. Azt feltételezem, hogy a megoldás nem lehet más, mint az *autonóm, kreatív és kritikus gondolkodásmód és magatartás* kialakítása, illetőleg tömegmérétekből való megvalósítása. Nem szeretnék naivnak tűnni, tudom meg tapasztalom, hogy a mai iskolarendszer előtt egy ilyen cél és program roppant

nagy kihívást jelent. Nem túlzok, ha azt írom: történelmi súlyú és jelentőségű feladatról van szó, amely ha meg is tudna valósulni, minden bizonnyal egész korszakot igényelne. S talán azzal kezdődne a probléma, hogy nem mindenki számára lenne természetes és magától értetődő az ilyen horderejű elköteleződés, majd törekvés. Ám hiszek abban, hogy az *autonóm* individuumok kreatív és kritikus alkalmazkodásáról nem tudunk lemondani.

IRODALOM

- CASTORIADIS, C. 1994. En mal du culture. *Esprit*, Oct.
- CRUTCHFIELD, R. 1955. Conformity and Character. *The American Psychologist*, 10.
- EMERSON, R. W. 1932. *Essays. First Servilis Self-Reliance*. Washington National Home Library, Foundation
- FARINA, A. M. 1998. *Il conformismo*. Bologna
- FISCHER, E. 1964. *A fiatal nemzedék problémái*. Budapest
- GREEN, J. P. 2005. *Education Myths*. Rowman and Littlefield Publishers. INC. Lanham, Boulder, New York, Toronto, Oxford
- HEGEDŰS, A. 1981. *Sozialismus und Bürokratie*. Rowolt, Hamburg. Továbbá Aronson, E. 1978. *A társas lény*. Budapest, 57.
- HOPPER, E.–WEYMAN, A. 1975. Modes of Conformity and Form of Instrumental Adjustment to Feelings of Relative Deprivation. *The British Journal of Sociology*. No. 1. March
- KARIKÓ, S. 2005 és 2008. *Konformitás és nevelés*. Budapest
- LENGYEL L. 2001. Fiatal farkasok iskolái. *168 óra*. Budapest, okt. 11.
- LÓRÁND F. 1999. Az emberi minőség tisztelete a komprehanzív iskolában. *Új Pedagógiai Szemle*, 1.
- MAGYAR PEDAGÓGIAI IRODALOM 1999. OPKM. Kumulált index, Budapest
- MEHLHORN, G.–MEHLHORN, H-G. 2003. Kreativitaats-pedagogik. *Bildung und Erziehung*, 56. Jg. Heft 1. Maarc. 25. A szerzők joggal idézik fel Carl Rogers korábban tett önkritikusi beismerését.
- PENN, W. 1971. Conformity. In: *Conformity and Deviation* (ed. Bass – Berg), New York, Harper and Brothers Publishers. Németül *Früchteder Eismkeit* (1693–1718). Heidelberg, Karl Winters Universitaats Buchhandlung. Der Konformist. 249–253.
- POPPER P. 1975. In: *Iffúság és pszichológia* (szerk. Lénárd Ferenc), Budapest
- WAIN, K. 2008. The Future of Education and its Philosophy. *Springer Science and Business Media*, B. V.

How should Schools Educate? Conformity and Education

I merely conjure an outline of a reminder: the „profane” meaning of conformism is first provided by American philosopher and liberal thinker Wiliam Penn, in his work dated from around 1700. According to him, *conformity is a civil virtue whose price is the loss of freedom*. The description of conformity

as deprivation of freedom becomes stronger in 20th century philosophy from Heidegger through Fromm as far as E. Fischer. I only wish to refer to this last name: according to Fischer's definition: *the sinking of the Self into the Anybody is conformism*. Later many experiences have accumulated on the fact that school pedagogical work mainly focuses on developing an organisational unity. Only one example: the main essence of the 1968 generation was rebellion against the conformist world, says *Adam Michnik*. And that is nonconformism itself. The main moral of 1968: „One has to be a nonconformist!” I believe that many education researchers and practising pedagogues could accept the pedagogical master plan according to which the young negatively accept (the world) and if the negation of reality strengthens, then the individual becomes marginalised, if acceptance is strengthened then the individual gives up sovereignty and becomes conformist

Keywords: education, school, conformity, nonconformity, community

Tapodi Zsuzsanna

: Sapientia – EMTE, Műszaki és Humán Tudományok Kara,
: Humán Tanszék, Csíkszereda
: tapodizsu@yahoo.com

MILYEN ESÉLYE VAN AZ IRODALOMNAK ÉS AZ IRODALOMTANÍTÁSNAK A XXI. SZÁZADBAN?¹

Kultúratudományi kontextusok és imagológia – intermedialitás és adaptáció

*What are the chances of literature, teaching literature
in the 21st century?*

Sokan megjósolták már a Gutenberg-galaxis végét. Kiadói, tanári és szülői tapasztalat is igazolja az olvasás, az irodalmi kultúra presztízsének fokozódó csökkenését. A múlt század végén Umberto Eco az új középkor eljöttét jósolta meg, amikor a magaskultúra újra csak egy szűk réteg birtoka lesz, a tömegek leszakadnak.

Milyen út kínálkozik az irodalommal hivatásszerűen foglalkozók, elsősorban a tanárok számára a jelenség kezelésére? Néhány – nem túl új, de változatlanul időszerű – gondolatot szeretnék megosztani önökkel.

1. Az irodalommal szembeni, antikvitás óta fennálló elvárások, a *docere, delectare, utile* szempontjaiból kiindulva az irodalomtanítást közelíteni kellene a humán tudományok más ágaihoz, integrálni a múlt század nyolcvanas éveitől egyre inkább teret hódító kultúratudományok körébe. Ebben a törekvésben az irodalom geokulturális beágyazottsága vizsgálatának és az imagológiának kiemelt szerep juthat.
2. Másrészt, Németh László elgondolásához visszatérve, tanácsos lenne a közoktatásban az irodalmat a történelemhez és művelődéstörténethez közelíteni és összművészetet tanítani, az irodalom és társművészetek, elsősorban a filmművészet viszonyára fektetni az eddignél nagyobb hangsúlyt. A komparatiztika eszközei lehetnének itt gyümölcsözők, mindazok az eredmények, melyek az utóbbi évtizedekben születtek az intermedialitás és ikonológia terén.
3. Mind az intermedialitás, mind a taníthatóság szempontjából ugyanakkor megkerülhetetlennek látszik az adaptáció kérdésének több szempontú vizsgálata is.

Kulcsszavak: kultúratudomány, kontextusok, irodalomtanítás, imagológia, intermedialitás, adaptáció

¹ A tanulmány a Sapientia EMTE Kutatási Programok Intézete által támogatott, *Imagológiai kutatás* című, hároméves futamidejű csoportos kutatási program keretében készült.

VÉGE A KÖNYVES KULTÚRÁNAK, AZ AUTONÓM IRODALOMNAK?

A kijelölt problémakör megközelítéséhez a múlt század első felének gondolkodóit hívom segítségül, akik a filmes ábrázolástechnika elterjedésében láthatták azt a veszélyforrást, ami a könyves kultúra végét jelentette. Napjaink televíziós és internetes kultúrája a mozik bezárását hozta magával, és jelentősen háttérbe szorította a nyomtatott sajtót, ám a műveltség egyik többszázados médiuma, a színház, sikeresen dacol a kihívásokkal. Talán az lehet ennek a vitalitásnak a magyarázata, hogy ennek a művészeti ágnek a képviselői az előadásokban a közönség elvárásaihoz, világról és önmagáról alkotott képéhez tudták adaptálni a klasszikus szövegeket.

Anélkül, hogy tagadni akarnám a strukturalizmus, a recepcióesztétika, a hermeneutika vagy a dekonstrukció eredményeit, úgy gondolom, az irodalom sikeres iskolai megközelítésének esélye a történetiség, a kontextusokba ágyazottság szerepének újraértékelése.² Veres András azoknak a nézeteknek a veszélyeire figyelmeztet, melyek az irodalmat minden más létdimenziótól független, „csak belső késztetéseitől motivált folyamatként akarják megjeleníteni” (VERES 2004: 155). Sok egyetem munkatársai néztek szembe ezzel a problémával, és integrálták az irodalmat – a tanszékek megnevezésében is kinyilvánítva ezt az egységet – a kultúratudományok körébe. „Ha jobban belegondolunk, az *alteritás (másság) feszültséget és megértést generáló jelentkezése* nemcsak irodalom és olvasója vagy a múlt és jelen eltérő horizontjának relációjában vethető fel, hanem az *irodalom és életvalóság kapcsolatában* is” (VERES uo.). Ez az antropológiai beágyazottság olyan interdiszciplináris megközelítést tesz lehetővé, mely például meríthet a másságképek tanulmányozására létrejött imagológia módszereiből. (Ez utóbbit a tudományterület francia és román művelői önálló diszciplínaként a humán tudományok kategóriájába sorolják, a magyarok a történelemtudomány vagy az összehasonlító irodalomtörténet részének tekintik.) Hermeneutikai megközelítésben a Másik másságában Saját idegenségünkre vethetünk pillantást. Fried István szerint ez a diszciplína jelentősen hozzájárulhat az irodalmi és eszmetörténeti folyamatok értelmezéséhez. Ugyanakkor az imagológia és intertextualitás, imagológia és regionális irodalmak szoros viszonyára hívja fel a figyelmet (FRIED 2010).

² Erdélyben a gimnáziumi tanterv eltekint a kronológiától, irodalomelméleti fogalmak elsajátításához kapcsol műveket. Az egyetemen oktatók állandóan azzal szembesülnek, hogy a hozzánk kerülő diákok jelentős része nem tudja: Shakespeare Cervantesnek, Arany János Baudelaire-nek a kortársa. Ők ugyanis külön rekeszben szerepelnek (ha szerepelnek) a tudástárunkban, ugyanakkor Kazinczyt és Kovács András Ferencet egymáshoz időben közeli alkotóknak gondolhatják, mert az imitáció jelenségének témakörénél találkoztak mindkettőjük egy-egy művével.

Németh László hódmezővásárhelyi korszakának pedagógiai kísérletei, úgy érzem, máig kellőképpen nem hasznosított tanulságokkal szolgálnak a közoktatás számára. Iskolaorvosként az egészségtan tanításának feladatát ruházták rá. Ezt azonban biológiai, a biológiai vegytani ismeretek nélkül nem lehet hatékonyan tanítani, így tehát a természettudományokat összevontan kezdte oktatni. Hasonlóan járt el a történelem, művelődés- és irodalomtörténet tanításakor. „Az a furcsa helyzet alakult ki – írja pedagógiai tanulmányainak *Tantárgy összevonás* című részben –, hogy történelemórán fél évvel később kellett a reformkorhoz, s mondjuk Széchenyihez érni, mint az irodalomtörténetin” (NÉMETH 1980: 86). Változtatott tehát, és előbb egy adott korszak európai és magyar történetének kontextusait vázolta föl, ebbe ágyazta a nemzeti irodalom és más művészeti ágak alkotásainak értelmezését. „[...] azt például, hogy hova sülyedtünk mi a törökök alatt, mit jelent a *Zrínyiász*, vagy miféle ború lengi körül Rákóczi alakját, csak a tizenhetedik századi Európa gyors emelkedésével lehetett igazán megérteni” (NÉMETH 1980: 87). A módszer kétségtől elölje volt, hogy a tanár huzamosan hosszabb ideig, hatékonyabban foglalkozhatott egy-egy diákcsoporttal. Másrészt: „A szétszórta kapott ismereteket egy nagyobb ismeretmolekulába kellett rendezni, amelynek a fenntartása kevesebb energiát kíván, s jobban ellenáll a lemorzsolódásnak” (NÉMETH 1980: 88). A történelmi szempont alkalmazása – a fragmentáltságuk miatt izolált ismeretek helyett – az áttekintés képességét erősítette a diákokban. A mai tanárnak fel lehet és kell használnia a kultúrtörténelmi kontextus megjelenítésében az internet, az oktató rövidfilmek multimédiás segítségét, ugyanakkor nem hanyagolhatja el az irodalmi művek filmes adaptációjának felhasználását sem. Szerencsés körülmények között erre önálló tantárgy keretében van lehetősége (például Magyarországon), ha viszont erre nincs mód, akkor az irodalomoktatás kiegészítőjeként tanácsos erre figyelmet fordítania.

SZÖVEG- ÉS KÉPOLVASÁS

Mit és hogyan visz tovább a filmművészet az irodalomból? A Forster által a regény aspektusaiként elkülönített történetet, cselekményt, emberábrázolást könnyebben, a ritmust, mintázatot sokkal nehezebben, a maga sajátos kifejezőeszközeit (kameramozgás, zene, flashback, vágás stb. révén), a médiumra jellemző műfajiságot sehogyan. Mindezekre a diákok figyelmét összehasonlító elemzésekkel lehet felhívni, s így talán rá lehet őket venni akár arra is, hogy egy látott film után, a cselekmény ismeretében vegyék a kezükbe az adaptált irodalmi alkotást. A populáris filmek mindent elárasztó tömegében figyelünk és figyelmeztetünk kell Vajdovich Györgyi meglátására, miszerint „a filmes elbeszélés kialakulására erőteljes hatást gyakoroltak az irodalmi elbeszélés bevett

formái, és a populáris film elbeszélő formái a mai napig erősen kötődnek a XIX. századi regény elbeszélő módszereihez” (VAJDOVICH 2003: 295).

Gadamer, amikor képek olvasásáról beszél, arra figyelmeztet, hogy mind a kép, mind pedig az írott szöveg, hasonló elvárásokat támaszt a befogadóval szemben, a befogadó hasonlóan viszonyul mindkét médiumhoz. Gottfried Boehm látott kép és szöveg közös alapjaként a képiséget nevezi meg. „A képiséget, melynek alapstruktúrájából mindkét médium részesedik, minden nyelv és kép közötti sikeres fordítási folyamat *magában hordozza*, vagyis abban az alap is – mind a kettő között fennálló *hasonlóságok* és *differenciák* bázisa – közvetítődik. A fordítás vagy *átültetés* fogalma (a *metaphorein* értelmében véve) nagyon pontosan kifejezi azt, ami az interpretáció vagy megértés folyamatában történik” (DÁNÉL 2002: 126). Általános iskolai tanárságom legszebb élményei közé tartozik, amikor Arany János *A walesi bárdok* című balladáját „filmésítettük meg” a hetedik osztályosokkal, akik annyira élvezték a képzeletbeli filmforgatókönyv-írást, hogy dühösen felszisszentek, amikor megszólalt az óra végét jelző csengő.

A művészfilm értelmezése segíthet az irodalmi kifejezőmód jellegzetességeinek felfedezésében is. „Szempont lehet a történet pontos követése, az elbeszélés felépítése és formai sajátosságai (pl. keretes elbeszélés vagy egyes szám első személyű elbeszélés), az eredeti mű és a filmváltozat műfaja, valamint a befogadóra gyakorolt hatás hasonlósága” (VAJDOVICH 2003: 298). Egy elolvasott irodalmi alkotás és a róla készített film egybevető elemzése arra a kérdésre adhat választ, hogy hogyan módosítja a film az olvasás előzetes tapasztalatát. De annak végiggondolását is lehetővé teszi, hogy a megfilmelésnek milyen kanonizáló szerepe van. „Az irodalmi szöveg retorikája milyen képretorikai eszköztárat hív elő a filmben? Vagy inkább beleíródni kíván a film az értelmezői kánonok által kijelölt »irodalmi« tradícióba, és szoros olvasatként hű adaptációt mintáz meg?” (PIELDNER 2003: 282)

A mediális átfordítás művelete a genette-i hypertextualitás műveletének felel meg, melyben az irodalmi hypotextusra ráíródik a film hipertextje (GENETTE 1996). André Bazin *A nyitott filmművészetért* című írásában film és irodalom viszonyát elemezve az átlagosnál magasabb színvonalú filmek esetében az adaptáció két típusáról beszél. Az egyikben az irodalmi hypotextus egyféle minőségi védjegy, a film az adaptált irodalmi mű szolgáltatásban áll. A második esetben a rendező csupán inspirációt merít az irodalmi szövegből, a lefordítás révén az eredetivel azonos értékű alkotást kíván létrehozni (BAZIN 1999: 91). Az irodalomtanításba beépített filmművészeti oktatásnak mindkét alapvető esetet tanácsos bemutatnia.

ADAPTÁCIÓ

Az intermedialitáson túl az adaptációnak van egy irodalmon belüli, diakrón aspektusa is. A nemzeti irodalom nem csupán művészet, hanem a nemzeti kultúra hordozója is. Le lehet-e mondani a klasszikusok tanításáról azért, hogy a tanuló kezébe számára élvezetes olvasmányt adjunk? (Móricz Zsigmond *Légy jó mindhalálig* című regényének vesztés hőisével hogyan azonosuljon a követendő mintákat korábban a *Superman*ben megtalált mai tizenhárom éves kiskamasz?) Azok a művek, amelyeknek sem a keletkezési körülményeit, sem a nyelvezetét nem érti a tanuló, elidegenítenek, s általuk a gyermekek még távolabb kerülnek a pedagógia által kitűzött céltól, az olvasás megszerettetésétől, értelmi és érzelmi neveléstől. Ehhez, meggyőződésem, a klasszikus műveket a tanuló befogadóképességéhez kell adaptálni, a nyelvezet egyszerűsítésével és korszerűsítésével. (A kísérletet már Móricz Zsigmond elkezdte a *Magyar Elektra* huszadik századivá formálásával, folytatta Illyés Gyula a *Bánk bán* adaptálásával.) *A kőszívű ember fiainak*, *A falu jegyzőjének* is megszületett az egyszerűsített, a diákok számára emészthetőbb átírata. (Ha a nacionalizmusukról híres franciák nem átalják nemzeti eposzukat, a *Roland éneket* a mai gyerekek számára érthető nyelvváltozatba átírni, nekünk sem kellene félnünk egy ilyen „diglossziás” adaptációtól.)

Hogyan érhető el ugyanakkor, hogy az olvasmányok ne maradjanak halott kortörténeti illusztrációk, hanem megszólítsák a mai és a következő korok olvasóit is? Miután az egyszerűbb változat befogadása megtörtént, például emelt szinten elvárható az eredeti stílus és nyelvezet sajátosságainak ismerete is – szemelvények alapján. A művészet szórakoztató, gyönyörködtető funkciójától eltekinteni a művészet lényegének megkérdőjelezését jelenti.

Kiss Gábor észrevétele a mai művészet kevertségéről arra a kényszerre is figyelmeztet, hogy az elit kultúra helyzetét állandóan újragondoljuk. „Ma a különféle kifejezésformák és műfajok egymásba olvadásának, hangsúly-áthelyeződéseinek vagyunk tanúi, ami – egyebek mellett – a hagyományosan magas- és alacsony kultúrának tekintett szférák közti cserefolyamatok fokozottabb figyelembevételére – illetve a hasonló dichotómiák (magasirodalom – tömegműfajok, művészfilm – kommersz film stb.) árnyalására késztet” (KISS 2004: 279).

Azok, a diktatúra szorításában formálódott értelmiségiek, akik kétségbeesve látják, hogy gyermekeik elfordulnak a könyvespolctól, vigasztalást találhatnak Németh László *Könyves karácsony* című, 1942-es esszéjének gondolatában: „Minthogy más gyűjtenivaló nincs, az emberek könyvet gyűjtenek. [...] Az ember persze nem olvas el mindent. De a könyvtár nem is arra való, hogy elolvassák, hanem hogy elolvashassák. Könyvgyűjtő az lesz, aki ott akarja tudni maga körül, megidézhető állapotban, a szellemeket” (NÉMETH 1989: 750).

Ha belátjuk, hogy a kultúra médiumfüggetlen, s ha megtanítjuk a gyermekeinket, hogy az e-könyvön milyen értékes műveket tölthetnek le és hordozhatnak magukkal mindenhol, vagy hangos könyv formában mit hallgathatnak utazás közben, és arra, hogy filmnézéskor hogyan különböztethetik meg az értékeseket az értéktelenektől, csak annyi változás történik, hogy a technikai haladás segít a szellemek megidőzésében. Értékelni, válogatni nekünk kell megtanítani a fiatalokat: „ez a mi munkánk; és nem is kevés”.

IRODALOM

- BAZIN, André 1999. A nyitott filmművészetért. Az átdolgozás védelmében = *Mi a film?* Budapest
- CHICIUDEAN, Ion–HALIC, Bogdan-Alexandru 2003. *Imagologie*. Imagologie istorică. București
- DÁNÉL Mónika 2002. *Szöveg és kép viszonyában*. Az intermedialitás szerepe két orosz hasonmás történetben = Pethő Ágnes (szerk.): *Képtávittelek*. Tanulmányok az intermedialitás tárgyköréből. Kolozsvár
- ECO, Umberto 2008. *Új középkor*. Budapest
- FRIED István 2010. Imagológia-komparatiztika = *Irodalmi Szemle*, 4.
- FORSTER E. M. 1999. *A regény aspektusai*. Budapest
- GADAMER, Hans Georg 1994. *Épületek és képek olvasása = A szép aktualitása*. Budapest, 157–168.
- GENETTE, Gerard 1996. Transztextualitás = *Helikon*, 1–2. 82–90.
- KISS Gábor Zoltán 2004. *Játékfilm az elbeszélésben*. A filmelmélet és az irodalom(történet-írás)túlélési esélyei = Veres András (szerk.): *Az irodalomtörténet esélye*. Budapest
- NÉMETH László 1980. *Pedagógiai írások*. Bukarest
- NÉMETH László 1989. *Sorskérdések*. Budapest
- PAGEAUX, Daniel-Henri 1994. *La littérature générale et comparée*. Paris
- PIELDNER Judit 2003. *Az adaptáció terepe*. Gothár Péter/Bodor Ádám: A részleg = Pethő Ágnes (szerk.) *Köztes képek*. A filmelbeszélés szinterei. Kolozsvár, 281–293.
- VAJDOVICH Györgyi 2003. *Az adaptáció dilemmái*. Egy klasszikus-modern elbeszélés regényben és fimben = Pethő Ágnes (szerk.) *Köztes képek*. A filmelbeszélés szinterei. Kolozsvár, 295–312.
- VERES András 2004. *A referencia védelmében* = Uő szerk. *Az irodalomtörténet esélye*. Budapest, 151–160.

What are the chances of literature, teaching literature in the 21st century?

Many people have predicted the end of the Gutenberg Galaxy, and teaching experience seems to prove the truth of the declining prestige of reading and literary culture. Umberto Eco talks about the new Middle Ages, when high culture belongs to a small class of people, leaving the masses behind.

If we take as a starting point our expectations of literature that have been present since antiquity, namely *docere*, *delectare*, *utile*, we should approach teaching literature from the viewpoint of Human Sciences, integrating it into the field of Cultural Studies. Imagology can play an important role in this process. On the other hand, to get back to László Németh's idea, one should rather teach universal arts and put more emphasis on Arts-Related Literature, especially on the relationship between literature and cinematic art. Another method that could be efficiently used in this respect is the field of comparatistics.

Keywords: literature, cultural studies, imagology, intermediality, teaching, adaptation

Viktorija Aladžić

· Újvidéki Egyetem, Építőmérnöki Kar, Szabadka
· vikica@yunord.net

A FÖLDSZINTES HÁZAK TIPOLÓGIÁJA ÉS LAKÁSKULTÚRA A XIX. SZÁZADI SZABADKA PÉLDÁJA ALAPJÁN¹

*Typology of Ground-floor Houses and Culture of Living Based
on the Example of 19th Century Subotica*

Ez a kutatás azzal a céllal készült, hogy a XIX. századi várostervezés szabadkai példáját alapul véve fényt derítsen a művelődéstörténet, illetve az architektúra bizonyos szakaszaira. A vizsgálat a XIX. század folyamán és a XX. század elején Szabadkán épült földszintes házak típusainak elemzését és rendszerezését tűzte ki céljául, és kimutatta, hogy a XIX. század folyamán épülő szabadkai földszintes házak alaptípusai kölcsönösen összeegyeztethetőek (kompatibilisak) voltak. Ezek szerint pedig az egyszerűbb alappal rendelkező házakat pusztán helyiséghozzáadással bonyolultabb alapú házakká építhették át, illetve ugyanígy, a falusi házakból polgári házakat hozhattak létre. Ezenkívül a házrészek hozzáadásával az utcák szabályozása is lehetővé vált. Mindez viszont nagymértékben hozzájárult az egész város rendezéséhez és urbanisztikai fejlesztéséhez is, hiszen az a XVIII. század folyamán spontán módon, egy teljesen kaotikus urbanizációs mátrix elve szerint települt be, a XIX. század végére viszont már egy hársorokba rendezett közép-európai várossá fejlődött ki.

Kulcsszavak: architektúra, a lakóházak tipológiája, urbanisztikai tervezés, Szabadka, XIX. század

BEVEZETŐ

A vajdasági városok leépülésének folyamata, amely a második világháború óta mindmáig folyamatosan tart, olyan kutatások kezdetét ösztönözte, amelyek hozzájárulnának e városok kiépülési módjának megértéséhez a XIX. század folyamán, mégpedig azért, hogy a mai urbanisztikai tervezéssel összevetve megtaláljuk a módját, hogy e leépülési folyamatnak elejét vegyük, és hogy megfelelő tervezési mintákat találjunk, amelyek lehetővé tennék a vajdasági városok és

¹ Ez a munka a Szerb Köztársaság Oktatásügyi és Tudományos Minisztériumának támogatásával jött létre, *Az építészeti és urbanisztikai tervezés és tervkidolgozás optimalizálása Szerbia fenntartható fejlődésének függvényében* elnevezésű, TR36042-es tudományos-kutatói projektum keretében, s a kutatás már publikált eredményeire támaszkodik (ALADŽIĆ 2011).

települések olyan irányú építését, hogy az ne bolygassa meg a meglévő urbanisztikai szerkezetet, és hogy ne leépítse, hanem kiegészítse és gazdagítsa azt.

A kutatás egyik szakasza a földszintes házak tipológiájának levezetése, a típusok egymás közti viszonyának megállapítása, illetve annak felmérése volt, hogy miként hatottak e típusok Szabadka utcáinak tervezésére és kiépítésére. A választás pedig azért esett pont Szabadka példájára, mivel a Szabadkai Történelmi Levéltár állományában nagyszámú erre vonatkozó levéltári anyag kutatható.

A polgári földszintes házak alapvető tipológiáját már Nebojša Čamprag is elkészítette munkájában (ČAMPRAK 2007). Ami már a kutatás legelején is szembeötlő volt, az, hogy egyes háztípusok alapja kölcsönösen összeegyeztethető (kompatibilis) volt egymással, és hogy az egyszerű alapú házak kiegészítésével és bővítésével összetettebb alapú házak jöttek létre. Szabadka urbanisztikai fejlődésének további kutatásai viszont rámutattak, hogy a házak tipológiája mélyen és közvetlenül kapcsolódik a város urbanisztikai fejlődéséhez, valamint, hogy a város tervezésének módja megfelelő objektumtípusokat feltételezett, e típusok pedig nagymértékben befolyásolták az utcák és várostömbök kialakulását.

A XIX. században épült szabadkai lakóházak típusainak elemzése megmutatja majd, hogy ez tulajdonképpen az összes háztulajdonos kollektív hozzájárulása révén létrejött „rendezett” városok és települések kialakulási modellje volt.² Az effajta építkezés nagymértékben hozzájárult maguknak az objektumoknak, majd később az egész városnak a folyamatos fejlődéséhez. A város viszont egyaránt jól viselte a válságot és a hirtelen gazdasági fellendülés időszakait, egyidejűleg maximális ésszerűséget és hajlékonyságot tanúsítván a városépítés terén, de a rendezettség és szépség tekintetében is. A házak összeegyeztethető tervrajzai, valamint kivitelezésük módja valószínűleg meg az urbanisztikai tervezés keretein belül a város fenntartható fejlődését a XIX. században.

SZABADKA VÁROSTERVEZÉSÉNEK KEZDETEI

Miután a törökök kivonultak a mai Bácska területéről, majd a területet a Habsburg Birodalomhoz csatolták, Szabadka benépesülése a XVIII. század folyamán spontán módon játszódott le. A város akkori kinézetét a legrégebbi megőrzött kéziratos térképen láthatjuk, amelyet Kovács Károly Leopold (*Carolus*

² A mai Szabadka elődjének, Maria Theresianopolisnak 1779-ben, azelőtte Szentmária néven ismert mezővárosból szabad királyi várossá való kikiáltása alkalmával hozott városi alapokmányok (Statútumok) említik első alkalommal a város szabályozásának és rendezésének szükségességét. Így a város szépsége, az utcák szabályozása és a házak díszítése ettől kezdődően állandóan szerepelt azokban az építészeti szabályokban és szabályzatokban, amelyeket a XIX. század folyamán hoztak meg Szabadka városi szervei (ALADŽIĆ 2010); (ALADŽIĆ 2007b).

Léopoldum Kovács aliter Kovácsik) készített 1778-ban³ abból az alkalomból, hogy Szabadkát, az akkori Szentmária mezővárost Maria Theresianopolis⁴ néven szabad királyi várossá kiáltották ki. A térkép a mezővárost az első tervszerű szabályozások előtti időszakában ábrázolja, és a település spontán benépesüléséről tanúskodik (1. melléklet). Néhány sorba épített ház formációján és alig egy pár polgári házon kívül, amely a mezőváros központjában az utca szabályozási vonala mentén épült, a város házainak nagyobbik hányadát szabadon helyezték el a parcella közepén, kizárólag a ház tűzfalának északra tájolását tartván tiszteltben, hogy ezáltal megvédjék magukat a domináns északi szélről.

Miután Szabadka elnyerte a szabad királyi város státusát, megkezdődtek a rendezésére irányuló erőfeszítések is, amelyek elsősorban az utcák szabályozását feltételezték, valamint a túlnyomórészt falusias építkezésű, háromszög- oromzatú házakból álló település városi jellegűvé változtatását, az utca vonalához hosszanti irányban igazodó polgári típusú házakkal és egy reprezentatív küllemű belvárossal, amelynek területén kizárólag emeletes objektumok építését engedélyeznék. Attól kezdve, hogy 1820-ban elkészült a város külső szabályozásáról szóló tervezet, majd 1822-ben Wüstinger József I. és II. Városszabályozási Terve (ALADŽIĆ 2006), a parcellák geometriai szabályozását minden egyes új objektum építésekor alkalmazták. Eszerint a háztulajdonosok helyiségeket építettek meglévő házukhoz, hogy ily módon az utca szabályozási vonalához igazítsák azt, illetve, hogy a falusi típusú házból polgári típusú épületet hozzanak létre, eleget téve ezáltal a város külső szabályozásáról szóló tervezetnek, valamint a későbbi Építkezési Szabályoknak és Szabadka városa részére 1882-ben meghozott Építkezési Szabályzatnak is (ALADŽIĆ 2007a).

A FÖLDSZINTES HÁZAK ELEMZÉSE

A Szabadkai Történelmi Levéltárban megőrzött, 1875 és 1914 közötti időszakból származó, illetve a korábbi időszakokból eddig fellelt épületalaprajzok részletes vizsgálata nyomán megállapíthatjuk, hogy mindazok a különböző típusú házak, amelyek a XIX. század folyamán épültek Szabadkán, kölcsönösen összeegyeztethető alaprajzzal rendelkeztek, és hogy a helyiségek pusztá hozzáépítésével a legegyszerűbb típusú, kétrészes falusi házat bonyolult alaprajzú földszintes vagy emeletes polgári épületté lehetett alakítani. Ezenkívül számos

³ (DUBAJIĆ 1991) 7/a melléklet.

⁴ A Közép-európai Egyetem Research Support Scheme támogatásával megvalósított, No RSS/HESPNO.:68/1995 jelzetű kutatási projektum lefutási ideje alatt Viktorija Aladžić és Gordana Prčić Vujnović kutatók átnézték a Szabadkai Történelmi Levéltár 2-es Állományában elhelyezett összes építkezési engedélyt és tervrajzot az 1875-től 1914-ig terjedő időszakból (ALADŽIĆ, VUJNOVIĆ 1997).

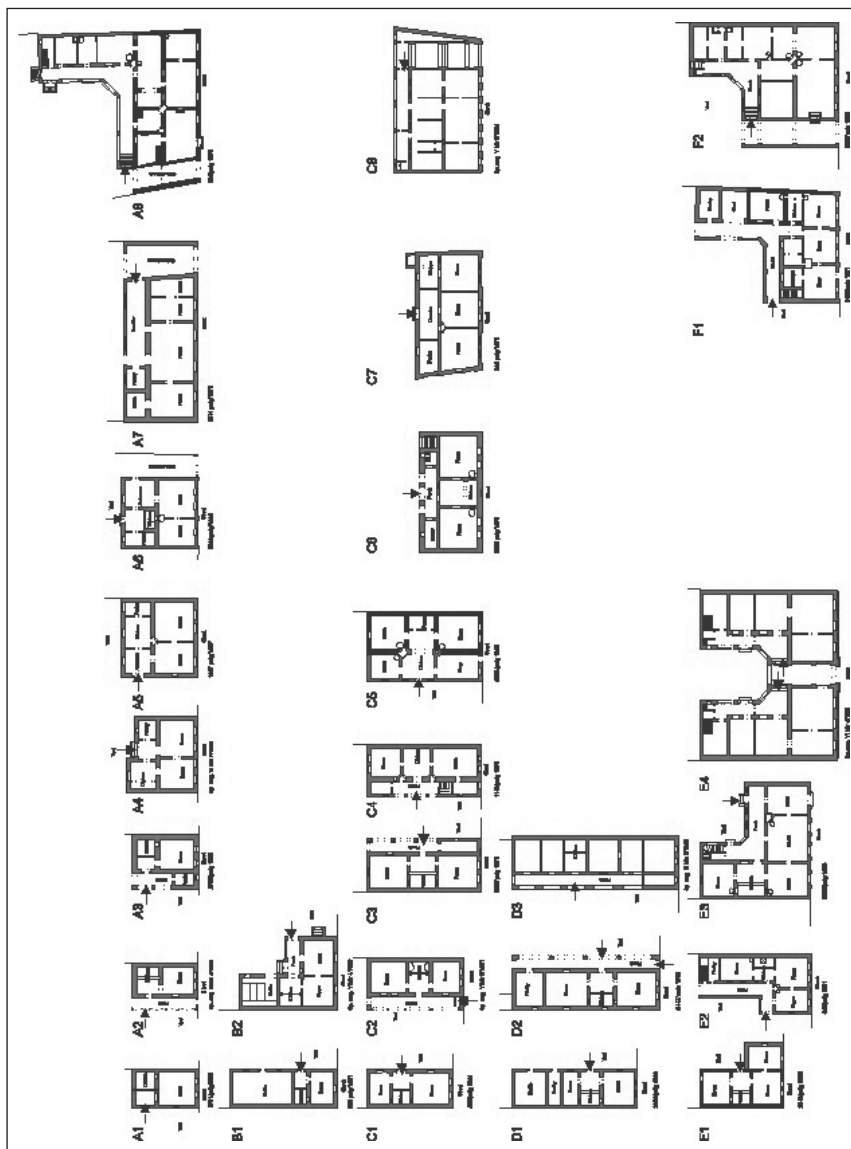
bővítési tervezet is ránk maradt, s némely esetben több tervrajz is a ház fokozatos organikus fejlődését tanúsítja az egyedi parcellán. Ennek az építkezési módnak köszönhetően viszont a háztulajdonosok mindegyike, azáltal, hogy közvetlenül részt vett házának felépítésében, átalakításában és bővítésében, a város szabályozásának és rendezésének is részese lett.

A megőrzött tervrajzok alapján nyilvánvalóvá vált, hogy az 1778 és 1878 közötti időszakban az építkezési engedélyek zömét már felépült objektumok adaptálására vagy bővítésére állították ki. Ezáltal viszont a meglévő források maximális kihasználását biztosították. Minden tulajdonos arra törekedett, hogy a lehető legnagyobb mértékben kihasználja a már meglévő objektumot, és hogy a régi házból minél többet beleépítsen az újonnan tervezett épületbe. Rendkívül ritka esetnek számított, ha a meglévő házat azért bontották le, hogy helyére vadonatúj épületet építsenek, viszont a XIX. század utolsó két évtizedében ez már gyakrabban fordult elő, mégpedig annak köszönhetően, hogy Szabadka a századvégen, a vasút 1869-es bevezetése után, erőteljes gazdasági fellendülésen ment át, így a belváros területén egyes parcellákon a kevésbé látványos földszintes házakat lebontották, helyükre pedig reprezentatív külalakú emeletes épületeket emeltek.

A legegyszerűbb háztípus, amelyet a XIX. század folyamán Szabadkán építettek, kétrészes, vert falú falusi ház volt, amely egy szoba-konyhából állt (az I. táblán A1 jelzettel van megjelölve).⁵ A konyhában kéménykürtővel megtoldott nyitott tűzhely állt. A tűzhely előtt egy előtér húzódott, ahonnan a szobába lehetett menni. A házat náddal fedett, kétvizes tető borította, háromszögletű ormokkal, amelyek közül az egyiket általában az utca felé tájolták.

A kétrészes alaphoz hosszanti irányban vagy szélességben lehetett helyiségeket hozzáadni. Amennyiben hosszanti irányban bővítették a házat, a konyha mögé istállót lehetett építeni (I. tábla – B1), hogy a háziakon kívül a falusi háztartás legfontosabb gazdasági támasza, a jószág is menedékre leljen az épületen belül. Ha viszont a kétrészes házhoz a parcella belsejének irányában építettek még egy szobát, a XIX. századi Szabadkára és tágabb környezetére jellemző

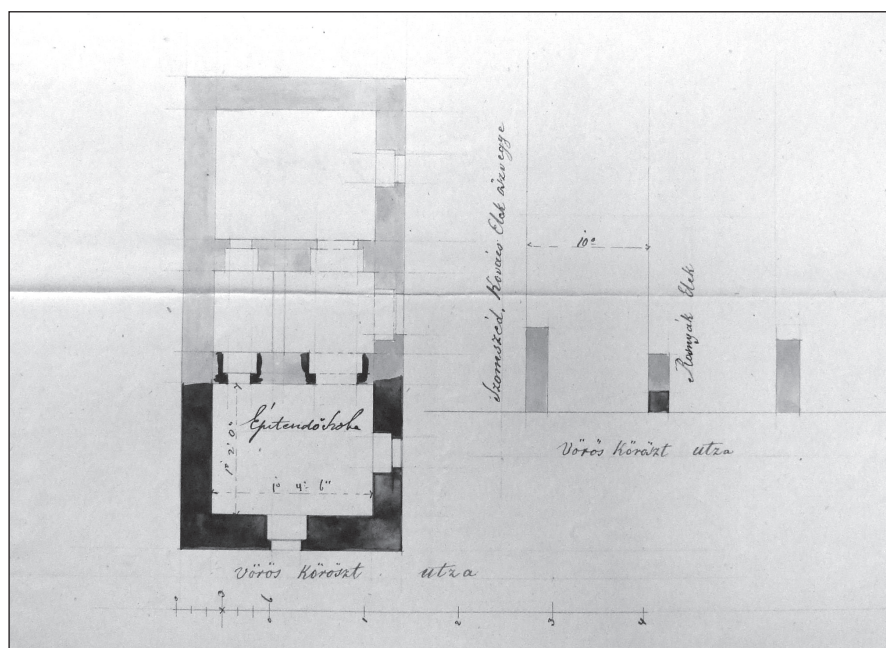
⁵ Az I. táblán látható alaprajzokat a szerző eredeti tervrajzokból másolta át. Az egyes házak alapjának nagysága nem teljesen, csupán részben van egyeztetve, mivel a tervrajzokon gyakran nem lehetséges megállapítani a ház pontos dimenzióit, lévén, hogy számos tervrajz nem is tüntet fel dimenziókat, ezenkívül pedig különböző időszakokban különféle arányokat és mértékegységeket alkalmaztak. A bemutatott hozzávetőleges dimenziók alapján is azonban a házak kölcsönös kompatibilitására lehet következtetni. A rajzok mindegyike alatt az eredeti tervrajz szignatúrája olvasható, amely alatt a tervrajzot a Szabadkai Történelmi Levéltár 2-es Állományába beiktatták. A házak újonnan tervezett részeit az eredeti tervrajzok mintájára piros szín jelöli, a meglévő házrészekét fekete, a bontásra szántakét pedig sárga.

I. tábla

legtágasabb típusú falusi házat eredményezte, az úgynevezett pannon jellegű, háromrészes falusi házat (I. tábla – C1).⁶

Rosnyik Elek házbővítési tervrajzának példájából láthatjuk, hogy egy falusi ház kétrészes alaprajzának kibővítésével háromrészes alaprajz jött létre, s így a ház, amely korábban behúzott helyzetben volt az utca szabályozási vonalához viszonyítva, a szoba hozzáépítésével kikerült a szabályozási vonalra (2. melléklet).⁷ Ez a példa – a többi hasonlóval együtt – arról tanúskodik, hogy az objektumok bővítésével egyidejűleg az utcák szabályozása is haladt, ez viszont az egyes utcák és parcellák lassú, több évtizeden át tartó szabályozását jelentette, mely az új építkezések és a meglévő objektumok jelentősebb adaptációja alkalmával játszódott le.

Rosnyik Elek házbővítési tervrajza 1870-ből (IAS, F:2, 5062/polg. 1870.)

⁶ A pannon jellegű háromrészes falusi ház leírásával több monográfia és tudományos munka is foglalkozik. Ez a háztípus három helyiségből állt, két szobából és egy kürtőt tartalmazó konyhából a kettő között. Akárcsak a kétrészes ház esetében, a kürtő előtt itt is egy előtér húzódott, ahonnan a szobákba lehetett menni. A házat háromszögletű ormával tájolták az utca felé, az utcára néző szobát pedig *tisztaszobának* nevezték. A ház tűzfala a szomszéd parcellájára nézett, és ha ez lehetséges volt, egyben északra is (BARABÁS, GILYÉN 2004); (PERUNICIC 1958); (ALADŽIĆ 2009b); (BENKŐ 2009); (ALADŽIĆ 2011).

⁷ Szabadkai Történelmi Levéltár (a továbbiakban SZTL), F:2, 5062/polg. 1870.

A háromrészes ház alapjához általában hosszanti irányban kamrát és istállót építettek (I. tábla – D1), de szobát is építhettek hozzá, azután pedig kamrát, istállót, szalmatetőt fészert, éléskamrát, mosókonyhát stb. Egyéb esetekben a háromrészes ház önálló egységet alkotott, a kiegészítő helyiségeket pedig különálló objektumként építették meg, az udvar végében. Itt azonban ki kell hangsúlyoznunk, hogy helyiség-hozzáadással bármely fejlettebb típusú ház létrejöhetett, de épülhetett egyszerre is, komplett egész gyanánt. Így hozzáépítéssel korszerűsítették a régebbi objektumokat is, amelyek alakjukkal és nagyságukkal már nem elégitették ki a tulajdonosok igényét, vagy az építészeti szabályzatok feltételeit.

A két- és háromrészes házak fejlettebb variánsa a tornáccal (*ámbitussal* vagy *ganggal*) felszerelt ház volt, de tornácot más típusú házaknál is alkalmaztak (I. tábla – A2, C2, D2, E2). A tornác részterületeit be lehetett építeni, amivel a két- vagy háromrészes falusi ház éléskamrával vagy kisebb oldalszobával bővíthetett (I. tábla – A3, C3, C4). Némely variánsok esetében a konyhát helyezték át a tornácra.

A XIX. században Szabadkán alkalmazott építkezési szabályok kijelölték a belváros területét, amelyen belül nem épülhettek falusi típusú házak, vagyis olyanok, amelyek háromszögletű ormukkal tájolódnak az utca felé, hanem csak polgári típusúak, amelyek hosszanti falukkal követik az utca vonalát, hogy ily módon homlokzatukkal elzárhassák a parcella utca menti frontját, és ezáltal az utca mindkét oldalán folyamatos, megszakítás nélküli homlokzati vonalat létesítsenek (ALADŽIĆ 2010).

Amikor ezeket a szabályokat bevezették (ALADŽIĆ 2006), Szabadkán a házak legnagyobb része még falusi volt, ezért meg kellett találni átalakításuknak a legésszerűbb módját, hogy az akkor még többnyire szegénysorú szabadkai lakosok eleget tehessenek az építkezési szabályzat említett kitételének. Így a XIX. század derekától kezdve egyre több olyan tervrajz keletkezett Szabadkán, amely a házak kibővítésének vagy falusi típusú házból polgári típusú házzá való átalakításának valamely lehetséges módozatát mutatja be.

Olyan esetben, amikor a háromrészes tornácos falusi ház két utca sarkán húzódó parcellán helyezkedett el, és amennyiben pontosan a sarokra épült, úgy lehetett direkt módon átalakítani falusi típusú házból polgárivá, ha az utca mentén húzódó hosszabbik homlokzatán ajtót és ablakot nyitottak.

Kolonicsné Molnár Mária házának 1862-es példája átmeneti formát mutat a háromrészes falusi és a téglalap alapú kéttraktusos polgári ház között (I. tábla – C5). Kolonics Mária kérvényt nyújtott be, hogy ormával az utcára néző háromrészes falusi házához három helyiséget építhessen hozzá, amelyek a háromrészes ház helyiségeivel párhuzamosak lennének.⁸ Ily módon a ház, amely háromszög-

⁸ SZTL, F:2, 3054/polg. 1862.

letű ormával az utcára nézett, továbbra is falusi jellegű maradt, azonban az a rész, amely a háromrészes tornácos háznál a tornác bejárata lett volna, ez esetben az üzlet bejáratát képezte. A konyha a régi részhez tartozó két szoba közül a tőrből átkerült az újonnan épült traktus középső részébe. Az egykori konyhát kamrává alakították át, a ház új traktusának végébe pedig még egy szobát építettek. A házba az udvarról a konyhán át lehetett bejutni. A ház tehát a parcellán való elhelyezkedését tekintve továbbra is falusi jellegű maradt, de belső térszervezését illetően a téglalap alaprajzú, két traktusból álló földszintes polgári ház példáját képviselte, és a mai Május 1-je utca 28-as házszáma alatt volt található.

Téglalap alaprajzú, kéttraktusos földszintes polgári ház úgy is keletkezhetett, ha a kétrészes falusi házhoz szélességében építettek hozzá helyiségeket. A kibővített kétrészes házak egyszerűbb példájánál, mint Josa Peić Tukuljac (I. tábla – A4) 1880-ban épült házában esetében⁹, melyben két, utcára néző szoba volt található, a konyha a nyílt tűzhellyel viszont a szomszéd parcella peremére támaszkodott. A konyhába az udvari traktus középső részében lévő előszobából lehetett bejutni, vele átellenben pedig egy kamra volt. A háznak tehát két utcára néző szobája és három udvarra tájolt helyisége volt: középen az előszoba, ennek egyik oldalán a konyha, másikon viszont a kamra volt található.

A falusi kétrészes ház további bővítésével összetettebb típusú polgári ház jöhetett létre, amely három, utcára néző szobával rendelkezett, az udvari traktus középső részében pedig egy bejáratú folyosója (hallja) volt, amely a tornác – ámbitus – átalakításával keletkezett. Ennek egyik oldalán a konyha, a másikon viszont a kamra helyezkedett el. Alapjában véve így alakult ki az a háztípus is (I. tábla – C7), amely ugyancsak a konyhának a szobákat tartalmazó traktusból a tornác traktusába való áthelyezésével jöhetett létre, illetve a C5 és C6 jelzésű átmeneti típusok C7-be való átalakítása révén.

A téglalap alaprajzú, kéttraktusos földszintes polgári ház tornáca lehetett hosszanti irányú is, így a ház teljes udvar felőli homlokzata mentén húzódott. Később ennek egyes részeit ugyancsak becsukhatták, és kamrává alakíthatták át (I. tábla – C8).

A téglalap alakú polgári háznak azonban négy-öt utcára néző szobája is lehetett, s ugyanennyi helyisége a ház udvari traktusában, a háztető alá viszont bejáratú térséget lehetett építeni. Úgynevezett *szárazbejárata* vagy bejáratú térsége a földszintes polgári házak bármelyikének lehetett, ahogyan azt az I. táblán levő A7, A8, C8, E4 vagy az F2 alaprajzok is mutatják. Igen valószínűnek látszik, hogy amennyiben azt a parcella nagysága megengedte, később a többi bemutatott típushoz is építettek szárazbejáratot, lévén, hogy egyes házakat több mint egy évszázadon át fejlesztették és bővítették.

⁹ SZTL, F:2, ép. eng. VI kör 7/1880.

Szabadkán a XIX. században egy L alaprajzú, *könyökháznak* nevezett típus is kifejlődött. Annak szüksége ugyanis, hogy a háromrészes falusi házat polgári házzá alakítsák át, a falusi ház bővítésének még egy módját hozta életre, s ez eredményezte azt a háztípust, amely L betű alakjában tört meg. Még egy helyiség hozzáadásával ugyanis az utca szabályozási vonalának mentén, a háromrészes ház *tisztaszobája* mellett (I. tábla – C1), az L alaprajzú ház legegyszerűbb típusa jött létre (I. tábla – E1). Ez a helyiség szoba volt, de szolgálhatott üzlethelyiség vagy műhely gyanánt is, már ahogyan azt a tulajdonos igényei diktálták.

A *könyökházak* fejlettebb típusait a parcella belseje felé is lehetett bővíteni, mégpedig kamra, cselédszoba hozzáadásával, alvófülke (alkóv) beépítésével stb. A ház az említett helyiségeken kívül azonban nyílt vagy zárt tornáccal is rendelkezhetett, ahogyan azt az I. tábla E2 és E3 példái mutatják. Még egy helyiség hozzáadásával viszont az utca szabályozási vonala mentén az egytraktusos, L alaprajzú három utcai szobával rendelkező ház típusa jött létre. Bizonyos esetekben az egyik ilyen szoba üzlethelyiségként is szolgálhatott (I. tábla – E3), illetve ügyvédi iroda, orvosi rendelő vagy hasonló szerepét tölthette be. A könyökház alapjának megkésztetésével és tükröztetésével viszont az U alaprajzú polgári háztípust lehetett létrehozni, amelyben általában két vagy több lakást különítettek el, és bérházként szolgált (I. tábla – E4, ALADŽIĆ 2009a).

A háromrészes falusi ház egyszerű bővítésével az L alaprajzú polgári ház legfejlettebb típusa is létrejöhetett, amelynél az utcai rész két traktusra oszlott, az udvari részben pedig még egy szárny helyezkedett el. Franzen József 1871-ben kérvényt nyújtott be, hogy földszintes, háromrészes falusi házat kibővíthesse (I. tábla – F1).¹⁰ A ház elülső részének utcai traktusában két szoba és egy üzlethelyiség megépítését látták elő. Az utcára néző házrész belső traktusába egy kamrát terveztek és egy helyiséget, amelynek szerepe a tervrajzon olvashatatlan. A régi háromrészes ház konyhája és szobája mögé pedig, amelyek benne maradtak az átalakított ház tervrajzában is, egy fészert és kamrát terveztek, az udvari oldalon levő összes helyiséget viszont tornácnak kellett összekötnie.

Az I. tábla F2 jelzésű példáján a konyhát a ház udvar felőli ágába helyezték át, arra a helyre pedig, ahol a konyha abban az esetben állt volna, ha a ház egy háromrészes falusi ház bővítésével jött volna létre, ide egy alvófülkét terveztek. Az utcára néző rész udvar felőli traktusában viszont egy előszobát és még egy szobát helyeztek el. Ennek a könyökháznak csukott, beüvegezett tornáca volt, és egy szárazbejárata is. A házat Halbohr János szabadkai földtulajdonos építette 1862-ben.¹¹ A tervrajz megalkotója alá sem írta magát, de a ház mindmáig eredeti alakjában megőrződött, és Szabadkán a Jakab és Komor tér 21-es házszáma alatt látható.

¹⁰ SZTL, F:2, 1425/polg. 1871.

¹¹ SZTL, F:2, 2586/polg. 1862.

KONKLÚZIÓ

Az egymás között összeegyeztethető (kompatibilis) háztípusok alkalmazása a tulajdonosok számára lehetővé tette, hogy bármikor elvégezdhessék az épület kiegészítését és bővítését, az anyagi eszközök folyósíthatóságával összhangban, ugyanakkor viszont házuk minden pillanatban befejezett egészet képezett, és bármelyik pillanatban, házrészek hozzáépítésével még nagyobb befejezett egységgé lehetett átalakítani őket. Ezek a változtatások viszont a lakásviszonyok megváltozását is lehetővé tették, mégpedig azáltal, hogy a ház fokozatos bővítésével a házban lejátszódó tevékenységekre vonatkozó különleges igények és funkciók is teret kaptak, s így a bővítés nemritkán a lakásra szánt helyiségeken kívül a munkavégzéshez alkalmas helyiségeket is biztosította. Másfelől, a házak tervrajzai nem korlátozták a házak dekorálását. Így például a térszervezés tekintetében hasonló házak homlokzati vonalának teljesen eltérő stílusjegyei lehettek, ez viszont ugyancsak hozzájárult az architektúra megvalósulásának sokféleségéhez, illetve az utcák attraktív kinézetéhez.

A város a kompatibilis tervrajzoknak köszönhetően folyamatosan fenntartotta rendezett külalakját, amely az évek során egyre fejlődött, ugyanis minden egyes ház minden pillanatban befejezett egészet képezett. Az építmény részeinek egyszerű hozzáadásával viszont biztosítani lehetett a parcellák közepén épült házaknak az utca szabályozási vonaláig való kiterjesztését is. Ezáltal pedig, a város szabályozási terveivel összhangban, hosszabb időn keresztül – pontosabban az 1779-től 1938-ig terjedő időszakban – az utcák fokozatos szabályozása is lejátszódott. A házak egymás között összeegyeztethető tervrajzai mintegy segédeszköz gyanánt könnyítették meg az építkezési szabályok alkalmazását, a szabályozási tervek megvalósítását és egyben több mint százötven éven keresztül biztosították Szabadka városának fenntartható és szerves fejlődését is.

PÁSZTOR KICSI Mária fordítása

IRODALOM

- ALADŽIĆ, V. 2006. Uputstva kraljevskog komesara Ferenc Skultetija za uređenje Marija Tereziopolisa, *Zbornik radova Građevinskog fakulteta*, No 15, Subotica, 391–399.
- ALADŽIĆ, V. 2007. Građevinski pravilnik Slobodnog kraljevskog grada Subotice iz 1882. godine, *Zbornik radova građevinskog fakulteta*, No 16, Subotica, 9–15. (A)
- ALADŽIĆ, V. 2007. Uticaj zakonodavstva na prostorni razvoj Subotice od XVIII veka do druge polovine XX veka, Beograd (doktorska teza u rukopisu, Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu) (B)
- ALADŽIĆ, V. 2009. Prizemne najamne građanske kuće u Subotici na prekretnici XIX u XX vek. *Glasnik Društva konzervatora Srbije*, No 33, Beograd, 137–142. (A)

- ALADŽIĆ, V., 2009. Ternary Rural Houses in Subotica, in Kirizsán, I., Szabó, B., Takács E. (eds.) *The Vernacular and the Multicultural Dialogue, Conference Series on the Theoretical and Practical Issues of Built Heritage Conservation – Tusnad*. Rimetea: Utilitas, 199–212. (B)
- ALADŽIĆ, V. 2010. Razvoj koncepta unutrašnjeg grada Subotice u XVIII i XIX veku, *Arhitektura i urbanizam*, No 29. 22–27.
- ALADŽIĆ, V. 2011. Compatibility, Adaptability and Use of Different Types of Ground Floor Houses in 19th Century Town Planning – Case Study Subotica, *Spatium*, No 25, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd, 50–55.
- ALADŽIĆ, V., VUJNOVIĆ, P. G., GRLICA, M., VAŠ, G. 1997. *Građansko društvo i arhitektura u Subotici 1867–1914*, Subotica (Naučno istraživački projekat finansiran od Research Support Scheme – CEU Prague, u rukopisu)
- BAČIĆ, S. 1998. *Iz prošlosti gradskog prava Novog Sada, Sombora i Subotice*. Subotica: Biblioteka Žiga.
- BARABÁS, J., GILYÉN, N., 2004. *Magyar népi építészet*. Budapest, 24–30.
- BENKŐ, E. 2009. The Role and results of Archeology in Vernacular Architectural Research, in Kirizsán, I., Szabó, B., Takács E. (eds.) *The Vernacular and the Multicultural Dialogue Conference Series on the Theoretical and Practical Issues of Built Heritage Conservation – Tusnad*. Rimetea: Utilitas, 63–72.
- ČAMPRAK, N. 2007. Osnovna tipologija stambenih građanskih prizemnica u Subotici, *Zbornik radova Građevinskog fakulteta*, No 16, Subotica, 41–56.
- DUBAJIĆ, M. (urednik) 1991. *Koreni*. Subotica: Istorijski arhiv.
- PERUNIČIĆ, B., 1958. *Postanak i razvitak baština na području Subotice od 1686. godine*. Beograd, 24–27.

Typology of Ground-floor Houses and Culture of Living Based on the Example of 21st Century Subotica

This research was intended to clarify some segments of history of culture, architecture and town planning in the 19th century based on the example of Subotica. It included analyses and systematization of ground floor house types that was built in Subotica during 19th and the beginning of 20th century. Research has shown that the basic types of ground floor houses, built during the 19th century in Subotica, were mutually compatible and that by simple addition of rooms on the simple house bases, more complex house bases could be built. In the same way rural houses also could be transformed into urban ones. Adding of different part to the existing houses also allowed regulation of streets. Using compatible house plans greatly helped urban development and arrangement of a town which were spontaneously settled during 18th century, and by the end of 19th century became well developed, well arranged Central European town.

Keywords: architecture, residential buildings typology, urban planning, Subotica, 19th century

Ózer Ágnes

∴ Vajdasági Múzeum, Újvidék
∴ agnesozzer@gmail.com

VÉDTELENÜL VÉDETT

A vajdasági magyar muzeális emlékek begyűjtésének,
feldolgozásának és prezentálásának lehetőségei

Protected in Unprotected Way

The possibilities of collecting, processing and presenting museum
relics of Hungarians in Vojvodina

A Szerb Köztársaság múzeumokról és kulturális örökségről szóló érvényben lévő törvényei, előírásai és rendeletei semmilyen módon nem látják elő és teszik lehetővé a már közgyűjteményekben-múzeumokban lévő történelmi forrásanyag és muzeális értékű műtárgyak nemzeti alapon történő kiválasztását, esetleg egy újabb alapítású közgyűjteménybe való besorolásukat.

Ebből eredően a vajdasági magyarságnak mind az 1918 előtti, mind az 1918 utáni történetére vonatkozó, már múzeumi gyűjteményekben lévő tárgyi és írásos forrás-, kép- és mozgóképanyaga sem képezheti egy újonnan létrehozott múzeumi gyűjtemény vagy képtár állományát és anyagát.

A beszámoló sajátos áttekintése lesz a már múzeumokban és képtárakban lévő gyűjteményeknek, amelyek a szellemi örökséggel egyetemben alappillért képezik a vajdasági magyar nemzeti közösségünk történeti és kulturális örökségének, nemzeti identitásának és történelmi tudatának, egyben pedig elszakíthatatlan összekötő kapocs az anyaországban és az egykori Magyarország határain kívül élő többi nemzetrésszel is.

Kulcsszavak: kulturális örökség, múzeumok, törvény, vajdasági magyarok, szellemi örökség, nemzeti identitás, történelmi tudat

Ritkák ma Európában az olyan többnemzetiségű térségek, mint amilyen az egykoron Magyarország déli határterületeinek nevezett Délvidék, azaz a mai Vajdaság területe, amelynek a honfoglalás óta a magyarok a népesebb közösségét képezték. Ez az állítás megcáfolhatatlan, még akkor is, ha a szóban forgó területen délre haladva, a délszláv elem számbeli fölénye és más nemzeti közösségekkel való együttélés jellemezte.

Ezen a területen a múzeumok létrejöttének alakulástörténete sem egyszerű, és nem egy nemzethez fűződő történet képét mutatja. Az egyik vetülete ennek a kérdésnek az 1918 előtt létrejött nemzeti múzeumok koncepcióján alapuló gyűjtemények és múzeumalapítások, a másik pedig a magyar vonatkozású anyagnak

a jelenléte a többnemzetiségű területeken létrejött vegyes gyűjteményekben. Emiatt akkor állunk legközelebb az igazsághoz, ha tudomásul vesszük, hogy a mai Vajdaság területén létrejött múzeumokban két múzeumalapítási koncepciót ismerünk. Azok közül azonban egyik sem mondható dominánsnak és általánosan elfogadottnak. Ezen múzeumok alapkonceptiói lényegesen különböznek, mind a ma is gyakran szűkebb Szerbiának nevezett államban szokásos múzeumalapítási koncepciótól, mind a Magyarországon ismertektől is, tehát helyi jellegzetességgel bírnak. A különbségek abban rejlenek, hogy az adott intézmények hogyan viszonyultak a fölvilágosodás eszméihez, és annak hatására alakultak-e meg, vagy valamilyen más mozgatóerő hozta őket létre. Ez alatt azt értjük, hogy olyan tér létrehozásán munkálkodtak a múzeumszervezők, amelyikbe a ritka és különleges tárgyakat külön koncepció és módszeres klasszifikáció alapján állították ki, amely arra volt alkalmas, hogy a nemzeti öntudat erősödését támogató központtá fejlődjön. Olyan bemutató térre gondolunk, amely sajátosan szolgálta nemcsak az egykori Magyarországon élő, akkor még relatív többségben lévő magyarságot, hanem a Magyarországon élő nemzetiségeket is. Ezek közé sorolhatjuk a magyarországi szerbséget is, amelyik az egykori Habsburg Birodalom területére tömegesen a 17. század végén és a 18. század első felében települt, azokra a területekre, amelyet ma Vajdaság területeként határozunk meg. Ez a nemzeti tarkaság a valamivel később felszabadult Bánátra is jellemző lett, ahol a magyarok, a szerbek és a németek mellé zsidók, görögök, örmények, szlovákok, románok, franciák és spanyolok települtek. Az így többnemzetivé vált környezetben a múzeumok mint kimondottan nemzeti intézmények a klasszikus nemzeti közgyűjtemény képét mutatták, amelybe minden nemzet saját nemzeti történelmének, kulturális előrehaladásának néma emlékeit gyűjtötte be. A klasszikusnak mondható nemzeti múzeumi koncepció – még ha nehezen is – de idomult a kor követelményéhez, még akkor is, ha a múzeumalapítási szándék és indítékai sem voltak azonosak. Ennek a szellemi konfúzióknak a hatása napjainkig is érezhető azon múzeumok gyűjteményein, amelyek magukon hordozzák mind a nemzeti sajátosság, mind a történelmi tényként kezelhető multietnikusság jegyeit, a történelem diktálta, egy adott területen való együttélésben az egymásra hatás eredményeként létrejött jellegzetességeket is.

A múzeumalapítási tevékenység kezdetei a mai Vajdaság területén sem választhatók el az általánosan elfogadott nemzeti koncepciójú múzeumalapítási tendenciáktól. De az egykori Magyarország, majd Jugoszlávia területén sem, amelynek kereteibe a mai Vajdaság területe – 1918-tól a 20. század kilencvenes éveinek közepéig – tartozott.

1918-ig – tájaink sajátos periferikus és határ menti helyzetéből eredően – a regionális és lokális múzeumalapítási impulzusokat nem a nemzeti intézményként működő Nemzeti Múzeum adta, így az 1802-ben Széchenyi Ferenc ado-

mányából megalapított Nemzeti Múzeum példájára sem hagyatkozott. Ebben a folyamatban nem képez kivételt a Thököly Száva adományából létrehozott *szerb gyűjtemény* sem.

Vajdaság területén a mai múzeumok elődeinek számító múzeumi intézményeket a 19. század második felében beindult helytörténet-kutatási mozgalom térhódításához, valamint a vármegyei történeti társaságok megalakulásához köthetnénk, amelynek első gyümölcsei majd csak a 20. század közepétől váltak élvezhetőkké, de már egy más társadalmi és politikai rendszerben, mint amelyben megfogantak.

A magyar helytörténetírás alapítójának tartott Ipolyi Arnold 1864-ben *A megyei monográfiák tervezete* című beszédével hirdette meg azt a tézist, miszerint a magyar történelem szintézisét csak a helyi, vagyis vármegyei monográfiák alapján lehet megírni: „Belátták, hogy csak monográfiák alapján emelkedhetik föl biztosan az egyetemes hazai történelem épülete. Belátták, hogy a hazai történelem iránti rokonszenv legszélesebben akkor fog elterjedni, ha az egyes testületek, városok és megyék fogják saját történelmüket megírva és közzétéve bírni. Hogy ekkor, és ezáltal, nemcsak a könyvek fognak szaporodni, hanem az utókor tisztelete, a hazaföldhőzi ragaszkodás fog fölébresztetni és élesztetni” (IPOLYI 1978: 178). A helytörténetírás alaptéziseit 1872-ben Pesty Frigyes fogalmazta meg a *Századokban* megjelent írásában.

Ezek az alapozónak is mondható írások nemcsak a helytörténetírás fejlődését indították el, hanem a múzeumi gyűjtemények, vagy ahogyan ma nevezzük, a közgyűjtemények létrejöttéhez is nagymértékben hozzájárultak. Ezen múzeumi gyűjtemények közül kettő közvetlenül is kötődött a mai Vajdaság területéhez. Az egyik az 1878-as temesvári alapítású Dél-magyarországi Régészeti és Történelmi Társulat volt, amely 1885-ben Történeti és Régészeti Társasággá alakult, a másik pedig a Zomborban 1883-ban megalakult Bács-Bodrog Vármegyei Történeti Társulat.

A Dél-magyarországi Régészeti és Történelmi Társulatlak Temes vármegye külön épületet emelt, ahova a begyűjtött tárgyak érkeztek, elsősorban a régészeti ásatások anyaga és minden más, ami Magyarország története szempontjából fontosnak mondható. Ma ez a gyűjtemény a Temesvári Múzeum anyagának alapját képezi. Ebben a Történeti Társaságban közeli munkatársaként szerepeltek a mai Vajdaság területéről Szentkláray Jenő, Dudás Gyula, Ortway Tivadar, a német történészeknek számító Böhm Leonhard, Millecker Félix és Bódog is, akik történetírói tevékenységük mellett az egykori Bánság területén hozzájárultak a múzeumi tevékenység fejlődéséhez.

A múzeumi tevékenység másik fontos központja a Zomborban székelő Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulata volt, amely 1883-ban alakult meg annak a megnövekedett érdeklődésnek eredményeként, amely a helytörténeti és

művelődéstörténeti kérdések iránt alakult ki az akkori Dél-Magyarország területén. A fokozott érdeklődés elsősorban az újonnan kialakult bácskai városok értelmiségének gyarapodásával magyarázható.

A Bács-Bodrog Vármegye Történelmi Társulatának megalakulása részben azal a ténnyel magyarázható, hogy a vármegye területén élő történelemmel foglalkozó értelmiségiek nem akarták elfogadni a temesvári székhelyű társaság fennhatóságát. Ezért már az alapító okiratban leszögezték, hogy ez a társulat kizárólag a vármegye területén történt eseményekkel fog foglalkozni, kizárólag tudományos céllal. Kutatásaik részeredményeit a Társaság tagjai Évkönyvben jelentették meg, munkájuk összegezése pedig a Dudás Gyula szerkesztette vármegye-monográfiában, valamint a Borovszky Samu által szerkesztett *Magyarország vármegyéi és városai* című kötetben láttak napvilágot (OZER 2008: 1. 91–92).

A tudományos kutatáson kívül a Történelmi Társulat tagjai az ingó kulturális örökség begyűjtésével is foglalkoztak, amelynek legnagyobb részét a régészeti és éremgyűjteménybe sorolták be. A gyűjtések kezdetétől azonban az a célkitűzés is teret nyert, hogy a „régí tárgyak gyűjteményébe a néprajzi anyag is bekerüljön. Emellett pedig a történelmi egyéniségek »relikviáinak« helyét is itt látták. Ilyen volt például Schweidel József honvédtábornok, aradi vértanú személyes tárgyainak gyűjteménye, vagy a »kegyeleti tárgyak« gyűjtőfogalom alatt a »haza bölcsének« arany rázába foglalt olajnyomatú arcképe, az a rázába helyezett pálmalevél, amelyet Vértesi Károly Kassáról, »a kuruc fejedelem« ravatalára helyezett koszorúból hozott haza».

A múzeumi tárgyak gyűjtésével a községi elöljáróságokat is megbízták, így a községi jegyzők, segédjegyzők, lelkészek, tanítók és a helyi értelmiség is bekapcsolódott.

A Történelmi Társulat az anyag őrzésével és rendezésével külön személyt bízott meg, egy múzeumórt, aki munkájáról a társulat évgyűlésein számolt be, amikor bemutatásra került a felvásárolt és ajándékozott múzeumi tárgyak listája, valamint a tárgyak felvásárlásáról szóló pénzügyi jelentés is. A begyűjtött tárgyak ma a Zombori Városi Múzeum gyűjteményét képezik.

A már említett múzeumok és közgyűjtemények mellett 1918-ig a vajdasági múzeumok fejlődésében külön figyelmet érdemel a már említett szerb nemzeti gyűjtemény vagy *Museum*, amely a Matica srpska keretein belül működött. Ennek a gyűjteménynek az volt a célja, hogy „olyan régiségeket és jelentős tárgyakat őrizzen meg, [...] amely a nemzet életét [és itt a magyarországi szerbségre kell gondolni] tükrözné vissza”. Ebből a gyűjteményből alakult meg 1933-ban a Matica srpska Múzeuma, majd 1947. május 30-án, Vajdaság Autonóm Tartomány határozata alapján a tartomány múzeuma, a Vajdasági Múzeum, azzal a célkitűzéssel, hogy bemutassa a Vajdaság területén élő nemzetek és nemzeti kisebbségek történetét. Ez a múzeum napjainkban is a Vajdaság területén lévő

múzeumok, képtárak és közgyűjtemények törzsmúzeumaként működik. A Vajdasági Múzeum, mint a tartomány területén lévő múzeumok többsége, komplex típusú múzeumként működött, amelynek régészeti, néprajzi, történeti, képzőművészeti, állattani, botanikai, földtani, őskortani és ásványgyűjteménye is volt. Nem sokkal a megalakulását követően, átszervezések sorozata következett, így 1954-ben önállósodva, az Újvidéki Városi Múzeum vált ki, majd a Vajdasági Szocialista Forradalmi Múzeum, a Színházi Múzeum, majd a Természetvédelmi Intézet és a Vajdasági Műemlékvédelmi Intézet. A politikai és társadalmi változásokat kísérve 1992-ben a Vajdasági Szocialista Forradalmi Múzeum megszűnt, és Vajdaság Történeti Múzeuma néven élt tovább, a Vajdaság Múzeuma Vajdasági Múzeummá fejlődött.

A Vajdasági Múzeum azon ritka intézmények közé tartozik, amelynek állandó kiállítása is van. Az állandó kiállítás a 19. századi, „nemzeti múzeum” koncepciójú történelmi áttekintésen alapszik. Az 1990-ben megnyílt kiállítás az akkor folyamatban lévő és uralkodó nézetek szerint a szerbnek mint többségi nemzetnek a történetére helyezte a hangsúlyt, és ezzel ellentmondásos helyzetbe került az intézmény alapítóinak szándékával. Az állandó kiállítás azt a nézetet volt hivatott képviselni, hogy ebben a „tartományban, amely kultúrák, államok, császárságok, etnikai közösségek és civilizációk perifériáját képezi”, a kiállítás recenzense szerint, csak a szerb népnek sikerült a történelem ritka és specifikus jelenségeként, az óhazában maradt nemzeti tömbben is vezető szerephez jutnia, így biztosítva nemzetének a történelmi előrehaladást. Ez a kiállítás 1996-ban, mintegy 2000 négyzetméternyi területen, csaknem 4000 kiállított tárggyal, három tematikus egységbe sorolva mutatja be Vajdaság térségének történetét. Nagy vonalaiban sikerült visszatükröznie Vajdaság multietnikus, többvallású és többkultúrájú múltját, „amelyben a magyar vonatkozású anyag még ha jelen is van, nem nagyon érzékelhető. Mindenesetre, a 20. század hatvanas éveire visszonyítva jelentős előrelépés észlelhető, hiszen a tárgyak ma már a nevükön nevezhetőek, a korábbi gyakorlattal ellentétben (Gradski Muzej Sombor, 1961).

A regionálisnak mondható Vajdasági Múzeum mellett a helytörténet szempontjából – amelyben a vajdasági magyarságnak külön helye van – 17 városi múzeumban és több helytörténeti gyűjteményben a vajdasági magyarság ingó történelmi örökségének a legjava található (MUSTEDANAGIĆ–MITROVIĆ 2006). Feltehetően legnagyobb a néprajzi anyag, a Vajdasági Múzeumban kb. 1500 tárgyra mondhatjuk, hogy magyar néprajzi örökség. A magyar gyűjtemények közé sorolható Vojnich Oszkár gyűjteménye Szabadka Városi Múzeumban, a vajdasági magyar festők gyűjteménye, amelyben ma már Pechán József besorolása megkérdőjelezhető. De így van ez a Vajdaság-szerte működő más városi múzeumokkal vagy helyi jellegű gyűjteményekkel és múzeumi egységekkel is, amelyekben pillanatnyilag szintén csak a néprajzi gyűjtemények, vagy

a kimondottan magyar személyiségekhez fűződő anyag identifikálható magyar kulturális örökségként. A Vajdasági Múzeum néprajzi gyűjteményében 1500 tárgy képezi a vajdasági magyarság néprajzi örökségét. A múzeum más gyűjteményeiben ilyen jellegű számvetést még nem készítettek.

Ezekre a múzeumokra és múzeumi egységekre és a begyűjtött ingó kulturális örökségként számon tartott anyagra sem mondhatjuk, hogy az „a vajdasági magyarság” szellemi örökségét őrző intézmény. A Szerb Köztársaság múzeumokról és általában a kulturális örökséget érintő hatályos törvényei, előírásai és rendeletei semmilyen módon nem látják elő és nem teszik lehetővé a már közgyűjteményekben-múzeumokban lévő történelmi forrásanyag és muzeális értékű műtárgyak nemzeti alapon történő kiválasztását, esetleg egy újabb alapítású közgyűjteménybe való besorolásukat.

Ebből eredően a vajdasági magyarság mind az 1918 előtti, mind az 1918 utáni történetére vonatkozó, már múzeumi gyűjteményekben lévő tárgyi és írásos forrás-, kép- és mozgóképanyaga sem képezheti egy újonnan létrehozott múzeumi gyűjtemény vagy képtár állományát és anyagát. Ettől függetlenül 2006-ban Vajdaság Autonóm Tartomány Végrehajtó Tanácsának kezdeményezésére a multikulturalizmus és a tolerancia érvényesítését elősegítő projektjének keretében vetődött fel először a vajdasági magyar ingó kulturális örökség számbavételének szükségessége, amelyből arra is fény derült, hogy egyes múzeumok gyűjteményeiben jelentős számban van ilyen jellegű anyag, melynek – a néprajzi anyagot kivéve – valódi számát és értékét eddig még nem becsülték fel (Živeti zajedno – Együtt élni; 2006). Mindenesetre, ez az anyag tudunk nélkül is védettséget élvez, tehát szabadon nevezhetjük „védtelenül védett” kulturális örökségünknek.

Ettől függetlenül azonban hamarosan mindenféleképpen felelnünk kell a megfogalmazandó, de még ki nem mondott kérdésre, hogy múzeumainkban és közgyűjteményeinkben ki és mi a magyar? Csak ez a válasz adhatja meg tovább a vajdasági magyarság biztos adatokon nyugvó nemzeti identitásának alapjait, és eltehető az egyre gyengülő, a szülőföldről kötődő történelmi tudatát a jövőben is.

IRODALOM

- DŽUNIĆ, Julka (szerk.) 1961. *Gradski Muzej Sombor*. Sombor
- Prof. dr. KONČAR, Ranko–HULO István mgr. (szerk.) 2006. *Živeti zajedno – Együtt élni*. Katalógus, Novi Sad
- MUSTEDANAGIĆ, Lidija–MITROVIĆ, Vladimir 2006. *Muzeji i galerije Novog Sada i Vojvodine*. Novi Sad
- OZER Agneš 2008. *Srbi i Srbija u mađarskoj istoriografiji XIX veka*. Novi Sad
- RÓMER Flóris–IPOLYI Arnold–FRAKNÓI Vilmos 1981. *Egyház, műveltség, történetírás*. Budapest

Protected in Unprotected Way

The possibilities of collecting, processing and presenting museum
relics of Hungarians in Vojvodina

The currently valid laws, regulations and legal acts of the Republic of Serbia that deal with museums and generally with cultural heritage, do not in any way provide for or facilitate selection based on national origin of historical material and artifacts of historical value which are already in public collections and museums, nor their classification into a new collection.

This is the reason why the written sources and objects, photographic and film material about referring to the history of Hungarians in Vojvodina before 1918, as well as after 1918, which are already placed in collections cannot form a newly composed museum or gallery collection and material.

This paper is a particular revision of collections already to be found in museums and galleries, which alongside with the spiritual legacy form the cornerstone of our Hungarian community in Vojvodina, its historical and cultural heritage, national identity and historical consciousness, being simultaneously an unbreakable bond with the mother country and with the rest of the nation living outside former Hungarian borders.

Keywords: cultural heritage, museums, law, Hungarians in Vojvodina, spiritual legacy, national identity, historical consciousness

Hózsá Éva

... Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
 ... hozsaeva@eunet.rs

ELHALVÁNYÍTOTT KONTÚROK

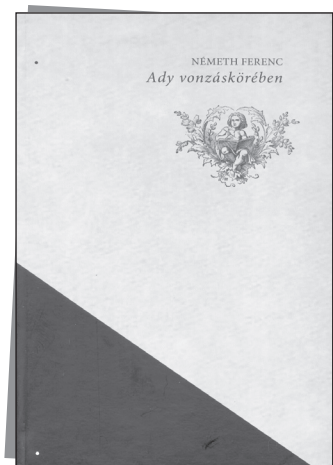
Faded Contours

Németh Ferenc: *Ady vonzaskörében. Todor Manojlović Nagyvárad, Temesvár és Arad között. 1907–1910.* Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2012

Az „elhalványított kontúrok” Todor Manojlović Ady-fordításokkal kapcsolatos nézeteire utal, arra, amit a recepció többször felvetett Ady vonatkozásában, nevezetesen, hogy „fordíthatatlan”. A mai fordítástudomány másként tekint a Manojlović által említett *hűség*-eszményre, a fordíthatatlanság kérdésére, viszont a fordítói munka fokozatainak megjelölése elgondolkodtató. Németh Ferenc kötetének ötödik fejezete Todor Manojlović fordításról vallott 1953. évi nézeteivel zárul. Franyó Zoltán nyomán idézi Németh a következőket: „Még a legjobb fordítás is, mint valami finom fátyol, többé-kevésbé elhalványítja a kontúrokat. Ady tolmácsának az eléje tornyosuló nehézségek ellen még nagyobb erőfeszítéssel kell harcolnia, mint bármely más költő fordítójának” (NÉMETH 2012: 137).

Dobossy László *Ady franciául* című tanulmánya szintén az egyes szerzők fordíthatóságának esélyeire, például a francia Ady-fordítások visszhangtalanságára hivatkozik, ám ez az írás a nyelvek, a kultúrák közelségének nézőpontját is bevonja az Ady-átültetések vizsgálatába: „Bárhon szólalt meg eddig idegen nyelven, mindenütt, amerre követhettem sorsát és visszhangját, értetlenségbe ütközött, kivéve – fölöttébb elgondolkodtatón – a szomszédos irodalmakat...” (DOBOSSY 1988: 349).

Németh Ferenc *Ady vonzaskörében* című új kötete olyan Manojlović-dokumentumokat tesz közzé, amelyek az Ady-recepció szemszögéből válnak megkerülhetetlenné. Túlzás lenne azt állítanunk, hogy a 2012-es év „Ady vonzaskörében” telt el, hiszen a mai Ady-befogadás részletes kutatást, alapos tanulmányokat érdemelve,

viszont a könyvkiadás révén az Ady-kontextus az idei évben előtérbe került. Két kötet is kapcsolódik a nagyváradi évekhez, az egyik a budapesti Noran Libro kiadványa, amelyben Péter I. Zoltán és Tóth János Ady Endre *Egy kis séta* című cikkét, az Ady-életrajz szempontjából fontos pert, egy újságcikk megjelenésének következményeit, a per elfelejtett dokumentumait közli és járja körül (*Ady Endre nagyváradi sajtópere és börtönnapjai*). A kötet reflexív utószava a huszonegyedik század olvasójának dilemmáit veti fel. A végső gondolatok a megközelítés sokrétűségére utalnak: „Joggal kérdezhető, hogy miért érdekes mindez 110 év távlatából? Részben azért, mert bepillantathatunk az egykori monarchiabeli törvénykezés menetébe, és annak bürokratikus nyelvezetébe. Kissé furcsa, hogy ebben az időben már széles körben használták az írógépet, miközben a jegyzőkönyveket és az egyéb peranyagok többségét továbbra is kézzel írták. [...] Fontosnak találjuk azt is, hogy a jegyzőkönyvből megismerhettük Ady viselkedését a törvénszéki főtárgyaláson” (PÉTER I., TÓTH 2012: 126).

Németh Ferenc forráskutatása, kutatási módszere az említett kötethez hasonlítható, ugyanis a dokumentumok feltárása rendkívül precízen, lépésről lépésre halad, a vizsgált anyag közzététele pedig gazdag fotógyűjteménnyel és névmagyarázattal zárul. A kötet olvasása tehát hátulról, a mellékelt, főként illusztrációs képanyag nézőpontjából is kezdhető, ugyanis azonnal lapozgatásra kész. Németh Ferenc képanyagából a kéziratok és a ceruzarajzok emelhetők ki, például a nagybecskereki Manojlović-hagyatékban fellelhető kézirat, azaz Ady Endre *Hiába hideg a Hold* című versének szerb nyelvű fordítása, a holnaposok 1909-ben Nagybecskerekre küldött képeslapjának szövege, amelyet Ady is aláírt vagy a már említett sajtóper idején keletkezett Manojlović-önarckép, annak kemény vonásai, a szigorú, inkább a belső távlatra összpontosító tekintet, amely egyben önértelmezésnek is tekinthető. A befogadó számára mégis az 1908. október 11-én hajnalban készült Ady-portré a legizgalmasabb, amelyre a kötet bevezetője is utal. Németh Ferenc a Manojlović naplójegyzeteiben kifejezésre jutó Ady-rajongás interpretálása után a következő adatokat nyomatékosítja: „1908. október 11-én, hajnali fél háromkor Todor egy papírszeletre megrajzolta Ady portréját, s e rajz napjainkig fennmaradt. Ady és Manojlović őszinte barátságát bizonyítja az 1909-ben megjelentetett Holnap-antológia második kötete, amely Manojlović példánya volt, s amely ma Péter László szegedi irodalomtörténész birtokában van. 1909. október 3-án Ady az alábbi sorokkal dedikálta neki a kötetet: »Manojlovićnak, igaz barátsággal, Ady.« [...] Egyébként érdekes, hogy tudomásunk szerint nem maradt fenn egyetlen Manojlovićhoz intézett Ady-levél, sőt közös fotográfia sem, noha joggal feltételezzük, hogy egykor volt ilyen a Manojlović-hagyatékban” (NÉMETH 2012: 9).

A Manojlović-tyal foglalkozó könyv megjelenésének ürügyén ugyancsak joggal kérdezhető, hogy miért érdekes ez a dokumentum és a hálószerű ösz-

szefűggésbe helyezés több mint száz év távlatából. Részben ismét azért, mert bepillanthatunk a monarchiabeli forrongó város, Nagyváradi irodalmi légkörébe, amelyben Ady szinte mágnesként vonzotta magához a fiatal szerzőket, nem csoda tehát, ha Todor Manojlović is lelkesedik a trónra emelt költőért, a holnaposok törekvéseiért. Németh Ferenc kötetének bevezetője Manojlović dinamikus tettekreklésért, a szemlélődő magatartáson való túllépés tudatos gesztusát hangsúlyozza. A motivációkutatásban a művelődéstörténeti, a komparatistikai és az irodalomtörténeti nézőpontok egyaránt érvényesülnek. Németh Ferenc publicisztikai bizonyítékokkal támasztja alá Manojlović aktivitását: „Todoš tehát azokban a nagyváradi években nem pusztán szemlélője volt a modern líra születésének és felvirágzásának, mondhatnánk akár azt is: Ady Endre irodalmi trónra emelésének, hanem – német, majd később szerb nyelvű Ady-fordításaival – aktív résztvevője is ezeknek az eseményeknek, lelkes népszerűsítője az új magyar költészeti törekvéseknek. Elegendő erre csupán két példát említeni: 1909 novemberében Manojlović két újságcikket közölt a Holnap Irodalmi Társaságról, annak lényegéről és céljairól. Az egyik a budapesti *Független Magyarországnak*, a másik pedig az aradi *Függetlenségben* látott napvilágot. Mindkettőben lelkesen népszerűsíti Adyt meg a két, 1908-ban és 1909-ben megjelentetett Holnap-antológiát” (NÉMETH 2012: 7–8).

A dokumentumokat tartalmazó kötet befogadása nagyon sokrétű, az erős referencialitás textuális és vizuális téren is megnyilvánul, az olvasó művészetközi közegben mozog, és számos újabb előtérbe került teoretikus álláspont felől juthat el egyfajta megértésig. Az említett komparatistikai, művelődés- és irodalomtörténeti szempontok mellett felvetődik a média szerepének megnövekedése, valamint az „átültetések” vizsgálatának kulturális aspektusa, a mai fordításelméletek alkalmazásának lehetősége. Vajon „elhalványított kontúrokkal” rendelkező átültetésekről, halványító műveletekről van-e szó, vagy éppen a kapcsolathálóban ez a kérdés nem tartozik a legfontosabbak közé? A kötet célja valóban nem a fordítások újraértékelése, viszont az új kontextusba helyezés továbbgondolkodásra ösztönöz.

A kötetkompozíció a kronologikus sorrendre alapoz, hiszen a naplójegyzetek, a levelek ezt a megoldást kívánják meg, a szemléletbeli nyitottság, a sokféle reflexió viszont megbontja a linearitást, és a befogadó mindinkább az áttűnésekre, az egybefonódásokra koncentrál. Németh Ferenc könyve hat nagyobb fejezetre oszlik, a nagybecskereki helyzetképtől, Manojlović nagybecskereki pályafutásától indul, és a nagyváradi holnaposokkal való találkozásig, majd levelezésig terjed. Irodalmi szempontból az Ady-fordításokkal foglalkozó ötödik fejezet válhat kulcsfontosságúvá, a harmadik fejezet viszont a naplójegyzeteket tárja olvasója elé, ebben az esetben a „címek” pusztán évszámok. Manojlović német nyelven, cenzúrával vezette naplóit, amelyek kalandos története is megismerhető a kötetből. A

naplójegyzetek olvasói szempontból lebilincselőek, a kötet szerzője viszont a következőképpen értékeli: „Ezekből kiderül, hogy Manojlovićnak – mai szemszögből nézve – hihetetlenül zsúfolt volt az életvitele, amelyben szépen elfért a nagyváradi, temesvári, aradi, pesti stb. festőkkel és írókkal való barátkozás és levelezés meg az érdekesebbnél érdekesebb olvasmányok, amelyek úgymond Európa felé nyitottak ablakot a fiatal juristának. Olvasmányokat és irodalmi élményeket habzsoló, szenvedélyesen barátkozó és levelező, szertelen fiatalember alakja bontakozik ki ezekből a távirati stílusú jegyzetekből. Nemcsak a nagyváradi holnaposokkal és Adyval barátkozott, hanem a temesvári Dél csoport tagjaival is, amellet a korabeli sajtóban műfordításait is rendszeresen publikálta. Gyakran a nap 24 órája sem volt elegendő számára a barátkozásra, társalgásra, irodalmi vitákra. Eközben jogi tanulmányait alig említette. Manojlović – s ez naplójegyzeteiből is kitűnik – Nagyváradon egy csodálatos világba került, amely őt teljes egészében, minden tekintetben elbűvölte, de mozgósította” (NÉMETH 2012: 66–67). A dokumentumok kutatója tehát az európeerséget és a dinamikus-szenvedélyes életvitelt emeli ki a naplójegyzetek vonatkozásában. A bejegyzések közzlése azért is fontos, mert – ugyancsak mai nézőpontból – a korabeli naplóírás konvenciói szembeütővé és a magyar irodalom naplójegyzeteivel összevethetővé válnak. Az első Csáth-naplók például kiemelik az adott nap időjárását, Manojlović bejegyzései (kevés kivétellel) szinte „iskolás” módon tömör, reflexiós meteorológiai helyzetjelentéssel kezdődnek, és ezek a naplóíró hangulatát is gyakran befolyásolják. Az olvasmányélményekkel és találkozásokkal összefonódó, élményszerű értékkeresés a modern, labirintus-szemléletű publicistáról ad képet. Az unalom hajtóerőként hat a naplóíróra, ezt igazolja az 1908. január 24-én kelt Szegedre vonatkozó bejegyzés, Szeged ugyanis az éjféli utáni megérkezéskor *unalmas*, a továbbutazás azonban *jó*.

Az Ady-fordítások, a „próza” törekvések mai nézőpontú megközelítése alkalmas ad a kritikai recepció sűrített áttekintésére, a *Vér és arany* című kötethez való böngésző viszonyulás kifejtésére, valamint a kulturális kontextus megvilágítására. Számos probléma vetődik fel, ezek közé tartozik például a versfordítások bibliográfiájának hiánya, amelyből pontosan kiderülne, milyen itthoni és külföldi német lapokban publikált Manojlović, valamint az is, hogy a későbbi években hogyan viszonyult az Ady-hagyatékhoz, mikor és hogyan követte a „nyugati példaképeket” (BORI 1987: 115). A kötet IV. fejezetének címei eltérést mutatnak a többi fejezetéhez képest, ezek ugyanis az összegabalyodás, a szövevényesség lehetőségét csillantják meg, a hálószerűség a térkontextus látószögéből érvényesül. A hat cím a következő: *A holnaposok nagyváradi matinéja*, *A Holnap-antológiák*, *Nyugat-matiné Nagyváradon*, *A temesvári Nyugat-matiné*, *A Holnap aradi bemutatkozása*, *A temesvári Dél csoport tagjaként*.

Rendkívül fontosnak tarthatjuk a mediális fordulatra, a sajtó és a publicisztikai műfajok egyre hangsúlyozottabb pozíciójára való utalást, amely a modern-

ség korában az irodalmi életet is átalakította. Németh Ferenc tehát nemcsak versfordításai miatt, hanem korabeli publicisztikája szempontjából is kiemeli Todor Manojlović szerepét Ady Endre recepciójának alakításában. Az *Ady vonzaskörében* című kötet értéke a magyar irodalom szemszögéből az Ady-recepció megmozgatásában, gazdagodásában rejlik. Németh Ferenc elsősorban művelődéstörténész, ebben a kötetében is ez a nézőpont dominál, és különösen kiemelkedik a nagybecskereki vonatkozások feltárása. A kötet azzal a nagybecskereki adomával kezdődik, miszerint Ady Endre azért került Nagyváradra, mert a nagybecskereki *Torontál* című lapnál, ahol munkatársnak ajánlkozott, nem kaphatta meg az állást. Todor Manojlović nagybecskereki indulásával kapcsolatban rengeteg adatot, összefüggést tartalmaz a kötet, amely az első olvasás után újabb böngészésre csábít.

IRODALOM

- BORI Imre 1987. Ady Endre a szerbhorvát irodalomban (1906–1944). – Bori Imre 1987. *Tanulmányok a magyar–délszláv irodalmi kapcsolatokról*. Forum, Újvidék, 115.
- DOBOSSY László 1988. Ady franciául. – Dobossy László 1988. *Válságok és változások*. Esszék, tanulmányok a francia irodalomról. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 349–352.
- NÉMETH Ferenc 2012. *Ady vonzaskörében*. Todor Manojlović Nagyvárad, Temesvár és Arad között. 1907–1910. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2012
- PÉTER I. Zoltán–TÓTH János 2012. *Ady Endre nagyváradai sajtópere és börtönnapjai*. Egy kis séta. NORAN Libro, Budapest

Jovan Medurić

: Városi Múzeum, Óbecse

Lengyel László

: Városi Múzeum, Óbecse

A NAGY KIVÁNDORLÁSI HULLÁM

The Great Wave of Migrations

Veliki val. Iseljavanje iz srednje Europe u Ameriku 1880–1914. Priredio Ervin Dubrović. Muzej grada Rijeke, 2012.

Az emigráció e nagy hullámát eddig nem kutatták ilyen – népeket, sőt kontinenseket átívelő – szakmai összefogással, a téma inkább csak egy-egy nemzet gazdasági-történeti eseményeként került előtérbe, s nem tekintett ki azokra a szélesebb körű szervezési teendőkre, utazási körülményekre, amelyek ezt a tömeges emigrációt lehetővé tették. Maga a kivándorlás jelensége már a 16. században megjelent, majd folytatódott a vizsgált időszakig, amikor is hatalmas méreteket öltött.

Sok millió ember migrációját mintegy évszázados időtávban figyelemmel kísérni – már magának a témának a megálmodása is nagyszerű dolog. A cél az volt, hogy ne csak a tengerpart lakóinak (horvátok) az emigrációját érintse a kutatás, hanem a magyar, szlovák, német, román, ruszin stb. közösségek sorsát is leírja, mégpedig az egyes nemzetek szakembereinek a közreműködésével. Ennek megfelelően Amerika és Európa számos országából valók a szerzők, New Yorktól Londonon át Kaposvárig, illetve Béctől, Graztól Krakkóig, mind jeles kutatói a tematikának. A kiadás helyének megfelelően a rijekai kutatók anyaga a legterjedelmesebb, de a vajdasági kutatók is kivették részüket a munkából: Jovana Ivetić, Ljubica Otić, Németh Ferenc. A vajdasági vonatkozású adatok felkutatásával, összeállításával e szakemberek jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy

megismerjük a szűkebb pátriánk területéről kivándorlók adatait, hiszen ezek az események nagyban kihatottak Közép-Európa demográfiai térképére, főleg azért is, mert egyes kivándorló rétegek soha nem tértek vissza.

A könyv alapkonceptiója az volt, hogy a szerzők figyelme mind az utazás, szervezés kommunikációjára, mind pedig magára a nagyvilágba induló ember habitusára, sorsára egyaránt fókuszál. Külön teret kapott a könyvben az óceánjáró gőzhajók technológiai fejlődése, a nagy gőzhajó-társaságok megalakulása, s nyomon követhetjük, hogy ezek az előfeltételek hogyan alakították ki a két földrésznek: Európának és Amerikának, az Ókontinensnek és az Újvilágnak a kapcsolatát. Így a tanulmányok nemcsak az Amerikába (esetleg Argentínába, Chilébe, Ausztráliába, Új-Zélandra, vagy Amerika és Afrika más országaiba) történő kivándorlással foglalkoznak; autentikus képet rajzolnak többek között a korabeli közlekedésről, a posta, az ügyintézés körülményeiről stb.

Mint említettük, a kötet sokszerzős, ezért talán gyűjteményes kötetnek is tartható, de ahogyan a szerkesztő, Ervin Dubrović vall erről, az egységes téma-választás okán mégis a monográfia műfajába sorolható. A címben megfogalmazott területi egység, Közép-Európa definiálása következetes és határozott döntés eredménye volt, hiszen így tudta a kötet felölelni mind a történeti-politikai területeket érintő, mind pedig a nemzeti aspektusú kutatások eredményeit.

A kötet oldalain sorsok tűnnek fel előttünk, olyanoké is, akiknek beteljesült az álma, s olyanoké is, akik üres kézzel, csalódottan tértek haza, vagy még arra sem volt módjuk. A képek, dokumentumok sokasága az utazás lázában élő, a remény és a szorongás közt hányattatott tömegek képét mutatja; az arcokon az ismeretlentől való félelem tükröződik, ugyanakkor az ember kiszolgáltatott, megalázott és megalázkodó élethelyzete is. Egy-egy élettörténet, sorsleírás néha egy egész közösséget, népet szimbolizál.

A könyv első részében a kivándorlást indukáló társadalmi körülmények, viszonyok leírása található, főként a politikai és gazdasági okok. Adatokat találunk a kivándorlás méreteiről, arról, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia területéről melyik kontinensre hányan indultak új hazát keresni. Megdöbbentő adat továbbá, hogy 1815 és 1930 között mintegy hatvanmillió európai emigrált a tengeren túlra. A soron következő tanulmányokban nyomon követhetjük a közlekedés fejlődését, a technika csodáit, a vitorlások, majd a gőzhajók után a gőzhajózás forradalmasítását, ami csak gerjesztette az új technológiák kialakulását. A legnagyobb óceánjárók és hajózási társaságok, hajókartellek leírása mellett helyet kaptak az ügynökök is, akik nélkül ez a migráció sohasem öltött volna ekkora méreteket, s akik révén reklám- és ígéretheadjárat, valamint plakátok sokasága özönlött el a térség lakosságát.

A kötet nagy fejezeteit képezi a legjelentősebb európai kikötők bemutatása – ahonnan a tömegek az új világba bocsáttattak: Liverpool, Southampton,

Bremen, Hamburg, Rotterdam, Antwerpen; majd a francia kikötővárosok: Le Havre és Cherbourg, majd Genova, Trieszt. Mindeközben betekintheünk az utazás/az utazók életkörülményeibe, a sokszor embertelen és méltatlan utazási feltételek között hányódó, megalázott és kiszolgáltatott embertömegek életébe. Teljesen új fogalmakkal ismerkedhet meg az olvasó: amilyenek pl. az emigránsok városai (vagy inkább telepei), ahol a hajóút előtt gyülekeznek (egyedinek számít Ballinstadt, a híres hajómágnás nevére elnevezett); azután ugyancsak új jelenségnek számítanak az ellenőrző pontok New York előtt: Castle Garden és Ellis Island („a remény és a könnyek szigete”), a népek nagy kohója, ahol a bevándorlók további sorsa eldőlt. A kötet írásaiban közben kiemelkedő tudósok, írók, tanítók, sportolók és mások portréi kerülnek előtérbe, akik a sikeres kivándorlók képviselői. Elég csak Nikola Teslára, Mihajlo Pupinra vagy egy más területről Johnny Weissmüllerre, Lugosi Bélára gondolni.

Az új hazába érkezők különbözőképpen találták fel magukat: egyesek nem lelték meg a megígért és remélt boldogulást, és visszatértek; mások ugyan nem találták fel magukat az új otthonukban, de mégsem tértek vissza, ám hazaküldött leveleikben figyelmeztették az útra indulókat, és lebeszélték őket szándékukról. A harmadik – egyben legszámasabb – csoportba azok tartoztak, akik sikeresen vették az akadályokat az új hazában. Az „amerikások”, ahogyan nevezték őket, nemcsak szegényítették a kibocsátó közösséget; ők keresetük egy részét hazaküldték, ami jelentős mértékben javított az itthon maradt család életkörülményein, emellett élettapasztalatuknak, világot látott ismereteiknek is hasznát vették az otthon maradottak.

Különösen kidolgozott, részletes rajz készült a rijekai kivándorlókról, a segítőkről és az otthon maradottakról. Szívszorító élettörténeteket olvashatunk erős férfiáról, magányos és kétségbeesett lányokról és az otthon maradt, reménytelen anyákról.

A könyv záró részében a restrikcio, a hazatérés képei körvonalazódnak, valamint az a történelmi háttér, amikor bevándorlási törvény születik Amerikában, s meghatározzák, honnan kit fogadnak be, majd ezzel egy időben megerősödik az idegengyűlölet is. Mivel a különböző területekről történő kirajzások leírása párhuzamosan egymás mellé épül a kötetben, lehetőség nyílik az egyes régiók történeteinek az összehasonlítására is.

3. A tanulmánykötet tudományos-tartalmi értékein túl hangsúlyozni kell, hogy ez a kötet esztétikai szempontból is remekmű. Elektronikus közlésvilágunkban kézzelfogható bizonyítéka annak az igénynek, hogy a könyv nyomtatott formája nem szűnhet meg. Magában hordozza mindazokat az elemeket, melyeket más közlésmódok nem tartalmazhatnak: pl. a dimenzió, a forma, a súly, a papír minősége, fénye, színe stb. A felsorolt tényezők e kiadvány megalkotásakor tökéletes harmóniába kerültek, s csak így válhatott a kötet a fel-

dolgozott nagy kivándorlás emberi drámájának háromdimenziós emlékművéé. Szándékosan nem az emléktáblát említjük, mert a könyv lapozásakor vizuális élményünk révén megérezzük a mélységet, amelyet az összeválogatott – a nagyság, hely és tónus szempontjából is pontosan a megfelelő helyre és méretre beszerkesztett – illusztrációs anyag biztosít; mozgást és kinetikai energiát adva a leírt tényanyagnak. Mindehhez fontos volt a sötét és a világos tónusok, felületek váltakozása és összhangja, amely nemcsak egy-egy lapra, vagy a szétnyitott könyv mindkét oldalának harmonikus összecsengésére vonatkozik, hanem arra a különös jelenségre, hogy ezáltal a könyv lapozásakor átérezhető a drámaiság szimultán kontrasztja. A képekhez csatolt szövegekben rendkívüli körülménnyel történt a betűtípusok kiválasztása – így e szövegrészek az illusztrációkhoz viszonyítva sokkal lágyabb tónusukban is jól olvashatók. Ez a különleges pszichikai momentum teszi a képanyagot még kiemeltebbé, figyelemfelkeltőbbé, ráirányítva az olvasó tekintetét a részletekre. Külön kiemelendő az illusztrációk nagyságának és elhelyezésének a meghatározása és módszertana is. A forrásanyag esetében az általános emberi sorsok képei, a régmúlt idők elhomályosult emlékei sokszor ki vannak nagyítva, a körvonalak elmosódtak, helyet hagyva a misztikumnak, a képzeletnek, sőt a szemlélő egyéni érzelmeinek is. Fontos megjegyezni, hogy a képek csoportosítása, megjelenítése rendkívül kifejező, helyenként fokozottan szuggesztív, anélkül, hogy sértő vagy megalázó lenne.

Az újkori történelem egy meghatározó emberi jelenségének – az 1880 és 1914 között lezajlott tömeges kivándorlásnak – állít emléket ez a kötet. Olvasmányos szövege lehetővé teszi, hogy valóságos kincsesbányára leljen benne a történész mellett a technikát kedvelő olvasó, az etnológus, a kulturális antropológia művelője, a szociálpszichológus, plakátkészítő, betűtervező és még sokan mások.

Varjasi Szabolcs

· ELTE, BTK, Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest
· varjasi.szabolcs@gmail.com

MAGYAR DIÁKOK A VAJDASÁGBAN: NYELVÉSZETI TANULMÁNYOK

Hungarian Students in Vojvodina: Linguistic Studies

Bene Annamária: *A vajdasági magyarok nyelvhasználati szokásairól. Szocio- és pszicholingvisztikai tanulmányok.* Lux Color Printing, Óbecse, 2012

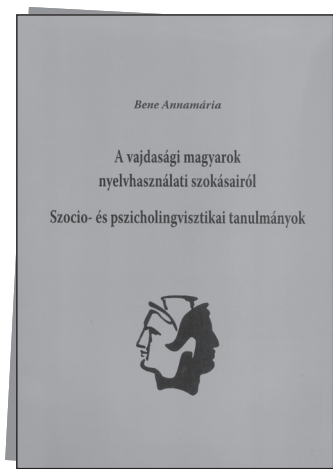
Bene Annamária az Újvidéki Egyetem Magyar Tannyelvű Tanítóképző Karának rendkívüli tanára. 2008-ban a Magyar Tudományos Akadémia Arany János-díjának kitüntetését, mely elismerést kiemelkedő fiatal kutatói tevékenységéért ítéltek oda számára. A 2008/2009-es tanév őszi félévét a Kaliforniai Egyetemen töltötte Fulbright Kutatói Ösztöndíjjal.

A könyv a szerző azon vizsgálatainak összefoglaló gyűjteménye, amelyek a tanulmányait magyar nyelven folytató vajdasági diákok körét célozzák meg. Erre a csoportra az utóbbi időben csekély figyelem összpontosult. A kutatások többnyire az 1990-es évek utolsó, a 2000-es évek első néhány éveiben zajlottak.

A kötet két nagyobb egységből épül fel. Az első részben a szerző empirikus kutatásai alapján íródott tanulmányai kaptak helyet, a másodikban kétnyelvűséggel foglalkozó monográfiákról szóló recenziók szerepelnek. A tanulmányok között többségben vannak a szociolingvisztikai írások, ezek mellett találunk egy leíró nyelvészeti témával kapcsolatosat is.

A kötet a szerző szándéka szerint összefoglalást nyújt a Vajdaságban zajló, a szerző kétnyelvűséggel kapcsolatos munkásságáról. A bemutatott vizsgálatok helyszínét tulajdonképpen Bácska és Bánát vidéke jelenti.

A kiadvány élén egy olyan tanulmányt olvashatunk, amely a 24. Országos Tudományos Diákköri Konferencián 2. helyezést ért el, és

melynek címe: Vajdaság, kétnyelvűség, egyetem. A kötet első tanulmányaként fontos szerep hárul erre a munkára, mivel a kellő mértékben szükséges tisztázni a szerző által használt alapvető kategóriákat (pl. kétnyelvűség), valamint érdemes bemutatni a kutatási módszereket, amelyekkel a kutatások folytak. Ezt a feladatot a kötetet bevezető írás maradéktalanul betölti. A szerző kutatása úttörő jellegét a következőképpen fogalmazza meg: „a vajdasági magyar egyetemisták és középiskolások bilingvizmusának sajátos vonásait még senki sem kutatta”. A kétnyelvűség fogalmának tisztázását követően a szerző arra vállalkozik, hogy a kétnyelvű helyzet kialakulásának okait felvázolja. A tanulmány fontos megállapításokat tesz a vajdasági kétnyelvűség szakirodalmához. Például egyrészt megállapítja, hogy a vizsgálatban részt vevő egyetemisták elsősorban magyar nyelvű irodalmat olvasnak, illetve egyéb médiahasználatuk is túlnyomórészt magyar nyelven történik. Mindemellett felsőfokú tanulmányaikat mindannyian szerb nyelven végzik. Megtudjuk továbbá azt is, hogy „a vajdasági magyar anyanyelvű, de egyetemi tanulmányaikat szerb nyelven végző hallgatók körében nem mutatható ki olyan nyelvhasználati szintér, ahol kizárólag a magyar nyelv volna használatos” (18).

Presztízs és stigma többnyelvű környezetben című, sorrendben másodikként közölt tanulmányában a kutató a szociolingvisztika két alapfogalmával kapcsolatos vizsgálatainak eredményeit összegzi. Ebben az esetben az adatközlők tanulmányaikat magyar nyelven folytató, az általános iskola felső tagozatába járó diákok voltak. A környezeti nyelv elsajátításának szinterek szerinti bemutatásánál a szerző – magas fokú problémaérzékenységről tanúskodva – megjegyzi, hogy a válaszadók közel harmada a szerbet otthon tanulja meg, annak ellenére, hogy a válaszadók nagy része magyar egynyelvű családból származik. Említést tesz arról is, hogy ez a magas arány sugallhatja a „nyelvcserefolyamat kezdetét”, azonban ez szerinte csak első pillantásra van így, mivel „egyszerűen arról van szó, hogy a szülők jónak látják korán, gyakran még óvodába indulás előtt megismertetni gyermeküket a környezet nyelvével” (29–30). Néhány oldallal korábban maga a szerző ír a nyelvek presztízsének, illetve a társadalmi gyökerekből táplálkozó nyelvi attitűdöknek a nyelvcserére gyakorolt hatásairól. Feltehetjük a kérdést, ha a magyar családban a gyermek már ilyen korán megtanulja a környezeti nyelvet, ez miként alakítja ki a gyermekben a két nyelv presztízsét, nem jelenti-e a szerb presztízsének növekedését a magyar nyelvvel szemben? Ez az eredmény azért is érdemel figyelmet, mert a tanulmányaikat magyar nyelven végzők – tehát feltételezhetően a magyarságukhoz erősen kötődő személyek – között 30% azoknak az aránya, akik a magyar mellett a szerbet is otthon sajátítják el, gyakran magyar szülőktől. Egy további kutatásban érdekes lenne olyan adatközlőket is megvizsgálni, akik nem magyarul végzik a tanulmányaikat. Ezek fényében, vitatható következtetést von le a szerző akkor,

amikor egy nyelvcserefolyamat kezdetének sugallásáról ír, ilyen helyzetben – ahogy arra egy lábjegyzetben fel is hívja a figyelmet (30) – ebben az esetben már észlelhető nyelvcserefolyamatról van szó. Összességében elmondható, hogy a tanulmány kérdésfelvetése nagyon izgalmas. A vajdasági magyar tannyelvű általános iskolába járó diákok között vizsgálja a médiák használatát, rávilágít a nyelvhasználati szinterek és a nyelvválasztás összefüggéseire, valamint választ kaphatunk arra is, hogy a vizsgálatban résztvevők – fiatal koruk ellenére – bizonyos mértékben már szembesültek a nyelvi megkülönböztetés explicit formájával is (22,85%; 32).

Három vajdasági gimnázium magyar tanulóinak nyelvhasználati sajátosságai című, harmadik fejezetben a szerző „azt kívánja feltárni, hogy milyen nyelvhasználati sajátosságok jellemzik a vajdasági és magyarul tanuló gimnáziumi tanulók nyelvhasználatát”. Az adatközlők tehát középiskolai tanulók (n=190). „A szabadkai és a zentai gimnáziumban mind a 2004/2005., mind az előző [értsd: 2005/2006.] tanévben minden tantárgyat a megkérdezettek magyarul tanultak, vagyis az anyanyelv-megtartó oktatási modell érvényesült, melyben a többség nyelvét kizárólag tantárgyként oktatják” – ez a tanulmány legjelentősebb állítása, ez magában foglalja a középiskolások nyelvhasználatának legfontosabb vonatkozásait is. A szerző a nyelvhasználati szinterek és a nyelvválasztás kapcsolatának szemléletes és alapos bemutatását adja. Mindemellett érdemesnek tűnhet kellő kritikával kezelni az anyanyelv-identitásmegőrző szerepéről szóló fejezet (45–47) esetében a szépirodalom és a nyomtatott sajtó nyelve vizsgálatának eredményeit, hiszen könnyen lehet, hogy éppen az adatközlői csoport kiválasztásának módszertani vonatkozásai (ti. a magyar tannyelvű iskolák diákjai az adatközlők) vezetnek oda, hogy inkább a magyar nyelvű szépirodalmat olvassák a válaszadók, mint a szerbet. Ennek oka pedig elsősorban az, hogy a középiskolás diákok általában az iskolán keresztül kerülnek kapcsolatba a szépirodalommal. Számomra ezt tűnik igazolni az újságok, folyóiratok olvasottságának kiegyenlítettebb aránya is. Mindezek ellenére rendkívül fontos – ahogy a szerző is felhívja rá a figyelmet – az a tény, miszerint a vizsgált oktatási intézményekben a magyar nem csupán tantárgyként, hanem az oktatás nyelveként van jelen.

A kötet negyedik és ötödik írása egységet alkot. Előbbi egy elméleti összegzés a kommunikatív és a kognitív kompetenciáról, amelyet a szerző James Cummins elméleti keretében értelmez (l. Cummins 1979). Különösen tanulságos a cikk olvasásakor, hogy a szerző a hymes-i kommunikatív kompetencia fogalmát először azonosítja Chomsky kompetenciafogalmával; nem kevésbé tűnik tanulságosnak ugyanennek a fogalomnak nyelvváltozatként való értelmezése sem. (Nem merném határozottan kijelenteni, hogy a fogalomhasználat helytelen, annak csupán újszerű voltára mutatnék rá. Ugyanakkor véleményem szerint az iskolai nyelvváltozat ~ társalgási [informális] nyelvváltozat szemben-

állás megragadására a kognitív kompetencia és a kommunikatív kompetencia fogalomparja nem a legszerencsésebb.)

A rendkívül érdekes és újszerű gondolatok empirikus bizonyítékát egy esettanulmányként is értelmezhető írás adja, melynek címe: A vajdasági magyar középiskolai tanulók kognitív kompetenciavizsgálata. Fontos eredménye ennek az írásnak az olvasó szembesítése a kisebbségi nyelvi helyzetben élő emberek iskolában tapasztalt nyelvi nehézségeivel. Látható, empirikus kutatáson alapuló bizonyítékai vannak a kognitív kompetencia fogalom relevanciájának. A tanulmányban – jelen sorok szerzője számára meglepő módon – azonban az adatközlőknek nem a másod-, hanem az első nyelvi kognitív kompetenciája felmérésének eredményeiről számol be a szerző. Írása nagyszerűen mutat rá azokra a sajátosságokra, amelyek a vajdasági magyar tanítási nyelvű középiskolába járó diákokra jellemzőek. Érdekes lenne ezeket az adatokat összehasonlítani egy magyarországi magyar egynyelvű középiskolában zajló hasonló felmérés eredményeivel.

A kötet utolsó tanulmánya szintén a vajdasági magyar gimnáziumokba járó diákokat vizsgálja. Nyelvhasználatukat kérdőíves módszerrel kutatja, mégpedig a vonatkozó névmás használatát különböző típusú mellékmondatokban. Az eredményeket a Strukturális magyar nyelvtan (Kenesei 1995) leírásával hozza párhuzamba a szerző, megállapítva, hogy „a magyar nyelv vajdasági regionális változatát beszélő vizsgálati alanyok grammatikája a vonatkozó névmások modulját illetően eltér a budapesti köznyelvet, azaz a művelt köznyelvet beszélő egynyelvű magyarok releváns grammatikájától” (77).

A kötet záró írásai századunk első éveiben napvilágot látott, és a kétnyelvűség témakörében meghatározó monográfiák rövid ismertetését adják.

Összességében egy olyan kiadványt kap az olvasó, amely speciálisan a vajdasági kétnyelvűséggel, még pontosabban a vajdasági magyar diákok kétnyelvűségével foglalkozik. Ez adja a kötet vezérfonalát, minden egyes tanulmány háttérében olyan kutatások állnak, amelyek célcsoportja az említett közösség. Elvértve ugyan találkozunk szerkesztői figyelmetlenségből eredő, némely esetben kifejezetten szembetűnő pontatlanságokkal (pl. két esetben is előfordul, hogy hetven adatközlőről ír a szerző, holott a tényleges szám 190, valamint két tanulmány bevezetője megegyezik). Mindazonáltal úgy gondolom, szakmai megalapozottsága miatt mindenképpen hasznos összefoglaló kötet született, amely mind az egyetemi oktatók, mind a hallgatók számára tartalmaz hasznosítható gondolatokat. Ráadásul a követhető írásmód, logikus felépítés, továbbá a számos táblázat és szemléltető diagram miatt haszonnal forgathatja bárki, aki érdeklődést mutat a vajdasági magyar–szerb kétnyelvűség témája iránt.

HIVATKOZÁSOK

- Cummins, James 1979. *Cognitive/academic language proficiency, linguistic interdependence, the optimal age question and some other matters*. Working Papers on Bilingualism 19.: 197–205.
- Kenesi István 1995. Az alárendelt mondatok szerkezete. In: Kiefer Ferenc szerk. *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Budapest, 529–713.

Roginer Oszkár

∴ PTE, BTK, Irodalomtudományi Doktori Iskola, Pécs
∴ rogoxar@gmail.com

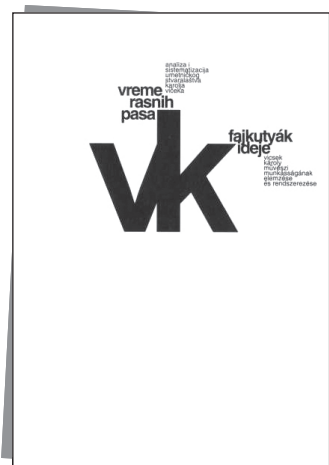
NEM EGY MONOGRÁFIA

Not a Monograph

Sarita Matijević, Siflis Zoltán, Vajda Tibor, Mirko Sebić (szerk.): *Fajkutyák ideje – Vicsek Károly művészi munkásságának elemzése és rendszerezése*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2011

Egy szerzőről monográfiát írni, egy életművet áttekinteni egyre nehezebb; ugyanakkor egyre célorientáltabbak azok a kezdeményezések, amelyek a teljesség igénye nélkül igyekeznek kategorizálni egy opust. A monográfiaírásnál már nemcsak az kérdéses, hogy mi kerül bele és mi nem, hanem az is, hogy ami belekerül, miért érdemel akkora teret, ugyanakkor miért zsúfolja a szerző az általa kevésbé jelentősnek tekintett elemeket kisebb, a jelentéktelenség határát súroló egységekbe, másikat pedig miért szentel aránytalanul több teret. A monográfia kanonizáló, rekanonizáló, illetve ellenkanonizáló szerepére való tekintettel, a döntés sokszor a tanulmány- vagy esszékötet felett állapodik meg, ilyen értelemben a kötet szerkesztői jó úton indultak meg, amikor az egyre problematikusabbá váló műfajt félretéve egy tanulmány-, illetve esszékötet mellett döntöttek.

A kiadvány védőborítójában egy kötetet és egy DVD-t találhatunk. A mellékletként szereplő lemez tartalma és jelentősége viszont messzemenően meghaladja a könyvét, és önállóan is megállhatná a helyét. A Vicsek Károly által 1984-ben rendezett tévéfilm címét viselő kiadvány tehát egy jól szerkesztett, a lehetséges használóit kiismerő, hiánypótló és mindenekfelett alapos munka. A nyomtatvány a három esszén és az interjún kívül a filmek jegyzékét és a rendező életrajzát tartalmazza, az ikerkiadványként mellékelt lemez ugyanakkor – magán a digitalizált köteten túl – Vicsek Károly esszéit, filmrészleteket, több évtizednyi sajtóvisszhangot, kisebb-

nagyobb cikkeket és filmkritikákat, valamint egy, a rendezővel 2010-ben készült interjút is felölel. A kiadvány magyar és szerb nyelven látott napvilágot.

A kötet gerincét a Branka Ćurčić, Szerbhorváth György és Sirbik Attila tollából származó, összesen három esszé, valamint a Sarita Matijević készítette interjú képezi. A három szöveg három különböző szempontból kíséri meg elemezni és rendszerezni a vicseki munkásságot, úgy, hogy az első a dokumentumfilmeket, illetve a játékfilmekben is előforduló dokumentarista módszerességet, a második egy társadalomtudományi nézőpontból a játékfilmeket veszi sorra, a harmadik pedig egyetlen motívum mentén emeli ki a motívum szempontjából fontos mozzanatok az opusból. Az interjú 2010 januárjában készült, és az életrajz, valamint az alkotói elvek párhuzamba állításával kívánja a munkásságot feltérképezni.

Az első esszé címe *A történelmi anyag szövegösszefüggés-keresése/-értelmezése Vicsek Károly dokumentumfilmjeiben*, ezután egy idézet következik: „...a dokumentumfilm mindig is a film-valóság kettősségének a rabságában vergődött”. Branka Ćurčić ezzel a Rancière-idézettel indít, majd a benne megfogalmazott kettősségre alapozza a dokumentumfilmek elemzéséhez szükséges elméleti apparátust – emellett olyan szerzők nyelvét használja mint Walter Benjamin, Friedrich Engels, Michael Foucault, Karl Marx, Dmitry Vilensky. Az ő segítségével igyekszik körvonalazni az életműben tetten érhető dokumentumfilm-jelenséget, de egyben el is határolni attól a fikcionalitástól, amellyel a vicseki opusban vegyülni szokott. Érvelésével arra igyekszik rávilágítani, hogy bár a dokumentumfilmek az életmű kisebbik hányadát teszik ki, az általuk képviselt attitűd, a dokumentarista eszköztár sokban kihatottak a játékfilmek tényeket sorjázó módszerére és dokumentum-jellegére egyáltalán. Ezután Vicsek Károly specifikus, a „történelmi anyagot dekontextualizáló és rekontextualizáló” dokumentarizmusára tér rá és folytatja a bevezetőben megkezdett gondolatmenetet, amely szerint a rendező az imént említett két módszerrel oldja meg a film egyrészt nevelő, másrészt a politika mezejére átnyúló sajátosságait. Branka Ćurčić három, az 1981-ben készült *Szabadság tér* és az *Akasztottak balladája* című dokumentumfilmeket, valamint a 2003-ban forgatott *Bolygóúz* című játékfilmet ütközteti. Az alig háromoldalas utolsó alfejezet viszont kurtának tűnik annak a bevezetőnek a fényében, amely azt megelőzte. A vicseki játék- és dokumentumfilmek közötti különbséget több példával is illusztrálhatta, több szemszögből is megvilágíthatta volna. Mélyebbre áshatott volna a mottóban megfogalmazott kettősségnek a montázsolás által betöltött szerepét illetőleg, valamint a filmek politikai szerepvállalása és nevelési szándékának kidomborítása során is. A különbségtétel, pontosabban a két műfaj közötti határ funkcionális és módszertani elmosódásának ténye mindazonáltal indokolt, kérdésfelvetése alapozott, és bár érvelése rövidnek bizonyul, a témát továbbgondolni és folytatni is érdemes.

A második, Szerbhorváth György tollából származó esszé már testesebb, címe: *Az osztályharctól az etnikai konfliktusokig – Vajdasági, magyar, film – Vicsek Károly rendező életművéről*. Hangneme sokkalta bírálóbbr az előzőnél, a filmeket többé-kevésbé időrendben tekinti át, és – lévén, hogy az egész életművet görcsös alá veszi – egy teljesebb kritikai vonatkozásrendszer mozgat meg. Az opus elsősorban egy művelődéstörténeti beágyazáson esik át, másodsorban pedig a filmek politikai vezérfonalát követi végig, mégpedig úgy, hogy azt egy európai kontrollkorpusszal veti össze. A szerző láthatóan jártas a kor kultúrpolitikai mikro- és makrostruktúrájában, így egy-két kitérő erejéig betekintést nyerhetünk a jugoszláv filmgyártásba, filmvetítési és egyben filmfogyasztási gyakorlatába, a cenzorok munkájába és a későjugoszláv éra politikai irányelvébe egyaránt.

Szerbhorváth György a politikumot helyezi előtérbe, mégpedig a politikumnak azon két ágát, amellyel Vicsek Károly is behatóan foglalkozik – egyrészt az életmű első felét meghatározó, a szocialista realizmus jegyében készült filmek osztályharcát, másrészt az életmű második felét átható, a csoportok közötti sűrűlődséget egyre inkább polarizáló etnikai konfliktusokat helyezi előtérbe. A szerző legtöbbször a filmek ma már nehezen érthető „angazsátságát” állítja pellengére, mégpedig azért, mert pontosan ez a Deák Ferenc forgatókönyveiből származó eszmei túlbuzgóság és az abból származó patetikus hang ment a filmek rovására. A szerző szerint a kilencvenes években beállt etnikai fordulat – bár egy rövid mellékvágány erejéig visszatál a dokumentarista hanghoz – nem eredményez minőségi előremozdulást, és ezért – ahogyan a szocialista realizmus patetikájáért is – Deák Ferenc forgatókönyveit hibáztatja. Az életmű első felében készült filmekben a hiteltelenséget, a korszerűtlenséget, a patetikát, az utóbbi két évtized filmjeiből pedig a nemzetieskedő giccset, a közhelyeket és a túljátaszást rója fel. Az egész életműben pedig a szintén a forgatókönyvekből eredő történelmi pontatlanságokra mutat rá. Szerbhorváth György már egy teljesebb anyagon dolgozik, több filmet tekint át, és példái is egy kerek egészet alkotnak azzal az érveléssel egyetemben, amellyel a szöveget kifeszíti. Emellett érdekes háttér adatokkal szolgál a különféle rendezőket, írókat, filmeket illetően.

A *Kiüresedett terek mint az enyészet és a hiány jelenlétének esszenciái* című harmadik esszét Sirbik Attila írta. Sirbik Attila szerint „Vicsek Károly ezeket a lehetetlenben tengődő tehetetleneket állítja a kamera elé” (146), mégpedig úgy, hogy kiindulópontjául a halált teszi meg. „Vicsek Károly filmjei [...] két irányból közelíthetők meg. Az egyik a vágy strukturálódásának iránya, amely a filmekben legfőképpen az elvágyódásban ölt testet, és a hatalom egységesítő szellemével, illetve a vidék, a vidéki élet zártságának szellemével áll szemben, vagy éppen annak kíván hátat fordítani. A másik irány az előzővel szoros összefüggésben a már említett zártság és egységesítés egyénre nehező, az iden-

titást általánosságokba ágyazó törekvésének, az egyén(iség) kibontakozását, a másságot ellehetetlenítő tendenciája” (145). A szerző sokat alapoz Radomir Konstantinovič vidék-filozófiájára, annak is elsősorban a halálhoz kapcsolódó mozzanataira. Többször is megemlíti a vicseki életmű összeegyeztethetetlen egyéni és közösségi törekvéseit, amennyiben azok bárminemű újítást, változást, másokkal való felzárkózást szavatoló haladást jelenítenek meg; emellett fontos mozzanatként kiemeli a biztonságot szavatoló maradiságot mint másságot a tragédia életrehívójaként. Ilyen értelemben világít rá a hiányra, a térben kitüntetett helyre emelt hiátusra, mint Vicsek Károly filmjeinek egyik sajátos eljárás-módjára. Sirbik Attila egy kicsi, ám jól körvonalazható és indokoltan válogatott anyagra alapoz – lényegében csak három filmet tekint át: a *Késdobáló* (1984), *A földet nem vitték el* (2009) és a *Szikkadó földeken* (1987) címűt. Érdekes mód az utóbbival kapcsolatban Szerbhorváth Györgyével megegyező véleménye van, és ez a gondolat talán a legszembetűnőbb az egész film elemzése során.

A kiadvány használhatósági fokát egy kötetzáró interjú és egy filmográfia növeli. Az interjút Sarita Matijević készítette a rendezővel 2010 januárjában Újvidéken, és a tartalomjegyzékben *A mi filmjeinket senki más nem készítheti el* címmel szerepel. Az interjú egyes részei a DVD-mellékleten videoformátumban is megtekinthetők. Alapjában véve életinterjút olvashatunk, amely Vicsek Károly filmrendezői pályafutásának fontosabb állomásait, jelentősebb filmjeinek alkotástörténetét, szakmai életútjának módosulásait veszi számba. Olyan kérdések fogalmazódnak meg, amelyek válaszai a tanulmányok tekintetében hiánypótlóak és nélkülözhetetlenek azok számára, akik nem ismerik azokat a háttérinformációkat, amelyek talán a három szerző számára nem voltak idegenek. Vicsek válaszai lényegretörőek, pontosak, és rávilágítanak azokra az elsősorban művelődéstörténeti adatokra, amelyek segítségével munkásságát könnyebben tudjuk elhelyezni egy európai keretben – helyesebben: abban a mozgástérben, amelyet a keleti és a nyugati érdekszféra egymás között dédelgetett, majd globálisan kinagyított.

Amint az már a felvezető mondatokban elhangzott, a DVD a könyv teljes anyagát tartalmazza, tévedés lenne ezért azt írni, hogy a DVD-t mellékletként vagy kiegészítésként kell felfognunk, hiszen a lemezt mindennemű csorbulás nélkül használhatjuk a könyv nyomtatott változata nélkül is, ugyanakkor egy sokkalta teljesebb, részletesebb képét adja Vicsek Károly eddigi életművének. A DVD talán legfontosabb pontját a bemutató éve alapján rendszerezett filmrészletek képezik. A videoarchívum mellett a színházi előadások plakátjai és a róluk készült fényképek is helyet kaptak. A szerkesztők szerint a két-három perces szemelvények javítani szeretnének azon a nemtörődömség keltette veszteségen, amely az elmúlt évtizedekben történt és történik ma is. Az Újvidéki Televízió archívumából ugyanis több olyan rövidebb dokumentumfilmnek is nyoma veszett,

amelyek a pálya kritikai feldolgozása szempontjából fontos állomást képeznének. A filmek között találhatjuk emellett a Sarita Matijević által felvett interjút is, és fakszimilék formájában követhetjük végig a filmek, színdarabok recepcióját, valamint a rendezővel készült előző interjút a hatvanas évek közepétől napjainkig. A *Szerzői szövegekre* kattintva pedig Vicsek Károlynak a *Hidban*, a *Képes Ifjúságban* és az *Új Symposionban* megjelent írásválogatását találjuk.

Ágoston Pribilla Valéria

∴ Városi Könyvtár, Szabadka
∴ pribillavaleria@gmail.com

KÖNYVRE HANGOLVA

Tuned to Books

A szabadkai Városi Könyvtár 2011-ben szabadkai művészeket kért fel könyves művek, művészkönyvek megalkotására, amelyek sajátos vizuális látásmód és alkotói hozzáállás révén a könyvet mint inspirációs tárgyat élve meg, a könyvről való gondolkodás izgalmas művészi megfogalmazásai lehetnek.

A felkérésre szép számban jelentkeztek alkotók, s az ilyen indíttatásból született alkotásokból készült *Könyv, de másként!* című kiállítást 2011. október 13-án, a Városi Könyvtár napján mutattuk be. Már ekkor feltett szándékunk volt ennek a témának a folytatása, s Torok Melindával és Sagmeister Peity Laurával egy kötetlen beszélgetés és izgalmas együttgondolkodás során fogalmazódott meg az ötlet, hogy ők ketten nagyon szívesen bekapcsolódnának a következő „körbe” is. Így jött létre ez a kiállítás, amely először a Magyar Tannyelvű Tanítóképző Karon egy tudományos konferencia kísérő rendezvényeként, majd október 12-én a szabadkai Városi Könyvtárban a könyvtár napi rendezvény keretében került bemutatásra.

A könyv az emberi tudás áthagyományozásának változataként, gazdag kultúrtörténeti jelentőségénél, asszociációs erejénél fogva izgalmas kihívást jelentett a művészek számára még a múlt század hatvanas–hetvenes éveiben, létrehozva egy új képzőművészeti kifejezési formát, a művészkönyvet és a könyves műveket. Ezen alkotások a könyv mediális, illetve nyelvi kifejezésbeli lehetőségeit kutadják, miközben a könyvet megidéző gesztus ugyan tetten érhető, de a könyv kiváltotta ihlet izgalmas tárgyasulása figyelhető meg, ahogyan a művészi beavatkozások során a könyvek egy része könyv funkciójában megszűnik, megsemmisül és immár az új létrehozott mű maga válik fontossá.

A klasszikus értelemben vett művészkönyvek mellett többféle művet sorolnak e műfajhoz, ide tartoznak a könyvillusztrációk, a könyv alapú objektok, könyvszobrok, olyan könyves művek, melyek kiinduló elemei az olvasható könyvek, de végső formájukban már nem működnek, vagy egészen más olvasat révén.

Guy Bleus könyvművész szerint „míg a legtöbb könyv elsősorban valami önmagán kívüli dologról szól, addig a legtöbb művészetkönyv önmagáról”.

Sagmeister Peity Laura és Torok Melinda művészkönyvei időről időre feltörő, intellektuális és emocionális aranytartalék termékei, hiszen esetükben ez egy huzamosabb ideje tartó folyamat, és ha nem is mindig látványosan, de állandóan ott munkál a háttérben. Művészkönyveik egy sajátos párbeszédet modelleznek művész és tárgya, tárgy és befogadó között.

A könyvhöz tapadó kulturális képzetársítások olyan terepet biztosítanak számukra, ahol sziporkáztathatják ötleteiket, és valljuk be, nincs az a művész, aki nem játszana örömmel az anyaggal, festő a színnel, szobrász a formával, költő a nyelvvel.

Könyves műveik, művészkönyveik az izgalmas beavatkozások, átszabások, hajtogatások, begyűrések, kivágások, festések, ragasztások, belerajzolások, fércelések során ugyan reflektálnak a könyvre, de már önmagukról vallanak, ugyanakkor ezek az alkotások sajátos festői világukba ágyazottságukról is szólnak, hiszen a festményeiken tetten érhető témák visszaköszönnek a ragasztott könyvlapokon, a Moleskine, a legendás, egy életérzést megfogalmazó notesz kihajtható lapjairól, amelyet nagy művészelődök használtak, Van Gogh, Picasso.

Végezetül elmondhatjuk, hogy mind a hozott anyagból, mind a saját maguk által készített könyves művek, művészkönyvek sajátos titoktartó edényként, önálló artikulált nyelvezetet formálnak és megújuló művészi energiák mentén az új testet és gondolatot öltött könyves művekre, művészkönyvekre hangolnak...

IN MEMORIAM DR. PÁL TIBOR (1963–2012)

2012. szeptember 6-án, negyvenkilenc éves korában elhunyt dr. Pál Tibor, az újvidéki Bölcsészettudományi Kar Történelem Tanszékének docense, több szakfolyóirat, közöttük a Létünk munkatársa.

Pál Tibor 1963. március 25-én a dél-bácskai Kátyon született, gyermekkorától haláláig Temerinben élt, általános és középiskoláit itt és a közeli Újvidéken járta ki. Az újvidéki bölcsészkar történettudományi stúdiumait hallgatva érdeklődése hamarosan a magyar polgárosodás időszakának, valamint a XIX–XX. századi magyar–délszláv kapcsolatok kérdéseire koncentrált, diplomamunkáját Kossuth Lajos konföderációs terveiről írta. Nem sokkal ezután asszisztensgyakornokként felvételt nyert a Történelem Tanszékre. Magiszteri tudományos fokozatát a belgrádi egyetemen szerezte 1996-ban. Ekkor írta tudományos munkáját *A balkáni események és a magyar közvélemény 1860–1878* címmel, amely néhány évvel később szerb nyelven könyv alakban is napvilágot látott. Mintegy folytatva a megkezdett kutatást, doktori értekezését már *A balkáni szerb kérdés és a magyar közvélemény 1903–1914* témájának szentelte.

Pályája során különféle szaktárgyak gyakorlatainak vezetésében majd oktatásban vett részt (Jugoszlávia népeinek és nemzetiségeinek története 1918-ig, Az újkor nemzeti történelme, Bevezetés a történettudományba, A történettudomány módszertana), s a 2006/2007-es iskolaévtől kezdődően a Hungarológiai Tanszék hallgatói számára magyar nemzeti történelmet adott elő.

Fontos tudományos művek, szócikkek, tanulmányok és monográfiák szerzőjeként és társszerzőjeként szerzett megbecsülést, melyek közül kiemelkedik a 2002-ben Belgrádban megjelent „négy szerzős” *Istorija Mađara* (A magyarok története). Általános és középiskolai tankönyvek és munkafüzetek fordítója, esetenkénti társszerzője. Egyike volt azoknak, akik kiharcolták, hogy az 1944/45-ös magyarirtás témaköre bekerülhetett a magyar nyelvű történelemoktatás tantervébe. Maga is részt vállalt a háború végi magyarellenes atrocitások tudományos kutatására létrejött bizottság munkájából.

Tagja volt a Magyar Tudományos Akadémia köztestületének, a Magyar Történészek Világszövetségének, az újvidéki székhelyű Magyar Tudományos Társaságnak. A művelődés iránti elhivatottságát jelzi, hogy évekig vezette a temerini Szirmai Károly Magyar Művelődési Egyesületet, s vezetőségi tagja (egy ideig

alelnöke) volt a Vajdasági Magyar Művelődési Szövetségnek. A magyarság érdekében folytatott közéleti szereplése is jelentős: alapító tagja volt a történelmi VMDK-nak, majd a VMDP-nek, Temerinben több évig önkormányzati és helyi közösségi képviselőként tevékenykedett, s két mandátumban a tartományi képviselőháznak is tagja volt.

Cs. B.

E SZÁMUNK SZERZŐI

- Ágoston Pribilla Valéria igazgatóhelyettes, Városi Könyvtár, Szabadka
Dr. Viktorija Aladžić egyetemi docens, Újvidéki Egyetem, Építőmérnöki Kar,
Szabadka
- Dr. Bence Erika egyetemi rendkívüli tanár, Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar
Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék
- Dr. Csányi Erzsébet egyetemi rendes tanár, Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar
Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék
- Csorba Béla főlektor, Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom
Tanszék, Újvidék
- Dr. Amedeo Di Francesco egyetemi tanár, Nápolyi Egyetem, Keleti Nyelvek
Intézete, Magyar Tanszék, Nápoly
- Dr. Gábrity Molnár Irén egyetemi rendes tanár, Újvidéki Egyetem,
Közgazdaságtudományi Kar–Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka
- Dr. Gécz János habilitált egyetemi docens, Pannon Egyetem, MFTK,
Antropológia és Etika Tanszék, Veszprém
- Dr. Horváth Futó Hargita egyetemi docens, Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar
Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék
- Dr. Hózsa Éva egyetemi rendes tanár, Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv
és Irodalom Tanszék–Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka
- Dr. Jeges Zoltán egyetemi rendes tanár, Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű
Tanítóképző Kar, Szabadka–Óbudai Egyetem, Budapest
- Dr. Káich Katalin professor emeritus, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar,
Szabadka
- Dr. Karikó Sándor habilitált főiskolai tanár, SZTE, JGYPK, Alkalmazott
Társadalomtörténeti Tanszék, Szeged
- Dr. Ifj. Korhecz Tamás egyetemi rendkívüli tanár, a Magyar Nemzeti Tanács
elnöke, Dr. Lazar Vrkatić Jogi és Üzleti Tanulmányok Főiskola–EDUCONS
Egyetem, Újvidék–Kamanc
- Lengyel László szakmunkatárs, Városi Múzeum, Óbecse

Jovan Medurić történész–custos, Városi Múzeum, Óbecse

Dr. Németh Ferenc igazgató, Forum Könyvkiadó Intézet, Újvidék

Dr. Ózer Ágnes igazgató, Vajdasági Múzeum, Újvidék

Dr. Pásztor Kicsi Mária egyetemi docens, Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar
Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék

Dr. Rajsli Ilona egyetemi rendes tanár, Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv
és Irodalom Tanszék, Újvidék

Dr. Draginja Ramadanski egyetemi docens, Újvidéki Egyetem, BTK,
Szlavisztika Tanszék, Újvidék

Roginer Oszkár doktorandusz, PTE, BTK, Irodalomtudományi Doktori Iskola,
Pécs

Sagmeister Peity Laura festőművész–tanár, Petőfi Sándor Általános Iskola,
Hajdújárás

Dr. Takács Márta egyetemi rendkívüli tanár, megbízott dékán,
Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka–
Óbudai Egyetem, Budapest

Dr. Tapodi Zsuzsanna egyetemi docens, Sapientia – EMTE,
Műszaki és Humán Tudományok Kara, Humán Tanszék, Csíkszereda

Torok Melinda magiszter, készségfejlesztő tanár, Újvidéki Egyetem, Magyar
Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka

Varjasi Szabolcs doktorandusz, ELTE, BTK, Nyelvtudományi Doktori Iskola,
Budapest

Dr. David Wiles egyetemi tanár, Londoni Egyetem, Dráma- és
Színháztudományi Intézet, London

SZERKESZTŐSÉGI KÖZLEMÉNY

A Létünk 2012-es számaiban megjelent
tanulmányok szakmai lektorai voltak:

dr. Barcsi Tamás, dr. Bertók Rózsa, dr. Csányi Erzsébet, Csorba Béla,
dr. Dudás Attila, Gruber Enikő, dr. Horváth Futó Hargita, dr. Hózsá Éva,
dr. Ispánovics Csapó Julianna, dr. Karikó Sándor, Kónya Sándor, dr. Kovács
Rácz Eleonóra, Körmöczi Levente, dr. Ladányi István, dr. Mészáros Zoltán,
dr. Németh Ferenc, Novák Anikó, dr. Ózer Ágnes, dr. Pál Tibor, dr. Pásztor
Kicsi Mária, dr. Rajsli Ilona, Roginer Oszkár, dr. Silling István, Silling Léda,
dr. Toldi Éva, dr. Tóth I. János.

Közreműködésüket köszönjük.

TÁJÉKOZTATÓ

Kérjük szerzőinket, hogy a *Létünk*be szánt írásaikat elektronikus formában: doc. formátumban juttassák el szerkesztőségünk (letunk@forumliber.rs) vagy a főszerkesztő címére (erikazambo@eunet.rs); mágneslemezen vagy e-mailben, csatolt fájlként. Tanulmányaikhoz rövid, magyar nyelvű tartalmi összefoglalót, illetve legalább öt kulcsszót illesszenek.

A beérkezett tanulmányokat lektoráltatjuk. A további kapcsolattartás megkönnyítése érdekében (külön mellékletben) tüntessék fel elérhetőségüket: postai és e-mail címüket, telefonszámukat és (a szerzői névsorba) személyes adataikat: akadémiai fokozat(ok), család- és utónév, beosztás(ok), munkahely(ek), helység(ek).

A tanulmányok és az ábrák szövegében egyaránt Times New Roman betűtípust alkalmazunk. A cikkek szövegének betűmérete 12 pontos; a táblázatok és a különféle ábrák (valamint az esetleges lábjegyzetek és az irodalomjegyzék) esetében 10 pontos. Az ideális karakterszám 34 000 (körülbelül 12 oldal). Kérjük, hogy a szövegszerkesztés során kerüljék a felesleges technikai eljárásokat (pl. tabulátorok és betűközök alkalmazása a térközök kialakításában: helyettük a behúzás, illetve a táblázatok használatát ajánljuk). A táblázatok szerkesztésekor vegyék figyelembe kiadványunk eddigi gyakorlatát, mintáit és a rendelkezésre álló laptükör méretét. Kérjük a szerzőket, hogy az ábrákat, diagramokat ne illesszék a szövegtestbe, hanem mellékletként, a beillesztés helyének pontos jelölésével küldjék el.

A sorok száma másfeles sorközzel oldalanként legfeljebb harminc. A szövegben ne szerepeljenek indokolatlan sorkihagyások. A szerző neve (normál betűtípus) és a dolgozat címe (**FÉLKÖVÉR NAGYBETŰ**) a szöveg elején áll középzárt helyzetben. A dolgozatnak a tudományos jelzet, illetve az angol nyelvű cím beillesztése miatt nem lehet egysorosnál hosszabb főcíme, s kérjük szerzőinket, hogy mellőzzék az alcímeket. A közcímek írásmódja: NAGYBETŰ. A szövegeket – indokolt esetben – a decimális rendszer segítségével tagolhatják (a szakaszt nyitó bekezdés elejére illesztett arab számokkal: 1., 2., 1.1., 1.2. etc.). A *Szemle* rovatban közölt recenziókhöz és ismertetőkhöz nem járul összefoglaló és kulcsszavak sem. Könyvrecenzióknál az ismertetett könyv adatait az első bekezdésben közöljük. A konferenciabeszámolóknál az ismertetett szöveg egész tájékoztat a rendezvény jellegéről, adatairól. A szövegen belül a *könyv- és kiadványcímeket dőlt (italic) betűvel* emeljük ki. Semmilyen más kiemelés nem alkalmazunk. A szövegközi hivatkozásokat zárójelbe tesszük (a teljes leírást a tanulmány végén közölt irodalomjegyzék tartalmazza).

A szövegközi hivatkozások formája a következőképp alakul; teljes mű esetén: (IMRE 1996), annak egy részlete esetén: (IMRE 1996: 33–40). Többkötetes mű esetében: (GYÖRFFY 1.: 37–159). Adott szerzőtől felhasznált több, azonos évből származó mű esetén: (SZEGEDY-MASZÁK 1980a), (SZEGEDY-MASZÁK 1980b: 30).

A tanulmány végén megadott irodalomjegyzék szorítkozzon a hivatkozott szakirodalomra a következő lehetséges formákban:

- IMRE László 1996. *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Debrecen
- HANSÁGI Ágnes 2007. Tévelygések az irónia irányába. 1845 Eötvös József: A falu jegyzője = Szegedy-Maszák Mihály–Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története II. 1800-tól 1919-ig*. Budapest, 258–272.
- CSÁKY S. Piroska 2008. Humanista könyvtárakról, olvasási szokásokról = *Létünk* 4. 29–41.
- KÁZMÉR Miklós–VÉGH József szerk. 1970. *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969*. NytudÉrt. 70. Budapest

A közismert és a szerző által gyakran hivatkozott kiadványoknak széles körben elterjedt rövidítéseit is használhatják: ÚMIL (Új Magyar Irodalmi Lexikon), MNy (Magyar Nyelv), ItK (Irodalomtörténeti Közlemények), ÉKsz. (Magyar értelmező kéziszótár) etc. Az egyes szakirodalmi tételek betűrend, azonos szerző munkáin belül pedig időrend szerint követik egymást.

Kérjük a szerzőket, hogy végjegyzeteket egyáltalán ne, lábjegyzeteket is csak indokolt esetekben alkalmazzanak. A lábjegyzetek ne tartalmazzanak szakirodalmi hivatkozásokat!

A szerkesztőség

INFORMACIJA

Mole se autori da svoje tekstove koje nameravaju objaviti u časopisu *Létünk*, dostave uredništvu (letunk@forumliber.rs) u formatu doc. ili na elektronsku adresu glavnog urednika (erikazambo@eunet.rs) na disketi ili kao atačment. Uz rad treba dostaviti kratak rezime na mađarskom jeziku i najmanje pet ključnih reči.

Prispeli radovi se lektorišu. U interesu lakše komunikacije sa autorima molimo da se (u posebnom prilogu) naznači: poštanska i e-mail adresa, broj telefona i lični podaci: akademska titula, prezime i ime, zvanje, radno mesto i sedište.

U tekstu studije i tekstualnom delu slike se podjednako koristi font Times New Roman. Veličina fonta u tekstualnom delu je 12, dok je u tabelama, u natpisima slika (kao i u eventualnim fusnotama i literaturi) 10. Idealan broj karaktera iznosi 34 000 (oko 12 strana). Molimo da se prilikom uređivanja teksta zane mare tehnički postupci (npr. tabulator i upotreba razmaka među slovima, umesto toga preporučuje se korišćenje uvlačenja ili upotreba tabula). Kod uređivanja tabula treba uzeti u obzir dosadašnju praksu, obrasce i način preloma našeg časopisa. Mole se autori, da slike, dijagrame ne ugrađuju u tekst, već da ih pošalju kao priloge uz tačno obeležavanje mesta gde se oni trebaju umetnuti.

Broj redova po strani može biti najviše 30, uz prored od 1,5. U tekstu ne treba da bude suvišnog preskakanja redova. Ime autora (ispisana fontom Normal) i naslov rada (**BOLDOVANIM VERZALOM**) stoji na početku teksta, centrirano. Rad, zbog naučnog obeležja, odnosno zbog ubacivanja naslova na engleskom, ne može imati glavni naslov duži od jednog reda a mole se autori da ne koriste podnaslove. Naslovi odeljaka u radu se pišu VELIKIM SLOVIMA. Tekstovi se zbog preglednosti mogu raščlaniti decimalnim sistemom (na početku pasusa koji otvara odeljak treba upisati arapske brojeve: 1., 2., 1.1., 1.2. itd.). Uz recenzije i prikaze koji će se objaviti u odeljku pod nazivom Prikazi ne idu ni recenzije niti ključne reči. Kod recenzija podaci prikazane knjige se daju u prvom pasusu. U slučaju kada se vrši prikaz naučnog skupa, ceo tekst upućuje na odlike i podatke konferencije. U okviru samog teksta *naslovi knjiga i izdanja* se ističu *italikom*. Nikakvi drugi načini isticanja se ne koriste. Pozivanje na literaturu se u tekstu stavlja u zagradu (potpuni opis se daje na kraju rada u okviru spiska literature). Forma pozivanja na literaturu u tekstu je sledeća: u slučaju celokupnog dela: (IMRE 1996), kada se poziva samo na delove (IMRE 1996: 33–40). Ukoliko se radi o izdanju u više tomova (GYÖRFFY 1.: 37–159). U slučaju kada se pozivate na dela istog autora izdatih iste godine: (SZEGEDY-MASZÁK 1980a), (SZEGEDY-MASZÁK 1980b: 30).

Na kraju rada spisak literature treba da sadrži samo ona stručna dela na koje se autor poziva u svom radu, i to u sledećoj formi:

- IMRE László 1996. *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Debrecen
- HANSÁGI Ágnes 2007. Tévelygések az irónia irányába. 1845 Eötvös József: A falu jegyzője = Szegedy-Maszák Mihály–Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története II. 1800-tól 1919-ig*. Budapest, 258–272.
- CSÁKY S. Piroska 2008. Humanista könyvtárakról, olvasási szokásokról = *Létünk* 4. 29–41.
- KÁZMÉR Miklós–VÉGH József szerk. 1970. *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969*. NytudÉrt. 70. Budapest

Mogu se upotrebiti i skraćenice za dela koja su opšte poznata ili na koje se autor često poziva: ÚMIL (Új Magyar Irodalmi Lexikon), MNy (Magyar Nyelv), ItK (Irodalomtörténeti Közlemények), ÉKsz. (Magyar értelmező kézi-szótár) itd. U okviru literature dela treba da su poređana prema azbučnom redu autora, a u slučaju istog autora po hronološkom redu.

Mole se autori, da beleške na kraju rada uopšte ne koriste, a fusnote samo u slučajevima kada je neophodno. Fusnote ne treba da sadrže pozivanje na literaturu!

Uredništvo

STYLE SHEET

Authors are requested to send their papers to *Létünk* in electronic form: they should be in doc. format addressed to the Editorial Office (letunk@forumlibers.rs) or to the general editor's address (erikazambo@eunet.rs) on a compact disk or in e-mail as an attached file. There should be a short summary of the contents in Hungarian and at least five keywords.

The studies submitted will be edited linguistically and proofread. Please indicate your name and address for further contact: address, e-mail address, telephone number, and other personal data (in the line of the author's name): academic degree, surname and last name, status, workplace.

We use Times New Roman type in the studies and diagrams (pictures, illustrations, figures). The font size of the main text is 12. For tables, schemes and diagrams (footnotes, bibliography) font size 10 is required. The ideal number of characters is 34,000 (approximately 12 pages). Do avoid any unnecessary technical procedures (using tabulators and space in formatting; instead, we suggest using indents and tables). Regarding tables, please notice the usual practice in the quarterly. Avoid inserting diagrams into the text; send them as attachments, marking the place of insertion.

The number of lines is 30 (at most) in a page, with 1.5 line spacing. There should be no extra spacing between the lines. The author's name (normal type) and the title of the study are (**BOLD UPPER CASE**) in front of the text in the centre. Due to the inclusion of the academic title and the English title of the study, the main title cannot be longer than one line. Authors are also requested to avoid subtitles. Titles are printed in UPPER CASE. If so required, the text can be divided using the decimal system (with Arabic numerals 1.2., 1.1., 1.2. etc. inserted in front of the paragraph). Reviews and information published in the *Review* column do not have a summary or keywords. In case of a book review, the data on the book should be provided in the first paragraph. In reporting a conference, the text should give general information about the program. In the text, the *title of books and publications* should be printed in *italics*. The reference in the text is in brackets (the full description should be given at the end of the text in the Bibliography). The form of the reference is the following: in case of a whole book: (IMRE 1996); in case of a part of the book: (IMRE 1996: 33-40); in case of a book consisting of more than one volume: (GYÖRFFY 1.: 37-159); using several publications by a certain author published in the same year: (SZEGEDY-MASZÁK 1980a), (SZEGEDY-MASZÁK 1980b: 30).

The Bibliography at the end of the study should only concern the literature referred to in the article, and should be in the following forms:

IMRE László 1996. *Műfajok létformája XIX. Századi epikánkban*. Debrecen

HANSÁGI Ágnes 2007. Tévelygések az irónia irányába. 1845 Eötvös József: A falu jegyzője = Szegedi-Maszák Mihály–Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története II. 1800-tól 1919-ig*. Budapest, 258–272.

CSÁKY S. Piroska 2008. Humanista könyvtárakról, olvasási szokásokról = *Létünk* 4. 29–41.

KÁZMÉR Miklós–VÉGH József szerk. 1970. *Névtudományi előadások II. Névtudományi konferencia*. Budapest, 1969. NytudÉrt. 70. Budapest

Common abbreviations of well-known publications can also be used: ÚMIL (Új Magyar Irodalmi Lexikon), MNY (Magyar Nyelv), ItK (Irodalomtörténeti Közlemények), ÉKsz. (Magyar értelmező kéziszótár) etc. The items in the Bibliography should be listed in alphabetical order; in case of multiple works by the same author, the items should be in chronological order.

Authors are requested not to use endnotes; footnotes can be used only in justified instances. The footnotes should not enclose the reference.

Editorial office

KÖVETKEZŐ SZÁMAINK TARTALMÁBÓL

COGNITIVE ADVANTAGES OF INFANT BI-
AND MULTILINGUALISM – A GYERMEKKORI KÉT- ÉS
TÖBBNYELVŰSÉG KOGNITÍV ELŐNYEI

VÉLEMÉNYKUTATÁS: A SZABADKAI MAGYAR NÉPSZÍNHÁZ
2011/2012-ES ÉVADÁNAK ELŐADÁSAIRÓL A KÖZÖNSÉG KÖRÉBEN

HORVÁTH FUTÓ HARGITA ÉS PÁSZTOR KICSI MÁRIA KÖNYVEIRŐL

KÖNYV – KOMMUNIKÁCIÓ – KOMPETENCIA

ERKÖLCSI KÉRDÉSEK A 21. SZÁZADBAN

„CSÁBÍTÓ FORMÁK” – TITKOS JELENTÉSEK